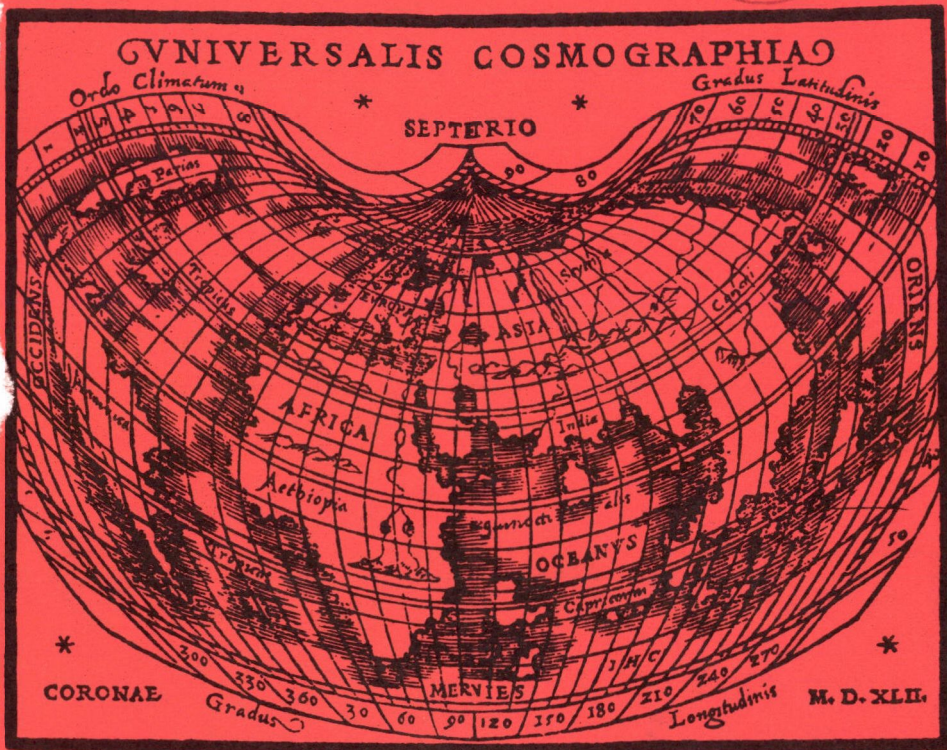

779

57779
ÁF 621

2006 APR 19

VILÁGTÖRTÉNET

2005 ősztél

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

2005. ősz–tél

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Sashalmi Endre: A nyugat-európai államfejlődés vázlata (1000–1700). II. rész. A modern állam kialakulása, 1450–1713	3
Vajnági Márta: Idegen a császári trónon? I. Ferenc császár megválasztásának problematikája korabeli nyomtatványokban	29
Kéri Katalin: Életképek a 18. századi Törökországból. Lady Wortley Montagu levelei a török nőkről	46
Horváth Gyula: Császárság Brazíliában és Mexikóban a függetlenség kivívása után	60
Vámos Péter: Távoli menedék. Közép- és kelet-európai zsidó menekültek Sanghajban a második világháború idején	72
J. Nagy László: Az algériai háború kezdete (1954–1955)	86

SZEMLE

Szili Sándor: Szibéria birtokbavételének koncepciói az orosz és a szovjet történetírásban (Ism.: Seres Attila)	100
Bogdan Lekic: Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1918–1941 (Ism.: Bíró László)	102

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 400,-Ft, példányonkénti eladási ára: 200,-Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STUDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17.,
Tel.: (42) 447-168) közreműködésével készült.
Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Koroknainé Szabó Ildikó
Nyomda: MÓDY-PRINT Bt. Sóstóhegy, Aranykalász utca 72. Tel.: (42) 475-645
2005. F.v.: Módy Elek

A NYUGAT-EURÓPAI ÁLLAMFEJLŐDÉS VÁZLATA (1000–1700) II. RÉSZ. A MODERN ÁLLAM KIALAKULÁSA, 1450–1713

M. Mann az 1477–1760 közti időszakot az „organikus nemzeti államok” korszakának,¹ míg Finer háromkötetes monográfiájában ugyancsak ezt a kb. 300 évet (1450–1750/70) a *modern állam* születésének nevezi.² Jelen vázlatunkban, amint arra az első rész bevezetőjében utaltunk, az utrechti béke körüli időszakot tekintjük záró dátumnak: ekkorra született meg ugyanis az ún. *fiskális-katonai állam*, illetve az, amit úgy nevezhetünk, hogy *európai államrendszer*.

Finer szerint az államfejlődés terén az általa behatárolt időszakban két komplexen folyamat ment végbe: az állam területi konszolidációja a kormányzás funkcióinak differenciálódásával járt együtt.³ „E két folyamat szorosan összefonódott a bürokrácia, valamint a fegyveres erők létszámának és professzionalizmusának növekedésével.”⁴ Ezek a jellegzetességek alapvető vonásai voltak a 18. századra megszülető *fiskális-katonai államnak*.

Finer hangsúlyozza, hogy a kora újkorban kialakuló *modern állam* különbözött mind a korábbi, mind a kortárs államoktól, aminek „jelentőségét nem lehet túlhangsúlyozni, mivel ez lett az az egyedi állami formáció, amely ma dominálja a világot”.⁵ Finer értelmezésében három szempontból volt eredeti az államiságnak ez a típusa: 1) „legalizmusában”, 2) „a változásra való képességében”, 3) valamint abban, hogy az államok egy „sok államból álló rendszer” részeként léteztek, azaz „számos egymással versengő szuverén állam” egyidejű létezésének következményeivel kell számolni.⁶ Ezen szempontokat mint fő irányelveket figyelembe véve fogjuk vizsgálni az elkövetkezendőkben az államfejlődés problematikáját.

A jog hangsúlyos szerepe már kezdettől fontos és megkülönböztető eleme volt a nyugat-európai államfejlődésnek: „az uralkodót morálisan és politikailag is kötötte a jog”, és bár a jogállam kifejezés használata anakronisztikus lenne, „a jog eszméje” az alattvalók politikai „lojalitásának és támogatásának” megszerzésében alapvető volt.⁷ „Az állam a jogon alapult, és a jog érvényesítése volt a célja.”⁸ (*Iustitia est regnorum fundamentum* – tartotta a szentencia, mely a bécsi Burgban is olvasható.) Érthető, hogy a politikai gondolkodás mind a középkorban, mind a kora újkorban főként jogi fogalmakat és terminológiát használt.⁹ Ennek különleges jelentősége van egy olyan összehasonlító vizsgálatban, amely túllép a nyugati keresztény kultúrkör határain. Teljességgel osztrjuk ugyanis R. Crummey véleményét, aki szerint nagy jelentőségű, hogy milyen „módon definiálják és igazolják hatalmukat a kormányzatok”, mert ennek „nagyon fontos kihatásai lehetnek a kormányzati gyakorlatra” is.¹⁰

A rendi állam idején kialakult *legalizmus* a többi kultúrkör politikai képződményeivel összehasonlítva valóban páratlan volt. Finer a következőkben látja a *legalizmus* természetét és jelentőségét: 1) a „jognak különleges szentsége volt”, mind az egyének egymás közti, mind az egyéneknek a közhatalommal való viszonyában; 2) „az egyén nemcsak alattvaló, hanem állampolgár is volt” – de nem az aktív állampolgárság értelmében, azaz nem úgy, hogy részt vett a közügyekben, hanem passzív értelemben, azáltal, hogy „megillette az élethez, a szabadsághoz és mindenekelőtt a tulajdonhoz való jog”; 3) „a bűnösség személyes jellegű volt”, azaz nem sújtotta a családot, csak a vétkest; 4) „különös tisztelet övezte a magántulajdont”; 5) „A jog által való

kötöttség, a magántulajdon iránti tisztelet és a passzív állampolgárság együttesen azt jelentették, hogy az uralom bizonyos értelemben korlátozott volt. A kormányzat ezen korlátozott voltát két másik jogi jellemző erősítette meg: az első az volt, hogy megkülönböztették a közjogot és a magánjogot, a magántulajdonlást és az államhatalmat, és a megkülönböztetés újra felszínre tört az uralkodó magánszemélyi mivolta és az elvont módon felfogott *res publica* közti szétválasztásban.” Ez utóbbi különbségtétel ugyanis „a természetes személy és a jogi személy közti ellentétén alapult, amely szétválasztás sehol másutt nem létezett”.¹¹ Ennélfogva magánszemélyek és korporációk „perelheték az absztrakt korona vagy az állam hivatalnokait, oly módon, mintha egy magánszemélyt pereltek volna” – ez a jog pedig szintén különlegesnek számított. Az itt felsorolt elvek, természetesen, nem érvényesültek maradéktalanul, és „nem vezettek *jogállamhoz – egyelőre*”; ugyanakkor fontos előfeltételek voltak, mert bár egyik-másik jellemző megtalálható volt ezek közül másutt is, de „sehol másutt a világon nem voltak megtalálhatók együttesen”.¹²

Finernek az aktív és passzív állampolgárságra vonatkozó felvetését továbbgondolva lehetőség nyílik arra, hogy a rendi állam és az abszolút monarchia elmélete közti különbséget kiemeljük, mégpedig anélkül, hogy a kettőt élesen szembeállítanánk egymással. Az abszolút királyi hatalom elmélete a 16–17. század fordulójára teljesen kiforrott formát öltött, hogy a 17. században aztán a politikaelmélet kurrens irányzatává váljon, több szempontból stimulálva ezáltal a politikai gondolkodást. A monarchikus szuverenitás hangsúlyozása elvezetett (Hobbes nyomán) magának az állami szuverenitásnak a vizsgálatához, az abszolutista elmélet kritikája pedig a modern hatalommegosztás gondolatát hozta felszínre a század vége felé Locke tanaiban.

Az abszolutizmusban, szemben a rendi állammal, csak passzív állampolgárság létezett mindenki számára. Az egyedüli aktív állampolgár, mondhatni, az uralkodó volt, hiszen rajta kívül semmilyen intézmény nem volt konstitutív eleme a döntéshozatalnak az adózás, törvényhozás stb. terén, még a korábbi bölcsebb rész sem. A rendi államban az uralkodó két hatalmat gyakorolt: egyet a rendi gyűléssel közösen (ezek közül az adóztatás és a törvényhozás volt a legfontosabb), egyet pedig csakis ő maga (ez utóbbi volt a királyi prerogátíva: idetartozott általában a külpolitika irányítása, beleértve a hadüzenet és a békekötés jogát, a dinasztikus politika stb.). Az abszolutizmus elmélete értelmében viszont – és amennyiben megvalósult, úgy a gyakorlatában is, amit kb. 1660–1789 közé tehetünk – a király magához vont minden döntési jogkört, amely a közjog (de nem a magánjog!) szférájához tartozott. Így az alattvalók „bölcsebb részének” is csak a passzív állampolgárságból eredő jogok maradtak, hiszen közjogi szerepük immár megszűnt: az uralkodó a rendi gyűlés nélkül kormányzott. Ez a helyzet azonban nem jelentett jogi értelemben vett korlátatlanságot a király számára! Ellenkezőleg. Nem lehet ugyanis eléggé hangsúlyozni, hogy ha abszolút monarchiáról beszélünk, akkor jogról beszélünk.

Az abszolutizmus mint eszmerendszer ugyanis a monarchia olyan elmélete, mely szerint az uralkodó minden külső (pápa, császár) és belső hatóságtól (például a rendi gyűléstől) független, és jogi felhatalmazása van, hogy mindent megtegyen a közjó érdekében. Azaz saját jogán, saját belátása szerint törvényt hozhat vagy törölhet el, vethet ki adót, nevezhet ki hivatalokra stb., ha intézkedései nem ütköznek az isteni és a természetjog előírásaiba, valamint nem sértik az ország fundamentális törvényeit, melyeket még az uralkodó sem változtathat meg. Ha az uralkodó mégis áthágná ezeket a törvényeket, akkor sem szabad neki aktívan ellenállni, mivel felette csak Isten ítélkezhet.

Mindazonáltal az uralkodó, aki immár a jog központi elemévé vált, nem került kívül a jogi gondolkodás keretein, azaz nem állt mindenféle jog felett.¹³ Következésképp az abszolút hatalom és a joguralom eszméje nem egymást kizáró, hanem egymással szorosan összefüggő elvek voltak: az isteni jog, a természetjog és a fundamentális törvények ugyanis az uralkodó felett álltak, és ezek tiszteletben tartása különböztette meg a törvényes módon uralkodó királyt a zsarnoktól.¹⁴ Az isteni jog és a természetjog pedig éppen azokat a szabadságokat, a személy- és vagyónbiztonságot foglalták magukban, amelyeket Finer összefoglalóan a „passzív állampolgárság” kifejezéssel illetett. Miközben ugyanis közfunkciójából fakadóan az uralkodó volt a közjog egyedüli alkotója, és egyúttal az általa alkotott tételes jog felett állt, amit megfelelő indok esetén bármikor megváltoztathatott, a magánjog területéről alapvetően ki volt rekesztve.¹⁵

Az abszolút uralkodó hatalma tehát elvileg korlátozott volt, bár nem valamely *intézmény* (például a rendi gyűlés), hanem az imént említett *jogok* által. Másként fogalmazva, az uralkodó hatalmát elméletben nem korlátozta *más intézmény* „magának a királyságnak az intézményén kívül”.¹⁶ Sőt pontosabb, ha *jogintézményt* írunk, mivel az abszolút uralkodó nemcsak a hivatalával járó előjogokat, hanem egyben a hivatalból eredő jogi kötelezettségeket is kapott az abszolutizmus teoretikusaitól – vagy éppen az *abszolutista alkotmánytól*, mint Dánia esetében (1665).¹⁷

Az abszolút monarchia elmélete tehát „a korlátozott monarchia ideális válfa-járól” szóló fejtegetésekből nőtt ki.¹⁸ „A kormányzásról szóló vita azonban nem úgy jelentkezett, mint valamiféle éles választás az egymással versengő politikai rendszerek közt, hanem mint a monarchikus uralom különböző szintjeinek viszonylagos erőnyeiről szóló érvelés.”¹⁹ A kortárs politikai gondolkodók által használt *abszolút monarchia*, *korlátozott monarchia* kifejezések nem annyira egymás ellenpontjai voltak (bár erre is van példa), hanem inkább fokozati különbségeket takartak. Következésképp nekünk sem egy antagonisztikus ellentétpárt kell látni bennük. Jól példázza a mérvadó értelmezést Philip Hunton, aki 1643-ban az „Értekezés a monarchiáról” című művében az abszolút monarchiáról azt írta, hogy az „törvényes kormányzat”, ugyanakkor még az abszolutizmuson belül is elkülönített fokozatokat!²⁰ Továbbá kijelentette, hogy bár nem az abszolút monarchiával kíván foglalkozni, mégis érdemes volt ennél elidőznie, mivel így jól megvilágíthatók azok a kételyek, amelyek „a korlátozottabb természetű kormányzatok” esetében is felmerülnek.²¹

A monarchiáról vallott eszmék tehát képlékenyek voltak,²² mint ahogy ilyen volt maga a politikai berendezkedés is, amint arra a korábbiakban a rendi államnál az uralkodó és a rendek viszonyának alakulása kapcsán utaltunk. Teljesen természetes volt tehát, hogy a politikai gondolkodásban – mind a politikai filozófia, mind a köznap értelemben vett politikai elképzelések terén – a hangsúlyok „változhattak a konkrét események hatására”.²³ Konkrét történelmi kontextustól függően hol a hatalomkoncentrációt, hol a korlátozások erősítését célzó nézetek lettek népszerűbbek a körülmények nyomására, ami aztán kihatással lehetett a politikai berendezkedés gyakorlatára is.²⁴ (Ez természetesben manapság sincs másként!) A korabeli organikus államszemléletnél maradva, hol a fő, hol a tagok irányába tolódtak el a hangsúlyok.

Ennélfogva az igazi választóvonal nem annyira a jogi és intézményes korlátok alá eső rendi monarchia, illetve a csakis jogi értelemben korlátozott abszolút monarchia közt húzódott, hiszen mindegyik esetben törvényes királyi hatalomról lehetett beszélni – a monarchia kétféle felfogása egyazon tradíció része volt.²⁵ A lényegi, minőségbeli különbség nem annyira a korlátozás fokában, hanem bizonyos alapvető jogi

normák tiszteletben tartásában rejlett – azaz a törvénnyel összhangban uralkodó király állt az egyik oldalon, míg a másikon a zsarnokság vagy a despotizmus. Ott ugyanis valóban mindenféle korlát hiányzott, jogi-intézményes és jogi egyaránt: nem létezett az a fajta a legalizmus, amelyet Finer részletesen kifejtett.

E bevezetés után vizsgáljuk meg, milyen nagyobb időrendi egységeket lehet elkülöníteni az 1450–1713 közötti időszakban az államfejlődés gyakorlatában (megint csak anélkül, hogy a kronológiai kereteket mereven értelmeznénk). Amint ugyanis jeleztük, az „abszolútizmus kora” csak a végső fázisa ennek az időintervallumnak.

A dinasztikus állam (1450/70–1660)

A 15. század második felében, főként az 1470-es évektől az uralkodók hatalmának növekedése figyelhető meg a legfontosabb nyugat-európai királyságokban: Angliában és Franciaországban, továbbá a dinasztikus úton egyesített Spanyolországban, de még Skóciában is. Az erősödés okai a kezdődő gazdasági fellendülés mellett alapvetően szinte mindenütt dinasztikus okokra vezethetők vissza.

Franciaországban XI. Lajos (1461–1483) uralkodása idején az uralkodócsalád oldalági rokonainak kihalása folytán sok olyan tartomány került vissza közvetlenül a király alá, amely tartományok a megelőző évszázad(ok)ban éppen dinasztikus okok miatt, az apanázsrendszer következtében kerültek ki a királyi hatalom közvetlen ellenőrzése alól.

A királyi hatalom helyreállítása Angliában már IV. (York) Edward alatt (1461–1483), az 1471-es tewkesbury-i ütközetet követően megindult, tehát jóval azelőtt, hogy véget ért volna a Lancaster és York uralkodók közt zajló „rózsák háborúja” (1455–1485), és hatalomra kerültek volna a Tudorok. A közhiedelemmel ellentétben az 1485-ös bosworth-i csata – melyben VII. Henrik, aki a Lancaster-ház igencsak távoli leszármazottjaként meglehetősen ingatag jogokkal rendelkező trónkövetelőként, legyőzte III. Richárdot – rövid távon inkább megakasztotta a királyi hatalom konszolidálását. 1485-ben nagy volt a zűrzavar, és csak visszatekintve bizonyult Henrik győzelme fordulópontnak: részben azért, mert III. Richárd már eltávolította a trón legközelebbi örököseit (azaz két unokaöccsét), részben pedig Henrik sikeres politikájának köszönhetően, melynek része volt a York-család örökösnejével, Erzsébettel kötött házassága is.

Spanyolország esete némiképp más volt. Itt nem az apanázsok megszűnése, nem is az angolhoz hasonló trónviszály, hanem a két korona egyesítése hozta meg az uralkodói hatalom növekedését – bár igaz, Aragóniai Ferdinándnak és Kasztíliai Izabellának kalandregénybe illő házasságkötésük (1469) után fegyverrel kellett biztosítani jogaikat. Kemény harcok árán jött létre a későbbi Spanyolország azzal, hogy 1481 után a házaspárt mindkét korona országai felett közös uralkodóknak ismerték el.

Ugyanakkor mind Angliában, mind Franciaországban fontos eszköznek bizonyult a királyi hatalom helyreállításában, illetve erejének növelésében a király hűbérúri funkciójából eredő jogok érvényesítése (például gyámság, házassági engedély) a koronavallusokkal szemben: ez újfent azt mutatja, hogy nemcsak az alattvalói elv hangsúlyozása volt fontos a királyok számára. A főnemesség számára ugyanis a király inkább hűbérúr volt, míg a társadalom többi része számára a szuverén közhatalom képviselője. (Bodin mint a harmadik rend képviselője inkább ez utóbbit látta benne.)²⁶ Sem a kormányzottak, sem az uralkodók számára nem jelentett azonban problémát, hogy az uralkodó háromféle szerepben volt jelen a politikában: mint legfőbb hűbérúr,

mint az alattvalók felett a közhatalmat gyakorló legfőbb személy (szuverén), illetve úgy is, mint dinasztiajának képviselője. Ez utóbbi vonatkozást vesszük most részletesen vizsgálat alá.

A 15. század végi nyugat-európai államokat szokás *nemzeti monarchiáknak, centralizált nemzeti államoknak* nevezni – ezek a kifejezések azonban a nemzeti és a centralizált jelző vonatkozásában egyaránt félrevezetők. Igaz ugyan, hogy létezett egy erős nemzeti érzés mind Angliában, mind Franciaországban, s ennek összetartó ereje meg is mutatkozott a százéves háború utolsó szakaszában a Jeanne d’Arc által inspirált angolellenes mozgósításban. Sőt, a közös identitás valamilyen fokú megléte fontos tényező volt nemcsak az egyes országok, hanem az egyes perszónaluniók kohéziója és fennmaradása szempontjából is.²⁷ Ennek hiánya alapvető szerepet játszott a burgund hercegek által összeszededetett, a német és a francia királyság területeiből táplálkozó, majd 1435-től a francia királytól függetlenített heterogén területkomplexum szétdarabolásában Merész Károly halála (1477) után.

Sokatmondó, hogy e nyelvileg is vegyes területkomplexumnak nem volt közös neve, mint ahogy a hercegek alattvalóinak sem.²⁸ ezért darabolhatták fel aztán könnyen a burgund örökséget a Valois-k és a Hasburgok 1482-ben az arras-i egyezményben. Amikor a hercegek északon, azaz a németalföldi területeken tartózkodtak, akkor e tartományokat egyszerűen úgy nevezték, hogy „a mi itteni földjeink”, míg a Burgund Grófságot, illetve a Burgund Hercegséget – mely utóbbi a kiindulópontként szolgáló apanázs volt a 14. század második felében – úgy emlegették, mint „ottani földjeiket”.²⁹ Amikor pedig ez utóbbi tartományokban, tehát délen időztek, akkor egyszerűen felcserélődött a megnevezés.³⁰

Ennek a területkomplexumnak nem volt magterülete, s egy igen rövid idő kivételével a két összefüggő territoriális tömböt („Németalföldet” és a Burgund Hercegség és a Burgund Grófság területeit) más hatalmak alá tartozó részek választották el egymástól.³¹ A magterület hiánya miatt a hercegek által uralt területkomplexumnak nem volt fővárosa, de még az udvartartásuknak sem volt állandó székhelye; nem volt a territóriumoknak közös bíróságuk sem.³² A burgund hercegek „állama” szélsőséges módon képviselte azokat a jegyeket, amelyek számos kortárs nyugat-európai monarchia jellegzetességei voltak, illetve lettek.

A 15. század végi nyugat-európai államok nagy része azonban középkori örökségként rendelkezett valamiféle magterülettel, amely a monarchikus hatalom bázisát képezte.³³ Ezekben megvolt a nyelv, szokások stb. olyan egysége, amely az ott székelő uralkodó iránti lojalitás kialakulásának a feltétele volt.³⁴ A nyelvi identitás már a késő középkorban egyre inkább fontos szerepet játszott a nemzeti identitás kialakulásában, ugyanis a népnyelvek az irodalomban és az államigazgatásban egyaránt kezdtek teret nyerni.³⁵ Egyfajta „politizálódott nyelvi tudat” fejeződik ki abban, hogy a *lingua* és népnyelvi megfelelői egyaránt jelentették magát az adott nyelvet, de a népet is – vagyis az „etnikai és nyelvi identitás kezdett eggyé olvadni”,³⁶ bár az egyes nyelveken belül nagy eltérések mutatkoztak. Amikor például I. Ferenc 1539-ben rendeletileg a francia nyelvet tette hivatalossá az államigazgatásban és a bírászkodásban, erre egy kortárs úgy reagált, hogy „a regionális nyelveket nem lehet megszüntetni, mivel »egy gascogne-i nem ismeri a franciát«”.³⁷

A 15. század végi államok, Mann véleményével ellentétben, nem voltak nemzeti államok, és még kevésbé nemzetállamok³⁸ – ez igaz mind a nyugat-, mind a közép-európai monarchiákra. Ellenkezőleg, *dinasztikus államok* voltak:³⁹ azaz „dinasztikus konglomerációk”, amelyek egyenes és oldalági öröklés, házasság, háborúk révén

jöttek létre, és a gazdasági, intézményi, jogi, etnikai, nyelvi, a reformáció után pedig már felekezeti szempontból különböző területek halmazát egy-egy uralkodó (család) kötötte össze.⁴⁰ „Intézményi értelemben a területek csak az uralkodó személyében voltak egyesítve.”⁴¹ Még a köztársasági rendszerekben (Velence, Egyesült Tartományok) is érezhető volt a dinasztiaiak fontossága – ezek „olyan speciális szabályozásokat vezettek be, hogy elkerülhessék egy-egy uralkodócsalád kialakulását”.⁴²

A dinasztiaiak az általuk uralt területeket, mintegy családi birtokként, kvázi tulajdonukként kezelték – ezt nevezte H. Rowen „tulajdonosi dinaszticizmusnak”.⁴³ A tulajdonosi szemlélet különösen erős volt XIV. Lajosnál, „mind a gyakorlatban, mind pedig az elméletben”.⁴⁴ Nem érdemes e helyütt boncolgatnunk azt a kérdést, vajon valóban tőle származik-e a híres mondás, *az állam én vagyok*, és azt sem, mit értett ezen, ha egyáltalán mondta.⁴⁵ Akárhogy is áll a dolog, a kor viszonylatában egy ilyen kijelentés nem számított különlegesnek, amit világosan bizonyít a Napkirály rövid, körülbelül 150 szavas írása, *A király mestersége* (1679). E kurta fejtegetésben a király azt mérlegelte, elbocsássa-e Arnauld de Pomponne-t a nimwegeni béke megkötése (1679) után.⁴⁶ Rowen szerint e műben jól kidomborodik, miként vélekedett a király saját „énje” és az „állam” egymáshoz való viszonyáról.⁴⁷ Lajos tíz alkalommal használ egyes szám első személyt, „és csak a végén említi meg az államnak okozandó lehetséges kárt”.⁴⁸ Bár Lajos azt írja, hogy „az állam érdekének kell elsőbbséget élveznie”, mégis mesterségének lényegét a *gloire*-ban látja, és konklúziójából egyértelműen kiderül, hogy *ő* és az *állam* gyakorlatilag azonosak: „Amikor az államra gondolunk, magunknak dolgozunk. Az egyik jóléte hoz dicsőséget a másik számára.”⁴⁹ Ez pedig összefoglaló jelleggel adja vissza a tulajdonosi szemlélet lényegét.

A tulajdonosi szemlélet szembetűnően felszínre tört a dinasztiaiak közti örökösödési szerződésekben (például a Habsburg–Jagelló szerződés, 1515), az egyes területeknek a dinasztia tagjai közti felosztásában (a Habsburgok spanyol és ausztriai ágának elválása, 1556), a trónöröklés magánjogi ügyletként való kezelésében, a területek hozományba való adásában, a dinasztikus okokból indított háborúkban stb. A tulajdonosi szemlélet, természetesen, ellenkezett azzal az eszmével, hogy a királyság olyan hivatal, amely ebből az eszméből nőtt ki. Mindazonáltal a „tulajdonosi dinaszticizmust”, azaz a patrimoniális államfelfogást úgy kell elfogadni, mint a monarchiák történetének egyik fontos elemét.⁵¹ Nem szabad valamiféle „aberrációt” látni benne, hanem úgy kell tekinteni, „mint a kor bevett gyakorlatát”.⁵² Izabellát például 1474-es trónra lépésekor hivatalosan Kasztília „tulajdonosi királynőjének” (*reina propietaria*) nyilvánították.⁵³ Miután pedig Izabella és Ferdinánd mindkét korona országainak közös uralkodója lett, Izabella jóvoltából férje uralkodói jogokat gyakorolhatott Kasztíliában, de csak felesége haláláig!⁵⁴ Ugyanakkor Izabella 1504-es végrendeletében Ferdinándot megfosztotta a „Kasztília királya” címtől, s Kasztíliát lányukra, Örült Johannára hagyta.⁵⁵ Egy Izabella és Ferdinánd korában élő spanyol jogtudós, Palacios Rubios azonban így határozta meg „azokat a határokat, amelyekben nem mehetett túl a királyi hatalom”, és amelyeket a két uralkodó is, úgy tűnik, teljességgel elfogadott: „a királyra csak a királyság igazgatása tartozik, nem pedig a javak fölötti uralom, mert az állam tulajdona és jogai közösek, és nem képezhetik senki magánvagyonát”.⁵⁶

Miközben tehát a tulajdonosi szemlélet igen erős volt a kora újkori monarchiákban, éppen ebben az időszakban „kezdett egyre élesebbé és erősebbé válni az absztrakt, személytelen (vagy személy feletti) állam fogalma, amely elkülönült az uralkodó személyétől és akaratától”.⁵⁷ A két elvet azonban együtt kell kezelni, el kell fogadni

egymás mellett való létezésüket, nem pedig vagy-vagy módon szembeállítani egymással azokat.⁵⁸ Az *én eltávozom, de az állam örökre itt marad*, amit XIV. Lajos a halálos ágyán mondott, ugyanúgy hozzátartozott a korhoz, mint a neki tulajdonított híres mondás. Az pedig, amit Rowen mintegy konklúzióként írt XIV. Lajos állammegfogásáról, igaz volt a korabeli Európa egészére: „Bár elfogadta az absztrakt állam fogalmát, aligha tette ezt annak tiszta formájában; túlságosan is elkötelezte magát amellett, hogy az állam eszméje megegyezik családjá, illetve saját érdekeivel.”⁵⁹ A *dinasztikus állam* elnevezés azért is találó, mert jól kifejezi ezt a kettősséget, továbbá az is indokoltá teszi a terminust, hogy az uralkodók az általuk uralt heterogén területegyütteseket a 17. század első felében már kezdték úgy nevezni, mint az *ő államukat*.

A tartományok, országok mint a dinasztikus állam alkotórészei féltékenyen őrködtek a köztük levő különbségek megőrzésén, amelyek a többi alkotórésztől való elkülönülés zálogát jelentették számukra.⁶⁰ Az uralkodóknál a titulusok halmaza fejezte ki ezt a sokszínűséget,⁶¹ s a titulusok sok esetben nem is voltak összhangban a területek tényleges birtoklásával – mindazonáltal ilyen címek szerepeltetése az uralkodók jogigényét jelezte. Ha vizuálisan akarjuk kifejezni a dinasztikus állam jellegzetességeit, akkor leginkább egy sokszínű, különböző nagyságú darabokból álló és be nem fejezett kirakós játékhoz hasonlíthatjuk, amelynek azonban nem volt előre kiszabott és véglegesen lezárt kerete. Egy adott titulus ugyanakkor az adott területen (tartományban, országban) más és más jogokkal ruházta fel az uralkodót.

Különösen jó példa erre Spanyolország, melynek egyesítése csak dinasztikus szinten történt meg, de a két nagy alkotórész, a Kasztíliai Korona, illetve az Aragóniai Korona – amely maga is három különálló egységből (Aragónia, Katalónia, Navarra) állt – megőrizte különállását, sajátos politikai és jogi rendszerét.⁶² Nem vetődött fel, hogy ezeket egységes rendszerbe integrálják,⁶³ s nem jött létre országos, „spanyol” rendi gyűlés sem! Sőt azáltal, hogy Ferdinánd megerősítette a rendi alkotmányt az Aragóniai Korona területein, a Kasztíliától való különbözőség még markánsabbá vált.⁶⁴ Kasztíliában a királyi hatalom „erősebb volt, mint bárhol másutt Spanyolországban”, az aragóniai Cortes erejéhez viszont nem volt mérhető Kasztíliáé.⁶⁵ Szélesebb perspektívából szemlélve, 1500 táján „az aragóniai Cortes volt az egyedüli a latin Európában, amely törvényhozói funkcióval és adómegajánlási joggal rendelkezett”.⁶⁶ Az újonnan egyesített Spanyolország tehát nem „unitarista, hanem pluralista állam lett”, melynek minden egyes alkotórészét saját törvényei szerint kormányozták.⁶⁷ Az intézményi, jogi, nyelvi különbségek ellenére Spanyolország mint egész „képes volt ugyan lojalitást ébreszteni bizonyos esetekben, ez azonban távoli maradt Aragónia és Kasztília közvetlen realitásával szemben”.⁶⁸ A közösségi identitás nem volt „sem statikus, sem uniformizált”.⁶⁹ (Ismeretes, hogy ez a helyzet, a regionalizmus és az etnikai elkülönülés Spanyolországban máig megmaradt.)

A nemzeti és a centralizált jelző használata e dinasztikus képződményekre félrevezető: nem is szabad a későbbi, egységes nemzetállam perspektívájából tekinteni a korabeli államokra,⁷⁰ ha meg akarjuk érteni lényegüket és működésüket. A szélesebb identitás, a „nemzeti hovatartozás” tudata nem jelentette a helyi identitás és a tartományi különállás kikapcsolását, háttérbe szorulását: a kettő egymás mellett létezett.⁷¹ Sőt, a helyi identitás általában fontosabb volt. Másrészt, „egy dinasztia sem fogott hozzá ahhoz, hogy nemzetállamot építsen ki, mindégyik korlátlan expanziót célzott meg”, s minél eredményesebb volt ez az expanzió, annál inkább egy „sokszínű birodalom volt az eredmény a nemzet helyett”.⁷² A dinasztikus ambíciók különösen erősen érvényesültek ebben az időszakban, de még később is.⁷³

A „dinasztikus tranzakcióknak”, mint említettük, számos területük volt. Legszembetűnőbb megnyilvánulásait a korszakban mégis a külpolitikában érhetjük tetten: az egyes területekre támasztott dinasztikus jogigények, az ezekért folytatott háborúk, majd az országok, tartományok hovatartozásának változása a háborúkat követő békék, vagy akár egy házasságba vitt hozomány, netán örökösödési szerződés eredményeként mind a felfogás részei, illetve következményei voltak. XIV. Lajos ún. devolúciós (háramlási jog) háborúját (1667–1668) azzal indokolta meg, hogy Spanyolország nem adta meg számára „azokat az államokat [azaz tartományokat], amelyek az övéi”, mégpedig a házassága folytán öt megillető háramlási jog révén.⁷⁴

A dinasztikus célok leginkább a 16–17. századi háborúkat jellemezték, bár az ún. örökösödési háborúk nagy korszaka a 18. század volt. Mindazonáltal ezek, „bár elnevezésükben *örökösödési* háborúk voltak, valójában gyakorta racionális alapon történő területi *felosztásoknak* tekinthetők”.⁷⁵ II. Frigyes Szilézia elfoglalását csak a nyilvánosság előtt igazolta a területre támasztott jogigényével, szűk körben viszont gúnyt űzött ebből, ami azt mutatja, hogy „a dinasztikus komponens gyakran nem volt erős”.⁷⁶ Ugyanakkor az is sokatmondó, hogy Frigyes csak a háború megindítása után adott arra utasítást, hogy ássák elő számára és tegyék közzé a háborút szentesítő jogalapot.⁷⁷

A dinasztikus államok korszakának vége felé azonban már olyan konfliktusokkal is találkozunk, amelyek mozgatórugója nem dinasztikus, hanem gazdasági okokban keresendő: ilyen volt az első angol–holland tengeri háború (1652–1654),⁷⁸ amelyet aztán még kettő követett a 17. században (1665–1667, 1672–1674). Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy az efféle „dinasztikus magas politika” idővel alapvető elemévé válhatott „a kora újkori Európa államépítő elképzeléseinek”.⁷⁹ A dinasztikus célok összeegyeztetése a racionalitással már akár egy lassú változás jeleként értékelhető. Különösen Franciaország járt az élen e tekintetben. XIV. Lajos már nem Franciaországtól távoli területeket akart megszerezni, mint annak idején a francia királyok az itáliai háborúkban (1494–1559), amelyek oka a Nápolyi Királyságra, majd a Milánói Hercegségre támasztott dinasztikus jogigény volt, hanem Franciaország közvetlen szomszédságában levő territóriumokra tartott igényt. Az ún. reuniós kamarák felállítására (1679), melyek célja a szomszédos keleti és északi területekre támasztott francia jogigények előlása volt, valamint a reuniós háborúk (1679–1684) ennek az iskolapéldáját jelentik. Joggal szögezte le tehát Greengrass: „A francia korona azon stratégiája, amely kiaknázza a szomszédos területekre vonatkozó dinasztikus igények és jogcímek kombinációját, alapvető volt a francia állam expanziója szempontjából.”⁸⁰

Ebbe a dinasztikus rendszerbe, amint ismeretes, Nagy Péterig nem tartozott bele Oroszország, az Oszmán Birodalom pedig még később sem. Mindkét esetben a vallási-kulturális különállás magyarázza, hogy nem jöttek létre dinasztikus kapcsolatok a nyugati kultúrkör uralkodócsaládjai és e két birodalom dinasztiai közt. Az oroszokkal azonban könnyebb volt ezt a problémát áthidalni, mivel ők mégiscsak keresztények voltak.

A dinasztikus jogok érvényesítése során nem volt szempont a természetes földrajzi határok, illetve a nemzeti elv figyelembevétele. Ebből következően a „dinasztikus konglomerátum” egyes alkotórészei nem is voltak szükségszerűen határosak egymással. A nemzet és az állam egymáshoz való közelítését azonban Nyugat-Európában segítette, hogy a monarchiák területi terjeszkedésének itt egyértelmű földrajzi korlátai voltak, mégpedig alapvetően a tenger miatt – bár a tengerek és óceánok sem jelentették magának a terjeszkedésnek a végét. Különösen Angliára, Skóciára,

Spanyolországra érvényes a tenger mint természetes határ szerepe, de részben Franciaországra is. Mindazonáltal még a leginkább egységes angol monarchia esetében is helyesebb *Tudor vagy Stuart államról* beszélni, mint angol államról: ugyanis ennek az államnak az identitása is „inkább dinasztikus, mint etnikai volt”.⁸¹ Hasonlóképpen az „érdekei is dinasztikusak és vallásiak” voltak, semmint nemzetiek, mivel Anglián kívüli területek is tartoztak hozzá.⁸² Így például Írország, melynek 1541-ben VIII. Henrik már nem lordja, hanem királya lett, 1558-ig Calais városa a kontinensen, a 17. század elejétől, 1603-tól, a koronák egyesítése után pedig Skócia, és persze az ekkoriban meginduló angol gyarmatosítás révén megszerzett területek.

Königsberger a korabeli monarchiák jellemzésére a *kompozit állam* (*composite state*) terminust javasolta,⁸³ amit aztán Elliott is átvett a kora újkori államról írt kiváló tanulmányában.⁸⁴ Ha etimológiai alapra helyeztet fordítást adunk, akkor az leginkább az „összetett, összerakott” állam lehet. A kifejezés azonban számunkra nem pusztán azt jelenti, hogy az ilyen államok „több mint egy országot foglaltak magukban egy uralkodó szuverenitása alatt”,⁸⁵ hanem – a latin *componere* (összerakni) igéből kiindulva – azt is, hogy a dinasztikai olyan módon illesztették össze a különböző territóriumokat, országokat, melynek folytán az alkotórészek a csatlakozás után is világosan felismerhető, egymástól különböző egységek maradtak. A legpontosabb megnevezése tehát e politikai képződményeknek a *kompozit-dinasztikus állam* lehetne.

Természetesen voltak olyan dinasztikus államok, amelyek esetében az „összetett jelleg erősebb volt, mint más államokban”.⁸⁶ Königsberger két csoportot különböztet meg: az egyikbe azok a monarchiák tartoztak, ahol ez szembetűnő volt, mivel egyes részeitet más dinasztikához tartozó területek, országok, vagy éppen a tenger választotta el egymástól – következésképp az alkotórészek nem voltak egymással határosak.⁸⁷ A Habsburgok spanyol ágának területei, valamint a 17. században három egymástól távoli fő alkotórészből álló Brandenburg–Poroszország talán a legtipikusabb példái ennek.⁸⁸

A másik csoportba az ún. *összefüggő/egymással határos* területeket magában foglaló dinasztikus államok sorolhatók, mint Franciaország vagy Savoya.⁸⁹ A területek egymással való érintkezése azonban önmagában még nem jelentette azt, hogy azok kompakt egységet alkottak volna. Bár Franciaország mint „összefüggő kompozit állam” első ránézésre egy kompakt monarchia benyomását kelti, hiszen ráadásul egy országot foglalt csak magában, a látszat mégis csalóka. A 16–17. századi területszerzések Franciaország számára is minden egyes esetben azt jelentették, hogy „az állam, amely alapjában véve kompozit karakterű volt, mindössze egy újabb komponenset adott hozzá a már létezőkhöz”, tovább növelve a sokszínűséget.⁹⁰ Alapvetően az előbbieken leírt elvet követték: amikor egy-egy tartomány, ország gazdát cserélt, megtartotta az ottani hagyományok intézményeket és jogokat.⁹¹ Érthető tehát, hogy a *centralizáció* kifejezés nem alkalmas a dinasztikus államok jellegzetességeinek leírására. Jellemző, hogy a terminus Franciaországban csak 1794-ben jelent meg,⁹² amikor a forradalom nyomán a tartományok soha nem tapasztalt központi ellenőrzés alá kerültek.

A 19. századi nemzetállamnak valóban meghatározó vonása volt a centralizáció és a vele együtt járó homogenizáció, az ún. „uniformizált államhatalom”, ahol a központi kormányzat az állam minden területét egyforma mélységben uralja,⁹³ s éppen Franciaország lehet ennek a klasszikus példája. E tendenciák viszont inkább csak időlegesen és nem következetesen, illetve viszonylag kis hatásfokkal érvényesültek a dinasztikus államok korában. A korporációk és az intézményi szinten is megnyilvánu-

ló regionalizmus ugyanis végig megmaradtak az ancien régime idején, és nemcsak Franciaországban, hanem Európa-szerte.⁹⁴

A helyzetet tovább bonyolította az idegen joghatóságok beékelődése a dinasztikus államok területébe. Itt nemcsak a katolikus egyház testületeire, birtokaira kell gondolnunk azokon a területeken, ahol a katolicizmus megtartotta pozícióit, hanem olyan szuverén territóriumokra is, mint például a francia monarchia területén létező Orániai Hercegség.⁹⁵ Ennek eredete még a hűbéri időkre vezethető vissza, az ún. szabad hűbér fogalmára, melynek birtokosa csak jelentéktelen, névleges kötelezettségekkel tartozott urának, például meg kellett vendégelnie, ha az éppen arrafelé járt. A szabad hűbér évszázadok múlva mint „zárvány” ékelődött be a francia monarchia területébe, amely felett a francia király elvben szuverén hatalommal bírt – a szabad hűbér kései birtokosa a 16. században viszont már maga is *szuverénnek* tartotta magát. További problémát jelentett, hogy az arisztokrácia birtokai nem ismertek államhatárokat.

Az itt leírt viszonyokat jól példázza a holland himnusz, melyet Bibó István részletesen elemzett, hogy bemutassa a szabadságjogok azon szövevényes gyakorlatát, mely a korabeli nyugati keresztény kultúrkör országait, territóriumait jellemezte. A himnusz így hangzik: „Nevem Nassai Vilmos, német vérből vagyok, szeretve szép hazámhoz holtig hű maradok. Herceggént Orániát szabadon bírom én, Hispánia királyát mindenkor tisztelém. Élni Isten nevével tökélttem el magam, ezért üzettem én el hazámból koldusan, vezessen hát az Isten mint áldott eszközt, hogy visszatérjek itten kormányozhatni még.”⁹⁶

Nassai (Orániai) Vilmos köztudottan a németalföldi szabadságharc egyik vezetője volt, mégpedig azért, mert ott jelentős birtokokkal rendelkezett. E terület akkoriban a spanyol király hatalma alá tartozott, míg két részre nem szakadt (1579) a felkelés következtében: Spanyol Németalföldre (déli tartományok) és az Egyesült Tartományokra (északi tartományok), amit később Hollandiának neveztek. Németalföldi birtokai miatt Vilmos a spanyol király alattvalója volt, Nassau okán viszont a Német-római Birodalom szinte teljes önállósággal rendelkező fejedelme, akinek csak elvi feljebbvalója volt az akkori császár (I. Miksa); Oránia birtoklása révén („még gyermekkorában örökölte Orániát egy csatában eltűnt unokatestvérétől”) azonban már szuverén uralkodó, aki ilyen minőségében nemhogy nem volt alattvalója a francia királynak, de még a császárnak sem, hanem egyenrangú volt velük.⁹⁷ Ez utóbbi körülménynek óriási jelentősége volt: „A királyra redukált, az uralkodóra redukált szabadságeszmeének már nem sok jelentősége van egy népfelkelés számára, annak azonban gyakorlati jelentősége volt, hogy Orániai Vilmos a holland felkelés hajóhadát – az ún. koldusokat, akik a mai fogalmak szerint olyan tevékenységet fejtettek ki a spanyol hajóhaddal szemben, ami a spanyol hajóhad oldaláról nézve kalózkodás volt – mint szuverén orániai herceg látta el igazoló iratokkal. Vagyis ez a hajóhad az ő orániai hercegségének a jóvoltából lépett fel mint a spanyol hajóhaddal egyenrangú idegen hajóhad, és vindikálta az ezzel kapcsolatos jogokat.”⁹⁸ Azaz Vilmos az Orániai Hercegségből és Nassauból származó személyes szabadságát „át tudta vinni egy adott situációban egy más országban az összes rendek szabadságmozgalmára”: azt hangoztatta, hogy „ő tökéletesen törvényes alapon áll”, s a rendek szabadságjogát akarja érvényesíteni II. Fülöppel szemben.⁹⁹

Az idegen joghatóságok kérdésén túl gondot jelentett a dinasztikus állam határainak bizonytalansága is, különösen a hegyes vidékeken, valamint az, hogy például a politikai határok gyakran nem estek egybe az egyházmegyék határaitól.¹⁰⁰ Bár a 18. században az államok közti határok precízebbé váltak, „nagyobb probléma volt az államon *belüli* határokkal” az uniformizált államhatalom már említett hiánya miatt.¹⁰¹

A privilégiumok, a hagyomány megtartásával járó területegyesítést egy spanyol jogász, Pereira, a 17. század közepén az *aeque principaliter* (alapvetően az egyenlőség alapján) történő egyesítésnek nevezte.¹⁰² Ez volt tehát a norma: a sajátos intézmények, jogok megnyirbálására, vagy eltörlésére általában csak lázadás után, annak megtorlásaként került sor, és ez utóbbi eljárás is sokszor időleges volt.

Két terület lehetséges egyesítésének másik változata Pereira szerint az ún. *járusulékos egyesítés* volt, ami azt jelentette, hogy az újonnan megszerzett területet „jogilag a másik egység szerves részének tekintették”, azaz beolvasztották.¹⁰³ Ez azzal járt, hogy a bekebelezett terület/ország elvesztette hagyományos jogait, intézményeit, s ezeket a másik ország jogával és intézményeivel váltották fel.¹⁰⁴ Ilyenre azonban csak kevés példa volt a korabeli Európában, s leginkább Wales beolvasztása Angliába (1536, 1543) testesítette meg ezt az elvet.¹⁰⁵ Sokkal korlátozottabb mértékben ugyan, de lényegében ezen az elgondoláson alapult az a lépés is, amikor 1536-ban Norvégiát – a hagyományos perszonáluniós kapcsolat helyett – közigazgatásilag Dánia részévé tették.¹⁰⁶ Norvégia elvesztette külön országtanácsát, de annak ellenére, hogy „egyre inkább úgy kormányozták, mint a dán állam részét”, továbbra is megmaradtak bizonyos különbségek az igazgatásban, sőt még saját joga is fennmaradt.¹⁰⁷ (Ugyanakkor továbbra is Norvégia részét képezte hivatalosan az ugyancsak saját törvényekkel bíró Izland, amit közvetlenül Kopenhágából kormányoztak.)¹⁰⁸

Európában főként a kolonizált peremvidékek – mint Wales vagy Írország – esetében alkalmazták a *járusulékos egyesítés* módszerét. Tulajdonképpen Írország volt Anglia első gyarmata! (Skócia és Anglia egyesülése már a másik modellt követte: akár a koronák egyesítését, akár az 1707-es reáluniót tekintjük, amikor a skót parlament megszűnt, és a parlamentek egyesítésére került sor.)

A gyarmati terjeszkedés során elfoglalt tengerentúli területek bekebelezése viszont a járusulékos elv szerint történt: például a spanyolok által meghódított területeket Kasztília részévé nyilvánították.¹⁰⁹ Annak nyilvánvalóan nem volt jogi akadály, hogy az Aragóniai Korona országainak lakói is kivándorolhassanak a gyarmatokra, de a 16. századi mondás szerint „az Újvilág Kasztília és León kolóniája” volt.¹¹⁰

Miként lehettek a *kompozit-dinasztikus államok* tartósak? A közös határok segítettek ugyan, de mégsem tudták megtartani Portugáliát Spanyolország oldalán: 1640-ben, 60 évi perszonálunió után Portugália függetlenítette magát.¹¹¹ Strayer szerint viszont inkább az a különös, hogy Spanyolország a 17. században egyben maradt, s nem az, hogy Portugália kivált.¹¹²

A sikeres egyben tartáshoz bizonyos fokú integrációra volt szükség, melynek különböző eszközei, megoldási módozatai léteztek: új központi szervek (tanácsok) létrehozása inkább koordinációs, mint centralizációs céllal, az újonnan bekebelezett területek kezelésének megfelelő módja.¹¹³ Paradox módon a tartósság elsősorban a centralizáció hiányából, a területek közti laza kapcsolatból eredt. Az egyenlőség alapján történő beillesztés, azaz a helyi sajátosságok megtartása tett elfogadhatóvá akár egy idegen és távoli uralkodót is egy olyan korban, amikor a korporatív intézmények, privilégiumok tisztelete volt a társadalmi-politikai struktúra lényege.¹¹⁴ Úgy fogták fel ugyanis, hogy „a monarchia azért létezik, hogy a privilégiumok öre legyen”: privilégium és monarchia elválaszthatatlanok voltak egymástól.¹¹⁵ Az egyenlőségen alapuló egyesítés tehát számos előnnyel járt: a helyi jogok, intézmények (például a rendi gyűlések, helyi bíróságok) meghagyása, ami gyakran frásos szerződéseknél is testet öltött, csillapította a „dinasztikus tranzakciónak” a helyi népeiségre és főként a helyi elitek-re gyakorolt hatását.¹¹⁶ Könnyebben elfogadták ugyanis azt, hogy az adott terület va-

lamilyen dinasztikus okból kifolyólag gazdát cserélt.¹¹⁷ Az elitek megnyerése pedig azzal történhetett meg, hogy tagjai megtartották öröklött pozícióikat a tartomány, az ország kormányzásában.¹¹⁸

A helyi elitek megnyerése kulcskérdés volt, s ennek további módozatai is léteztek. Ilyen lehetett bizonyos címek, illetve birtokok adományozása. Ezzel összefüggésben pedig az uralkodói klientúra kiépítése, amely idővel aztán akár az új dinasztia iránti lojalitás kifejlődéséhez is vezethetett: az egyes területek főnemessége részéről a dinasztia iránti hűség túlléphetett a tartományi partikularizmus keretein.¹¹⁹ A *kompozit-dinasztikus államok* mindenütt az uralkodó és a főnemesség közti kölcsönös viszonyra épültek, „ami még a leginkább mesterséges egységeknek is bizonyos stabilitást adott”,¹²⁰ kielégítve mindkét fél jól felfogott érdekeit.

Az uralkodónak tehát tartományról tartományra, országról országra változtak a jogai, s nem egy, hanem több rendi gyűléssel, valamint egyéb, a hatalmát korlátozó intézménnyel kellett szembenéznie.¹²¹ Pereira a spanyol királyra vonatkoztatva úgy jellemezte lakonikusan ezt a helyzetet és a korabeli elvárást, hogy az uralkodónak Spanyolország különböző területeit (királyságait) „úgy kell kormányoznia, mintha a király, aki azokat összetartja, nem az egész, hanem csak az egyes részek királya volna”.¹²²

„A dinaszticizmus volt a legtöbb európai állam kormányzatának alapvető és tartós elve”, ugyanakkor a politikai stabilitás szempontjából veszélyt is jelentett.¹²³ A dinasztikus államok belső rendjét a 16–17. században az egymással ütköző dinasztikus érdekek, jogok mellett, sőt ezeken túl a felekezeti megosztottság és az ennek nyomán fellépő vallási konfliktusok fenyegették. A reformáció jelentősége az államfejlődés szempontjából abban állt, hogy például Angliában, vagy az evangélikus irányzatot követő országokban (Skandináviában), illetve fejedelemségekben az uralkodó immár egyházi vonatkozásban is végső hatalom lett.

A reformáció és a vallási konfliktusok ugyanakkor új kihívások elé állították az uralkodói hatalmat. A 16. század közepétől egy évszázadon át, sőt esetenként azon túl is, a vallás kérdése mind a dinasztikus államok belső, mind külső, azaz egymással vívott konfliktusaiban „domináns, de legalábbis erős elem volt”.¹²⁴ Gerhard szerint „e két aspektust nem lehet egymástól külön kezelni”, mégpedig a felekezetek közt létező szolidaritás miatt: „a vallási uniformizmusra való törekvések” az egyes dinasztikus államokban ugyanis a másik dinasztikus állam beavatkozását hívták életre.¹²⁵ Elég, ha csak arra utalunk, hogy Anglia támogatta Németalföld protestáns északi tartományait a spanyolokkal vívott szabadságharcukban: I. Erzsébet bizonyos években jövedelmeinek harmadát erre fordította. Főként ezért hajózott II. Fülöp Nagy Armadája Anglia ellen 1588-ban – a hivatalos ok, a katolikus Stuart Mária kivégzése (1587) inkább ürügy volt, hiszen a támadást már előtte elhatározták.

A kialakuló felekezeti különbségek (például ír–angol viszonylatban) hozzájárultak a nemzeti identitás megerősítéséhez mind a katolikus, mind a protestáns oldalon¹²⁶ – annak ellenére, hogy erős volt az egyes felekezeteken belüli szolidaritás, valamint annak dacára, hogy természetesen mind a protestantizmus, mind a katolicizmus egyetemességre törekedett. Sőt, az identitás megerősödése az angolok és a kasztíliaiak esetében azzal a meggyőződéssel is együtt járt, hogy „egyedi helyet foglalnak el az isteni gondviselés tervében”.¹²⁷ Az angolok a 16. század második felében ugyanis úgy tekintettek magukra, mint a protestantizmus ügyének letéteményesére, a kasztíliaiak pedig a katolicizmus védelmezőjének szerepében látták magukat.¹²⁸

Természetesen a felekezeti hovatartozáson keresztül a dinaszticizmusnak is megvolt a maga szerepe a nemzeti identitás erősítésében: „a Habsburgok, különösen a spanyol ág” a katolicizmus védelmezőinek tekintették magukat,¹²⁹ amire a spanyol ágat a spanyol uralkodóknak a pápa által adományozott *Katolikus Királyok* (1494) cím mintegy predestinálta. VIII. Henrikől fogva pedig az angol uralkodók viselték a *Hit Védelmezője* címet, melynek az az érdekessége, hogy a titulust hivatalosan csak a Rómával való szakítás után vette fel Henrik (1543-ban parlamenti törvény kapcsolta a címet az angol koronához), noha eredetileg éppen a pápa adta neki jutalmul (1521), mert vitairatot írt Luther Márton ellen a hét szentség védelmében.

A dinasztikus államok vallási konfliktusai az 1560-as évektől néhány évtizedre még a kialakulófélben levő nyugat-európai diplomáciai rendszert is szétzilálták: 1568-ban Anglia megszüntette madridi képviseletét, bár a spanyol követ 1584-ig Londonban maradt.¹³⁰ A 17. század elejétől kezdett aztán a rendszer újra helyreállni.¹³¹ A harmincéves háborúban már az is megmutatkozott, hogy az államérdek győzedelmeskedett a felekezeti szolidaritás és a felekezeti alapon folytatott diplomácia elve felett. A hugenották katonai erejét felszámoló Richelieu bíboros, a „legkeresztényibb király” diplomáciájának irányítója 1635-ben a protestáns hatalmak oldalán lépett be a háborúba, noha a francia király címe éppen az ellenkezőjére „predestinálta” volna Franciaországot.

A felekezeti megosztottság nemcsak a dinasztikus államok közti viszonyra hatott ki, hanem az államon belüli politikai lojalitás ellen is hatott:¹³² „szembeállított egymással uralkodót és alattvalót, valamint az alattvalókat egymással is”.¹³³ A felekezeti lojalitás tehát mind a király, mind az állam iránti lojalitást felülírhatta! A vallási szembenállás anarchikus állapotokat okozott Franciaországban, amit jól mutat a vallásháborúk elhúzódása, valamint III. Henrik francia király meggyilkolása (1589) egy fanatikus szerzetes által. A vallásháborúk okozta anarchia, a zsarnokölés tanának reneszánsza, melynek éppen Franciaország volt az egyik központja a vallásháborúk idején, jellemezte a politikai helyzetet, amelyben Bodin megfogalmazta szuverenitáselméletét. Az uralkodót meg kellett védelmezni a külső és belső támadásoktól: attól az igénytől, hogy a pápa vagy a császár, netán más világi uralkodók, illetve saját alattvalói letehesék őt a trónjáról.¹³⁴ Ugyanakkor a hatékony fellépés érdekében az uralkodót meg kellett szabadítani azon intézményes korlátoktól, amelyekbe otthon beleütközött.¹³⁵ Ezekre a problémákra adott választ az abszolutizmus kora újkori elmélete, melynek fő elemeit a bevezetőben már felvázoltuk. A vallási konfliktusok ugyanakkor arra a felismerésre vezették Bodint, hogy a közjő fogalmába nem tartozik bele valamely felekezet kizárólagos támogatása a király részéről – azaz a politikai közösség szempontjából közömbös az alattvalók felekezeti hovatartozása.

A tengerentúli gyarmatokkal bíró dinasztikus államokban a gyarmati területekkel szemben alkalmazott járulékos elv idővel kihatással volt arra a politikára, amit az adott gyarmattartó kormányzat a dinasztikus állam európai részein folytatott: az egyenlőségen alapuló elv helyett a dominancia elve kezdett felülkerekedni.¹³⁶ Elliott szerint az „imperializmus és a kompozit monarchia általában nem értek meg egymás mellett”.¹³⁷ Az 1620-as évekre már több dinasztikus államban, még a nem gyarmattartó államokban is olyan jelek mutatkoztak, hogy az egyenlőségen alapuló elv kezdett meggyengülni, és a heterogén területek egységesítése lett a kormányzati politika célja.¹³⁸ Ennek az egységesítési politikának a másik, Európán belüli mozgatórugója a dinasztikus államokon belüli vallási konfliktusokban kereshető. Az egységesítési folyamatban tehát központi szerepet kapott a vallási egység megteremtése, amit egy jól

szervezett államban a politikai kohézió eszközeinek tekintettek: az uralkodók „minde-
nütt az egység nyelvét beszéltek”.¹³⁹

Az egységesítés irányába hatottak azonban a vallási konfliktusokon túl más kényszerítő körülmények is: a háborúk megnövekedett száma és költségei. Bizonyos tartományokban, országokban, ahol az uralkodót megillette az adókivetés joga, könnyebben ment az adóztatás (mint például a francia tartományok egy részében), így érthető, hogy ezt az elvet azon területekre is ki akarták terjeszteni az uralkodók, ahol a rendekkel kellett az adóról alkudozni. Az abszolutizmus „az adóztatás gyermeke” volt, politikai rendszerként azonban csak az 1660-as évektől keltezhető, amikor több területen háttérbe szorultak, illetve megszűntek a rendi gyűlések.

A vallásháborúként induló harmincéves háború korábban soha nem látott erőfeszítésekre készítette a kormányzatokat az adóztatás és a hadseregállítást terén. Az elhúzódnak háború éppen egy gazdasági depresszióval esett egybe, ami tovább növelte a hatalomkoncentráció iránti igényt.¹⁴⁰ A harmincéves háború által támasztott új kihívás magyarázza, hogy kb. 1620–1660 közt minden fontos dinasztikus államban ún. *főminisztereket* neveztek ki:¹⁴¹ közülük Richelieu és Mazarin a legismertebbek, de ilyen volt Spanyolországban Olivares, vagy Svédországban Oxenstierna. A pozíció aztán több esetben a háború után is megmaradt. Az 1620-as években tehát az „államférfiak egy új generációja került hatalomra a királyi prerogatíváról vallott magasröptű elképzelésekkel, akik elődeikhez képest jóval kevesebb toleranciát tanúsítottak a különbözőség iránt, melyről úgy gondolták, hogy a hatékony kormányzat útjában áll.”¹⁴²

Végül pedig az egységesítés irányába hatott Kasztília és Anglia részéről a kiválasztottság tudata is: mind Kasztília, mind Anglia egy-egy dinasztikus államnak voltak ugyanis az „erős magállamai”, és vallási gyökerekből táplálkozó „agresszív nacionalizmusuk” kihatott a dinasztikus állam többi részére.¹⁴³ Az 1640-es években az Ibériai-félszigeten a magállam Kasztília, a Brit-szigeteken pedig az 1630–1650-es években a magállam Anglia próbálta meg fegyverrel ráerőltetni akarátát a többi királyságra.¹⁴⁴ Fontos különbség volt azonban, hogy az előbbi esetben az egységesítésnek nem volt vallási vonatkozása, lévén az egész félsziget katolikus maradt a reformáció után is, s Kasztília igazgatási szempontból akarta szorosabb ellenőrzés alá vonni a többi területet. A Brit-szigeteken azonban éppen a vallás volt az elsőrendű kérdés. Erre az 1638–1660 közt zajló konfliktusra – mely azzal kezdődött, hogy I. Károly a kálvini reformációt követő Skóciában is be akarta vezetni az anglikán liturgikus és imádságos könyvet (*Prayer Book*) – a „Brit-szigetek vallásháborúja” címke illene legjobban. Mind a főminiszter Olivares, mind I. Károly (illetve Cromwell) kísérlete megbukott azonban.

Nyugat-Európában a 16–17. század dinasztikus és vallási krízisei játszották a fő szerepet abban, hogy a trónöröklés az uralkodóházak magánügyéből a 17–18. században olyan kérdéssé vált, amelynek alaptörvényben történő szabályozása „nemcsak az állam és a dinasztia számára, hanem a külső hatalmak számára is alkotmányjogi kötelezettséget” jelentett.¹⁴⁵ A Hohenzollernek 1692-ben bevezették a primogenitúrát, 1713-ban pedig az általuk uralt területek elidegeníthetlenségét és oszthatatlanságát.¹⁴⁶ Bourbon IV. Henrik csak úgy lehetett Franciaország uralkodója, hogy katolizált („Párizs megér egy misét.”), Angliában a Bill of Rights (1689) a katolikusokat kizárta a trónöröklésből, 1701-ben pedig törvény (*Act of Settlement*) szabályozta a trónöröklést. Dániában és a dán korona részének tekintett Norvégiában az 1665-os alaptörvény szerint az uralkodónak evangélikusnak kellett lennie.

A 18. században már alapelvnek számított a trónörökléssel kapcsolatban, hogy 1) az adott állam közjogának (*ius publicum*) részét képezi, 2) jogi szabályozása fundamentális törvény (*lex fundamentalis*), 3) a szabályozásának a többi állam vonatkozásában, mondhatni, nemzetközi jogi érvénye van.¹⁴⁷ A trónutódlás szabályozásának célja az államon belül az volt, hogy „a magánjog szeszélyeit összebékítse az államrezon tartós elveivel”.¹⁴⁸ Ugyanakkor az uralkodócsaládok egymással való rokonsága miatt kifelé is érvényesíteni kellett a szabályozást. Teljesen világossá teszi ezt az egyes örökösödések más hatalmakkal (dinasztiákkal) történő elismertetése.¹⁴⁹ Mindez viszont azt bizonyítja, hogy a nemzetközi jog alapvetően még mindig a dinasztiaiak közti viszonyokat szabályozta: „az utódlás dinasztikus szabályait” úgy kezelték, „mint nemzetközi közjogot”.¹⁵⁰

A *fundamentális törvény* kifejezés jelentése a jogászok számára a 18. században szűkült le arra, hogy főként a trónöröklés megváltoztathatatlan szabályozását értették alatta. A 17. század elején ez nem így volt: Angliában például a Magna Chartát tartották fundamentális törvénynek, Franciaországban pedig az öröklés szabályozása mellett magában foglalta a koronabirtokok elidegeníthetetlenségét is. Mindez azonban lényegtelen abból a szempontból, hogy a *lex fundamentalis* egy állam belső viszonylatában akkoriban azt jelentette, amit mi manapság *alkotmány(jog)*-nak nevezünk.¹⁵¹

A fiskális-katonai állam és az abszolutizmus (1660–1713)

A főminiszterek gyakorlatának vége jelzésértékűen mutatja, hogy a 17. század közepének krízisein úrrá lettek az egyes kormányzatok. A dinasztikus államok történetében egy új fejezet kezdődött, melyet tendenciájában a rendek visszaszorulása jellemezett. Amint a 17. század közepének válsága elült, a konszolidáció folyamatában megint előtérbe kerültek az 1620-as évek egységesítést célzó elképzelései,¹⁵² s nemcsak Franciaországban, hanem részben a növekvő francia fenyegetés miatt másutt is. Franciaországban XIV. Lajos sikerrel valósította meg a vallási egységet, melyre azóta törekedett, hogy maga vette kezébe az uralkodást (1661), s az intézkedések végét a nantes-i ediktum (1598) visszavonása jelentette 1685-ben. Ugyanakkor növelte a tartományok feletti ellenőrzést, Colbert-nek pedig sikerült Franciaországon belül egy körülbelül „Anglia nagyságú területen” egy belső vámoktól mentes kereskedelmi övezetet létrehozni, bár ez nem járt azonnal a gazdasági aktivitás növekedésével.¹⁵³ Időközben aztán világossá vált a többi állam számára is, hogy a legerősebb hatalom az a Franciaország lett, amely „a nemzeti egység egy viszonylagos fokát” elérve leginkább „kirírt markánsan kompozit jellegű riválisai közül”.¹⁵⁴

Az első uralkodó, aki a francia veszélytől is mozgatva erre reagált, I. Lipót császár volt.¹⁵⁵ Az osztrák Habsburgok korábban általában inkább konszenzusos politikát követtek, már csak azért is, mert területkomplexumuk „közép-európai fekvése miatt majdnem mindig ki volt téve egy külső hatalom fenyegetésének”, amely hatalom könnyen szerezhetett szövetségeket valamelyik lázadó tartományban.¹⁵⁶ Levonva a vesztfáliai béke következményeit, a Habsburgok „energiáikat és figyelmüket immár saját birtokaikra koncentrálták”.¹⁵⁷ Belátták, hogy a jövő a „dunai monarchiáé”.¹⁵⁸ Az örökös tartományokban követett vallási egységesítés és centralizáció politikáját ugyanakkor kiterjesztették, s ez Lipót alatt immár elérte a királyi Magyarországot (1671–1681) – folytatását csak az oszmánok és franciák együttes támadása odázta el egy időre. A török kiűzése után azonban I. Lipót Magyarországot a cseh minta alapján akarta beilleszteni dinasztikus államába.

A 17. század vége felé az is egyértelművé vált, hogy a dinasztikus állam „optimális mérete” nem kedvez a kisállami létnek.¹⁵⁹ Nemcsak Brandenburg–Poroszország uralkodói, hanem más német államok is osztották azt a nézetet, hogy a kis méret egyre nagyobb hátrányt jelent.¹⁶⁰ Európa ugyanis egy olyan államrendszer felé mozgott, amelyben csak a legnagyobb államok maradhattak fenn – a független városállamok kora lejárt, a „fennmaradó egységek pedig viszonylag központosítottak és territoriálisak voltak”.¹⁶¹ Egy „több államból álló rendszer” jött létre, s e rendszer tagjai erejüket tekintve „majdnem egyenlők voltak”, egyre inkább „hasonló érdekekkel bírtak”, valamint egyre „hivatalosabbá vált a racionalitás diplomáciájukban”.¹⁶² Ugyanakkor szorosan össze voltak kapcsolva egymással „egy nyitott kimenetelű” hatalmi harcban,¹⁶³ melynek paramétereit alapvetően alakította át a hadügyi forradalom.

A hadügyi forradalomnak G. Parker három fő fázisát különbözteti meg Nyugat-Európában (1510–1560, 1580–1630, 1690–1715), s számunkra most elsősorban az utolsó szakasz fontos. Érdemes azonban rövid kitekintést tenni egyrészt a korábbi időszakra, másrészt arra a térségre, amelyet R. Frost Északkelet-Európának nevez. Frost szerint Északkelet-Európában a hadügyi forradalom nem úgy játszódott le, mint azon nyugat-európai államok (Franciaország, Anglia) esetében, amelyekre a történetírás általánosan koncentrál.¹⁶⁴ Ami ebben a régióban végbement, azt „egyedi hadügyi forradalmak sorozatának” lehet nevezni, nem pedig azonos ismérvekkel bíró „egyetlen hadügyi forradalomnak”. A hadviselésben lezajlott változások időbeli eltérése, illetve a változások jellege ugyanis „alapvetően függött azoktól a különböző gazdasági, társadalmi, politika struktúráktól”, amelyek az egyes államok sajátjai voltak.¹⁶⁵ Frost, bár hangsúlyozza a változások evolucionista jellegét, fontosnak tartja megjegyezni, hogy az egyes hatalmak esetében más-más időszakban következett be olyan áttörés, amely az új hadügyi rendszer bevezetéséhez vezetett: így Svédországban az 1620-as évek, Brandenburg–Poroszországban az 1650-es évek, míg Dániában az 1660-as évek voltak döntő fontosságúak, Oroszországban pedig az 1700-as évek elejére esett ez a kritikus periódus.¹⁶⁶

Franciaország, Nagy-Britannia esetében a történészek szoros összefüggést mutattak ki a hadügyi forradalom és az államépítés közt. Frost viszont az előbbieken leírtakkal összhangban éppen azt a konklúziót vonja le, hogy nem szabad európai viszonylatban általános érvényűvé tenni azt az államépítési modellt, amely Franciaországot tekinteti etalonnak.¹⁶⁷ További fontos megállapítása a szerzőnek, hogy nem szabad a hadügyi forradalom harcászati, technikai jellegű változásait uniformizált módon kezelni, mint ahogy téves feltételezés az is, hogy az átvételek csakis nyugatról keletre terjedtek.¹⁶⁸ Mindezt jól megvilágítja a szerző a lovasság példáján. Míg a lovasság a 16–17. században valóban háttérbe szorult a nyugat-európai harctereken, ahol a 17. században az ostromok váltak meghatározóvá (különösen Németalföldön), addig Kelet-Európában „központi jelentőségű maradt a hadműveletekben”.¹⁶⁹ Sőt, az 1621 után alkalmazott svéd lovassági taktika is lengyel mintán alapult, mint ahogy a lengyel szablya is hatékonyabb volt azoknál az egyenes kardoknál, amelyek más hadseregekben voltak rendszeresítve.¹⁷⁰ (A lengyel szablyát a 18. század elején átvették a nyugati hadseregek is!)¹⁷¹ „A lovasság fontossága Kelet-Európában annak a ténynek a tükröződése volt, hogy a nyugati katonai módszerek nem mindig voltak megfelelőek a keleti viszonyok közt.”¹⁷² A nyugati hadvezérek és a nyugati hadseregek – mint például Szászország hadserege – a nagy északi háborúban – gyakran szembetűnően sikertelenek voltak keleten.”¹⁷³

Nyugat-Európánál maradvá, a hadügyi forradalomnak itt mindössze egyetlen aspektusát emeljük ki, mégpedig a hadseregek létszámának növekedését, Franciaország példáján keresztül. A költségeket természetesen nemcsak a számbeli növekedés, hanem a tűzfegyverek elterjedése is növelte. 1494-ben mintegy 30 ezer emberrel indította meg VIII. Károly itáliai hadjáratát, ami a kor viszonyai közt nagy seregnek számított. 1550-ben körülbelül 50 ezres lehetett a francia haderő, míg 1635-ben már 135 ezres, igaz, ez a harmincéves háborúba való belépés ideje volt. XIV. Lajos idején aztán békeidőben is 100 ezer fő körül mozgott a hadsereg létszáma, a háborúk idején pedig hatalmasra duzzadt: 1688-ban 290 ezer fő, 1703-ban pedig akár 400 ezer fő is lehetett.¹⁷⁴ Ehhez jött még a hajóhad, mely Lajos idején szintén számottevő erővé nőtt ki magát. Az 1690-es években már az összes kiadás körülbelül 75 százalékát költötte hadikiadásokra a Napkirály.¹⁷⁵ Ez az arány hasonló volt a többi államban is.

A hadügyi forradalom 1690–1715 közti időszakának jellemzője Parker szerint az volt, hogy mind a hajóhadak, mind a szárazföldi hadseregek méretében óriási növekedés következett be Nyugat-Európában.¹⁷⁶ A hivatalviselők száma Franciaországban ugyanakkor körülbelül 65 ezer volt ebben az időben (I. Ferenc idején 12 ezer lehetett), bár a hivatalnokréteg felduzzadása döntően még a 17. század első felében következett be (csakúgy, mint Spanyolországban). A 17–18. század fordulóján tehát megnövekedett hadseregek, felduzzadt hivatalnokréteg, fokozott adóztatás (akár kényszerkölcsön formájában is) jellemezték az európai államokat, ami azt is jelentette, hogy az erő monopóliuma immár mindenütt a korona kezébe került! A spanyol örökösödési háború végére, amely mindenütt hatalmas összegeket emésztett fel, megszületett nyugat-európában az ún. *fiskális-katonai állam*.

Az *európai államrendszer* kialakulása (ahol nem volt muszáj háborúzni, elég volt maga a fenyegetettség érzése is), a háborúk drasztikusan megnövekedett költségei a *hadügyi forradalom* következtében, valamint e költségek előteremtésére tett erőfeszítések az egyes államok részéről – ezt a politikai konstellációt kell alapvetően figyelembe venni, ha a fiskális-katonai állam és az abszolutizmus kialakulásának okait keressük.

Az új éra egyik világos jele volt a rendi gyűlések háttérbe szorulása, illetve megszűnése 1660 után. A fiskális-katonai állam kiépülése tehát sok helyütt az abszolutizmus kialakulásával járt együtt, bár a kapcsolat nem volt szükségszerű. Az abszolutizmus „tendencia volt inkább, nem uniformizált fejlemény”.¹⁷⁷ Franciaországban megfigyelhető a tartományi rendi gyűlések visszaszorulása (ami nem azonos azzal, hogy Franciaország abszolutista politikai berendezkedésű állammá vált volna!), Kasztíliaiban pedig a rendi gyűlés kiiktatódása (1664 után), bár igaz, hogy a *Cortes* erre az időre már meglehetősen erőtlen intézmény volt. Főként a német fejedelemségekben, a tágabb térséget tekintve pedig Közép-Európában volt azonban leginkább érzékelhető a rendi gyűlések és más korporatív politikai intézmények jelentőségének hanyatlása. A harmincéves háború pusztítása, érthetően, előtérbe tolt a fejedelmek szerepét. Württemberg például azon kevés kivételek közé tartozott a birodalomban, ahol megmaradt a rendi gyűlés.

Az abszolutizmus „legtisztább terminus *post quem*je”, ahogy Szűcs Jenő Franciaország történetében az utolsó rendi gyűlést (1614/15) aposztrofálta,¹⁷⁸ azonban nem Franciaország történetéhez kapcsolódik. A leghirtelenebb és a politikai berendezkedést mind elvi, mind gyakorlati szinten átalakító váltás ugyanis Dániában következett be, amelynek történetével éppen ezért érdemes részletesebben megismerkednünk.

A svédektől elszenvedett háborús vereség (1657–1660) és az ezzel járó területi veszteségek (1658-ban át kellett engedni Svédországnak a Scone-félsziget déli részét, amely korábban évszázadokig Dániához tartozott, és ahol ebben az időben a 800 ezres Dánia népességének kb. egynegyede élt), valamint a háború anyagi költségei a politikai közvéleményt a királyi hatalom jogainak látványos kiterjesztésére sarkallta. A katonai vereségért ugyanis a király kezét jelentősen megkötő országtanácsot (*Riksråd*) okolták, amely III. Frigyes (1648–1670) 1648-ban kiadott koronázási chartájának értelmében igen széles politikai jogokkal rendelkezett. (Ez az irat inkább választási charta volt, mert Frigyes akkor írta alá, miután királynak kiáltották ki, de még azt megelőzően, hogy megkoronázták volna.)

A háború költségeiről fogalmat alkothatunk, ha tudjuk, hogy 1655-ben a dán hadsereg 20 ezer fős volt, míg 1657-ben, a háború csúcán 40–50 ezer közt mozgott, azaz legalább duplájára nőtt két év alatt, s még 1660-ban is 30 ezer körül volt,¹⁷⁹ ami Dánia(–Norvégia) csekély népessége miatt óriási anyagi terhekkel járt. Az országtanács a dán rendi gyűlés (*Riksdag*) összehívása mellett döntött, amelyen azonban a nemesség adómentességére hivatkozva nem mutatott hajlandóságot arra, hogy kivegye a részét a királyi adósság rendezéséből.¹⁸⁰ A másik két rend, a klérus és a polgárság vezetője (erre az időre a négykamarás rendi gyűlés háromkamarássá vált, 1627 után ugyanis a szabad parasztság képviselői már nem ültek ott a rendi gyűlésben)¹⁸¹ ekkor azzal állt elő, hogy alakítsák át a dán politikai rendszert: „az örökletes monarchiára alapozva, a koronázási charta érvénytelenítése és a nemesi privilégiumok eltörlése révén”.¹⁸² Ezt természetesen mind az országtanács, mind a nemesség ellenezte, de Frigyes nemhivatalosan közölte, hogy így is kész elfogadni a javaslatot, majd „Koppenhágában hadiállapotot rendelt el, előzőleg pedig már megerősítette a katonai ellenőrzést az ország felett”.¹⁸³ A nemesség és a tanács kénytelen volt beleegyezni, hogy a trónt örökletesen jögen Frigyes, valamint utódai birtokolják, és a változások közjogi következményeinek vizsgálatára felállítottak egy bizottságot.¹⁸⁴ Ebben a nemesek számbeli kisebbségben voltak, és a bizottság tevékenysége azzal zárult, hogy „ünnepelesen visszaadták Frigyesnek a koronázási chartáját”.¹⁸⁵ Ezzel érvénytelenné vált a király koronázási esküje, valamint a chartában foglalt ígéretei, s az uralkodó felhatalmazást kapott arra, hogy dolgozzon ki egy tervet a királyi hatalom jogairól és a trónöröklés rendjéről.¹⁸⁶ R. Frost a következőképpen összegzi a változás lényegét: „Tizenkét évvel azután, hogy a királyi hatalom legradikálisabb megnyirbálására került sor a dán történelemben, a király abszolút hatalmat kapott alattvalóitól arra, hogy új alkotmányt vezessen be.”¹⁸⁷ Ez egyúttal annak is ékes bizonyítéka, amit a politikai eszmék és a politikai közhangulat változásáról korábban írtunk.

Három hónappal később, 1661-ben Frigyes kiadta az *abszolút és örökletes kormányzatról* szóló törvénytervezetet, amelyet körbeküldtek az országban, hogy a rendi gyűlés képviselői aláírják – ennek során 183 nemes, 987 egyházi személy és 381 polgár látta el azt kézjegyével.¹⁸⁸ Ennél némely vonatkozásban visszafogottabb volt az 1665-ös ún. *Királyi törvény* (*Kongelov*), amely az ország hivatalos alaptörvénye lett,¹⁸⁹ bár konkrét tartalma az alattvalók előtt ismeretlen maradt egészen 1683-ig, az új dán törvénykönyv kiadásáig. Az alaptörvény örökletessé tette a monarchiát, megtiltotta az ország felosztását és kötelezővé tette az evangélikus egyház fenntartását az országban az augsburgi hitvallásnak megfelelően – egyebekben viszont abszolút hatalommal ruházta fel a királyt, szabad kezét adva az uralkodónak a törvényhozás, az adóztatás, az egyházi és világi tisztségekre való kinevezés stb. tekintetében.¹⁹⁰ A dán országgyű-

lés csak 1848-ban ült össze újra, melynek eredménye az 1849-es polgári alkotmány lett: Dánia alkotmányos monarchiává vált.

Természetesen Dánia esetében sem szabad abba a hibába esni, hogy magának a politikai rendszernek a tényleges működését összekeverjük a politikai struktúrának az írott jogban lefektetett elveivel.¹⁹¹ Ezekből az elvekből ugyanis az következett volna, hogy „az alattvalóknak nem volt jogi lehetőségük” a politikai folyamatok alakulásának befolyásolására.¹⁹² Valójában azonban létezett ilyen csatorna, „ugyanis mindenkinek jogában állt, hogy beadvánnyal éljen a megfelelő államigazgatási hivatalba”, s a kérvényt magának a királynak címezheték – igaz, „olyan dolgokban nem lehetett kérvényt benyújtani, amelyekben már döntés született”.¹⁹³ Továbbá a kérvényt az adott tartományi kormányzónak a kérdésre vonatkozó kísérőlevelével kellett ellátni.¹⁹⁴

Végezetül nem szabad elfeledkezni arról, hogy Dánia maga is „kompozit” monarchia volt, s így a király hatalma nem volt mindenütt ugyanolyan mélységű! A dán(–norvég) király ugyanis Holstein tartomány révén egyben német birodalmi herceg is volt (de a terület feletti hatalomban osztoznia kellett Gottorp hercegével), valamint ura volt Schleswig hercegségének, ami viszont a dán koronán belül különálló részt képezett.¹⁹⁵ Ezeken a területeken a király azonban nem volt abszolút uralkodó: a hercegségek bizonyos részein például szabad paraszti közösségek gyűléseivel kellett egyezkednie az adókról!¹⁹⁶

Az abszolutizmus mint politikai rendszer elsősorban a kis és közepes államokban valósult meg, így számos német fejedelemségben (például Bajorországban, Brandenburg–Poroszországban). A sokáig „mintaállamnak” tekintett Franciaország politikai berendezkedése viszont egyáltalán nem nevezhető abszolutistának. Ha mintaállamot keresünk, akkor az éppen az imént említett Dánia(–Norvégia) volt, és a dán példa is jól mutatja az abszolutizmus kialakulásának fő okát. Nevezetesen, hogy a rendi hatalommegosztástól való elmozdulás okát „nem annyira az egyes államokon belül kell keresni, egymástól elszigetelten szemlélve azokat, hanem magában az államok rendszerében”.¹⁹⁷

A marxizmus „egyensúlyelmélete” az abszolutizmus kialakulásának okát az egyes államokon belül viszonyokból próbálta levezetni. Ez az elmélet, mely az államokat elszigetelten szemléli, a belpolitikát pedig egy osztályharcos ideológia szerint fogja fel, aligha tartható. Eszerint a polgárság még nem volt elég erős a hatalom átvételére, a nemesség pedig már nem rendelkezett elegendő erővel annak megtartására: ebben a helyzetben a király mintegy „Münchausen báróként” kiemelve magát a társadalmi osztályok közül, a nemességre támaszkodva és annak érdekében megszilárdította hatalmát, kiiktatva a képviselői intézményeket. A nemességnek tehát fel kellett adnia korábbi politikai szerepét és hivatalnokká kellett válnia az új államstruktúrában. Az abszolutizmust „feudális képletként” értelmezni teljességgel félrevezető, még akkor is, ha egyúttal elvetjük a marxizmus itt vázolt egyensúlyelméletét.¹⁹⁸ A feudalizmus ugyanis, ahogy azt korábban bizonyítani igyekeztünk, éppen a szuverenitás és az állam fogalmának, illetve az állam realitásának a szöges ellentéte volt, míg az abszolút monarchia története éppen ezekről szól! Az efféle terminusok, mint a „feudális abszolutizmus” következésképp önellentmondásnak tekinthetők.

Az egyensúlyelméletnek egy másik, de a marxista osztályideológiától mentes változatát Norbert Elias ún. „királymechanizmusa” jelenti. Ennek lényege, hogy a társadalmi csoportérdekek felett álló döntőbírónak beállított királyi hatalom a csoportok közt manőverezve, a pártatlanságra – a közjóra – hivatkozva elvonhatott bizonyos hatásköröket, és ezáltal megerősíthette pozícióját.¹⁹⁹ Ez tipikusan igaz a dán abszolu-

tizmus bevezetésére, ami éppen a nemesség érdekei ellenében történt. Ugyanakkor a „királymechanizmus” a gyakorlatban sokszor nem úgy működött, ahogy Elias gondolta, azaz nem „egy személytelen erőként”,²⁰⁰ hanem informális csatornákon keresztül. Az udvarban levő érdekcsoportok közti lavírozás és az egyes klientúraláncolatok közti tudatos manőverezés révén.

Nem állja meg a helyét önmagában az a vélekedés sem, amely az abszolutizmus kialakulását, a marxizmussal ellentétben, nem társadalmi, gazdasági okok következményének tudja be, hanem egyszerűen olyan „tudatos emberi tevékenységnek”, mely az abszolút hatalom elméletének a gyakorlatba történő átültetésére irányult.²⁰¹ A kormányzás akkori természetét nem szabad a mai fogalmaink szerint elképzelnünk: nem létezett ugyanis uralkodói politika abban az értelemben, ahogy ma például kormányprogramról beszélhetünk. Kidolgozott (lehetőleg) koherens intézkedési tervek helyett „gyakorlatias, gyakran *ad hoc* és egymásnak ellentmondó” intézkedésekről kell beszélni, melyek célja a hagyományos társadalmi-politikai rend fenntartása, s esetleg éppen ennek érdekében az „uralkodói hatalom helyreállítása”, megerősítése volt.²⁰² Az elméleti alátámasztás, tehát az uralkodói előjogok hangsúlyozása és az uralkodó aktívabb szerepben való láttatása nyilvánvalóan jól jött az uralkodóknak, de a körülmények kényszerítették ki az elvek gyakorlati alkalmazását.²⁰³ Mindazonáltal nem szabad elhanyagolni az ideológiai szempontokat. Már csak azért sem, mert kimutatták, hogy például éppen Dániában vagy Svédországban az isteni jogalapon nyugvó abszolutizmus eszméje „jól elő volt készítve” a köztudatban, már azelőtt, hogy az abszolút királyi hatalom „politikai realitássá vált volna” – ezek a tanok főleg Oxfordból terjedtek Skandinávia felé.²⁰⁴

Az abszolutizmus gyakorlatának kialakulásáról vallott különböző nézetek közül ki kell emelni P. Wilson munkáját, aki nem tulajdonít prioritást sem a külső (európai államrendszer, hadügyi forradalom), sem a belső (például társadalmi, felekezeti, rendi stb. konfliktusok) nyomásoknak,²⁰⁵ amelyeknek a dinasztikus államok ki voltak téve. Ezek állandó kölcsönhatásaként fogja fel az abszolutizmus kialakulását, mely szerinte egy társadalmi alku folytán jött létre, ahol az alku szót igen széles értelemben használja: ugyanis ez magában foglalja a politika intézményes és nem intézményes csatornáit (például a klientúraláncolatokat), sőt még a lázadásokat is.²⁰⁶ Az abszolutizmus kialakulása és annak foka, vagy éppen hiánya Wilson nézete szerint egy „olyan speciális mátrixszal magyarázható, melyet az emberi interakciók három szintjének” az együtthatása alkot: a legfelső szint a nemzetközi küzdőtér, az európai államrendszer volt, a középső szint az állam, annak speciális intézményeivel és az azokat működtető hivatalnokokkal, a harmadik pedig a helyi és regionális szint, a hatalom „speciális társadalmi és térbeli eloszlása”.²⁰⁷ Mindhárom szint vonatkozásában kulcskérdés volt a „szuverenitás elméleti és gyakorlati kifejlődése”, a középső szinten pedig a hatalom monopóliumának és legitimitációjának megszerzése.²⁰⁸ Dánia, a mintaállam jól bizonyítja Wilson koncepciójának használhatóságát.

A spanyol örökösödési háború fordulópont volt az államfejlődési alternatívák szempontjából is: az osztrák Habsburgok, Spanyolország, valamint a Stuart dinasztikus monarchia egészen más megoldási módokkal jöttek ki a háborúból.²⁰⁹ A Rákóczi-szabadságharc világhossá tette, hogy Magyarországon megmarad a rendi alkotmány, Anglia (Nagy-Britannia) elindult az alkotmányos monarchia irányába, Spanyolország pedig „a leginkább unitarista megoldást produkálta a három közül”.²¹⁰ Ez utóbbiban az Aragónia Korona országainak lázadását leverve, a kormányzat élt a lehetőséggel, hogy megtorlásként megnyirbálja a lázadó területek önállóságát (1707–

1716).²¹¹ Mindazonáltal ez a megoldás sem volt mindenre kiterjedő²¹² – legalábbis, ha például Wales VIII. Henrik által történt beolvasztását vesszük alapul, ahol mind az angol típusú grófsági rendszert, mind az angol polgári és büntetőjogot bevezették. Ezzel szemben a katalánok, akik főszerepet vittek a lázadásban, „megtartották saját polgári jogukat és a büntetőjog legnagyobb részét, továbbá a kasztíliai nyelv kötelezővé tétele is csak a hivatalos aktusok világára, valamint a hivatalos levelezésre korlátozódott”.²¹³

Anglia 1713-ra fiskális-katonai állammá vált. 1689-ben a fizetett hivatalnokok száma még csak négyezer volt (ami már így is nagy emelkedést jelentett a század közepének kb. 1200-as létszámához képest), az 1720-as évek elejére viszont meghaladta a 12 ezer főt.²¹⁴ A hadsereg az 1689-es tízezer főről az 1689–1697 közti háborúban átlagosan 76 ezerre, míg 1702–1713 közt átlagosan 93 ezerre nőtt (egy-egy évben jóval meghaladta a százezret), amihez még hozzá kell számítani a flotta 40 ezres létszámát.²¹⁵

Anglia példája is jól mutatja azonban, hogy a fiskális-katonai állam kiépülése nem mindenütt eredményezett abszolútizmust.²¹⁶ Ez ugyanis nagyban függött a dinasztikus állam jellegétől, attól a mátrixtól, amelyre Wilson utalt. Az angol jogelv, mely szerint „a király a parlamentben” képezi a legfőbb hatalmat, persze, mélyen beleivódott az angol politikai nemzetbe. Az angol parlament azonban mégsem ennek a jogi irányelvnek és nem is a Bill of Rights-nak köszönheti különleges szerepét – más szavakkal, nem a Jogok Törvénye tette Angliát alkotmányos monarchiává a 18. században.²¹⁷ Coward úgy fogalmaz, hogy „az 1689–1714 közti alapvető alkotmányos változások” nem a törvényhozásból, hanem abból eredtek, hogy „Anglia belebonyolódott abba a nagy európai háborúba, amely elkerülhetetlenül követte Vilmos invázióját.”²¹⁸ A Jogok Törvénye ugyanis a királytól származó egyoldalú deklaráció volt, és egy-két ponttól eltekintve (ezek közül a legfontosabb az, hogy az uralkodó nem függeszthetett fel törvényt a parlament jóváhagyása nélkül), mindössze a parlament addig „létező jogainak” összefoglalását adta.²¹⁹ Azaz nem szabad úgy tekinteni e dokumentumra, hogy a korábbiakhoz képest lényegileg más szerepbe helyezte a parlamentet: a cél a politika alakítói részéről ugyanis az interregnum gyors megszüntetése volt, nem pedig az, hogy alkotmányos újításokba bocsátkozzanak.²²⁰ A Bill of Rights tehát egy „konzervatív dokumentum”, amely „nem hozott alapvető változást az alkotmányban”.²²¹ Ezért a legcélszerűbb *ad hoc* jellegű szabályozásnak tekinteni, és mint ilyen nélkülözött mindenféle elvi vagy filozófiai megállapítást a kormányzatról.²²² A parlament összehívásáról csak annyit mondott, hogy „gyakorik legyenek”, s maga az összehívás és feloszlás joga is kizárólagosan az uralkodó kezében maradt. Sőt, nem volt benne semmiféle olyan kitétel, mi történjék, ha az uralkodó nem tartja meg a benne foglaltakat. A legérdekesebb pedig az, hogy nem számított a királyság alaptörvényének: „nem volt és nincs ugyanis olyan jogi garancia, amely meggátolná kiegészítését vagy hatálytalánítását” a parlament által.²²³

A parlament közjogi szerepét az Anglia által vívott háborúk drasztikusan megnövekedett költségei változtatták meg – az uralkodók ennek következtében állandó jelleggel a parlamentre lettek utalva. Résztint a pénz megszavazása, résztint a királyi adósságállományra vállalt parlamenti garancia miatt, mivel a háborúhoz szükséges összeget nem lehetett pusztán közvetlen adókból előteremteni, ezért kölcsönhöz kellett folyamodni. Így vált a királyi adósság államadóssággá. Az 1694-es év ebben, következőképp az alkotmányos berendezkedés felé való elmozdulás tekintetében is fordulópont volt: „annak az elvnek a bevezetése, hogy a jövőben a parlamentnek kell garanci-

át vállalnia a kormányzati adósságra”, ahhoz vezetett, hogy évente össze kellett hívni a parlamentet,²²⁴ amely aztán hamarosan a külpolitikába is beleszólást akart magának. A gyakori összehívás és az államadósság szavatolása új szerepbe helyezte a spanyol örökösödési háború végére az immár brit parlamentet, és nem lehetett visszatérni a háború előtti időszakhoz (1707-ben az edinburgh-i skót parlamentet megszüntették, és Skócia a Nagy-Britanniát képviselő westminsteri parlamentbe küldhette képviselőit). Alapvetően hozzájárult a parlament szerepének növekedéséhez továbbá az is, hogy éppen ebben a helyzetben, 1714-ben dinasztia váltásra került sor, melynek folytán a Hannoveri-ház kezdett uralkodni Nagy-Britanniában. Az új dinasztia első tagja, I. György király (1714–1727) azonban egy kukkot sem tudott angolul, amikor trónra lépett. György tehát készséggel átengedte az államügyeket Walpole-nak, aki 1721–1742 közt élvezte az ő és fia, II. György király (1727–1760) bizalmát. Walpole-t szokás az első „miniszterelnöknek” tekinteni.

Jegyzetek

E tanulmány a T 043432 számú, Kelet-Európa és a Balkán 1000–1800 közt. Intellektuális történeti konstrukciók, vagy valós történeti régiók? című OTKA-pályázat keretében készült.

¹ Mann M.: *The Sources of Political Power. I. History of Power from the Beginning to A. D. 1760.* Cambridge, 1986. vol. I. 450.

² Finer, S. E.: *The History of Government from Earlier Times. Empires, Monarchies and the Modern State.* vol. III. „The Modern State.” Oxford, 1997. 1261–1473.

³ Uo. 1266.

⁴ Uo. 1266.

⁵ Uo. 1298.

⁶ Uo. 1298–1306.

⁷ Strayer, R. W.: *On the Medieval Origins of the Modern State.* Princeton, 1970. 24.

⁸ Uo. 23.

⁹ Uo. 26.

¹⁰ Crummey, R.: *Seventeenth-Century Russia: Theories and Models.* In: Freeze, G. L.–Meyer, K.–Scherrer, J. (eds): *Von Moskau nach St. Petersburg.* Wiesbaden, 2000. 118.

¹¹ Finer: i. m. 1298–1299.

¹² Uo. 1300.

¹³ Thompson, J. A. A.: *Castile.* In: Miller, J. (ed.): *Absolutism in Seventeenth-Century Europe.* London, 1990. 71–72. (A továbbiakban Absolutism.)

¹⁴ Sashalmi E.: „A cár akarata törvény”. Az abszolutizmus és az uralkodói akarat a péteri ideológiában. In: *Századok*, 2001/6. 1413–1416.

¹⁵ Poggi, G.: *The State. Its Power, Nature and Development.* New York, 1990. 45.

¹⁶ Bonney, R.: *Absolutism: What is in a Name?* In: *French History*, 1987. 94.

¹⁷ Ezt részletesen lásd a későbbiekben.

¹⁸ Wilson, P.: *Absolutism in Central Europe.* London, 2000. 122.

¹⁹ Uo. 39.

²⁰ Hunton Ph.: *A Treatise of Monarchie.* London, 1643. 6–12.

²¹ Uo. 11.

²² Wilson: i. m. 38.

²³ Bonney: i. m. 95.

²⁴ Lásd a későbbiekben a dán abszolutizmus kialakulásának példáját. Nyilván hivatkozhatunk I. Károly angol király kivégzésére (1649) is: Károly és a rojalizmus sohasem volt olyan népszerű, mint kivégzése napján, illetve azután.

²⁵ Bonney, R.: *The European Dynastic States 1494–1660.* Oxford, 1992. 306.

²⁶ J. Collins előadása. Pécs, PAB, 2002. április.

²⁷ Guenée, B.: *States and Rulers in Later Medieval Europe.* Oxford, 1985. 49–50.

²⁸ Uo. 51.

²⁹ Mann: i. m. 438–439.

³⁰ Uo. 439.

³¹ Uo. 438.

- ³² Uo. 438.
- ³³ *Kiernan, V. G.*: State and Nation in Western Europe. In: Past and Present, 1965. (31) 32.
- ³⁴ Uo. 32.
- ³⁵ *Bartlett, R.*: The Making of Europe. Conquest, Colonization and Cultural Change 950–1350. London, 1994. 198.
- ³⁶ Uo. 201–202.
- ³⁷ *Gerhard, D.*: Old Europe. A Study of Continuity 1000–1800. New York, 1981. 89.
- ³⁸ *Bonney*: i. m. (1992) 524.
- ³⁹ *Gerhard*: i. m. 88–89., *Bonney*: i. m. (1992) ix, 524–531.
- ⁴⁰ *Bonney*: i. m. (1992) 524.
- ⁴¹ Uo. 525.
- ⁴² Uo. ix.
- ⁴³ *Rowen, H. H.*: The King's State. Proprietary Dynasticism in Early Modern France. New Brunswick, 1980. 169.
- ⁴⁴ Uo. 76.
- ⁴⁵ Erre lásd *Hahner P.*: Az állam én vagyok! In: Rubicon 1996/4–5. 28.
- ⁴⁶ *Rowen*: i. m. 78.
- ⁴⁷ Uo. 78.
- ⁴⁸ Uo. 78.
- ⁴⁹ Idézet uo. 78–79.
- ⁵⁰ Uo. 169.
- ⁵¹ Uo. 169–170.
- ⁵² Uo. 169. Részletesebben lásd: *Sashalmi E.*: Tulajdonosi dinaszticizmus és államfogalom a 17. századi Oroszországban. In: Századok 2004/4. 893–896.
- ⁵³ *Elliott, J. H.*: Imperial Spain 1469–1716. London, 1963. 78.
- ⁵⁴ Uo. 85.
- ⁵⁵ Uo. 78.
- ⁵⁶ Uo. 84.
- ⁵⁷ *Rowen*: i. m. 11.
- ⁵⁸ *Sashalmi*: i. m. (2004) 898–899.
- ⁵⁹ *Rowen*: i. m. 76.
- ⁶⁰ *Elliott, J. H.*: A Europe of Composite Monarchies. In: Past and Present 1992. 51.
- ⁶¹ *Bonney*: i. m. (1992) 525.
- ⁶² *Elliott*: i. m. (1963) 78.
- ⁶³ Uo. 78.
- ⁶⁴ Uo. 82.
- ⁶⁵ *Nicholas, D.*: The Transformation of Europe 1300–1600. London, 1999. 67.
- ⁶⁶ Uo. 66.
- ⁶⁷ *Elliott*: i. m. (1963) 84.
- ⁶⁸ *Elliott*: i. m. (1992) 58.
- ⁶⁹ Uo. 58.
- ⁷⁰ Uo. 51.
- ⁷¹ *Greengrass, M.*: Introduction: Conquest and Coalescence. In: *Greengrass, M.* (ed.): Conquest and Coalescence. The Shaping of the State in Early Modern Europe. London–New York, 1991. 6.
- ⁷² *Kiernan*: i. m. 35.
- ⁷³ *Bonney*: i. m. (1992) ix.
- ⁷⁴ *Rowen*: i. m. 79.
- ⁷⁵ *Greengrass*: i. m. 3–4.
- ⁷⁶ Uo. 3.
- ⁷⁷ *Gerhard*: i. m. 125.
- ⁷⁸ *Bonney*: i. m. (1992) 529.
- ⁷⁹ *Greengrass*: i. m. 10.
- ⁸⁰ Uo. 10.
- ⁸¹ *Braddick, M. J.*: State Formation in Early Modern England c. 1550–1700. Cambridge, 2000. 337. (1. lj.)
- ⁸² Uo. 337. (1. lj.)
- ⁸³ *Königsberger, H. G.*: Dominium Regale or Dominium Politicum et Regale: Monarchies and Parliaments in Early Modern Europe. In: *Königsberger, H. G.*: Politicans and Virtuosi: Essays in Early Modern History. London, 1986. 12.
- ⁸⁴ *Elliott*: i. m. (1992) 53.

- ⁸⁵ *Königsberger*: i. m. 12.
⁸⁶ *Elliott*: i. m. (1992) 51.
⁸⁷ *Königsberger*: i. m. 12. Amikor a tenger elválasztó szerepéről beszélünk, akkor ne a gyarmatokra gondoljunk, hanem az európai beltengerekre!
⁸⁸ Uo. 12.
⁸⁹ Uo. 12.
⁹⁰ *Elliott*: i. m. (1992) 51.
⁹¹ Uo. 52–53.
⁹² *Bonney*: i. m. (1987) 94.
⁹³ *Gustafsson, H.*: Political Interaction in the Old Regime. Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States. Lund, 1994. 24.
⁹⁴ *Gerhard*: i. m. 130–134.
⁹⁵ *Miller, J.*: Introduction. In: Absolutism. 4.
⁹⁶ *Bibó I.*: Az európai társadalomfejlődés értelme. In: Válogatott tanulmányok. III. Bp. 1986. 97.
⁹⁷ Uo. 98–99.
⁹⁸ Uo. 99.
⁹⁹ Uo. 98–99.
¹⁰⁰ *Miller*: i. m. 4.
¹⁰¹ *Gustafsson*: i. m. 24.
¹⁰² *Elliott*: i. m. (1992) 52.
¹⁰³ Uo. 52.
¹⁰⁴ Uo. 52.
¹⁰⁵ Uo. 52.
¹⁰⁶ Uo. 52.
¹⁰⁷ *Gustafsson*: i. m. 31.
¹⁰⁸ Uo. 31.
¹⁰⁹ *Elliott*: i. m. (1992) 52.
¹¹⁰ *Elliott*: i. m. (1963) 79.
¹¹¹ *Elliott*: i. m. (1992) 68.
¹¹² *Strayer*: i. m. 110.
¹¹³ *Elliott*: i. m. (1992) 57.
¹¹⁴ Uo. 68–69.
¹¹⁵ *Campbell, P. R.*: Louis XIV. London–New York, 1993. 9.
¹¹⁶ *Elliott*: i. m. (1992) 53–54.
¹¹⁷ Uo. 53–54.
¹¹⁸ Uo. 53, 57.
¹¹⁹ Uo. 52, 56, 57.
¹²⁰ Uo. 57.
¹²¹ *Königsberger*: i. m. 12.
¹²² *Elliott*: i. m. (1992) 53.
¹²³ *Graves, M. A. R.*: The Parliaments of Early Modern Europe. London, 2001. 35.
¹²⁴ *Gerhard*: i. m. 104.
¹²⁵ Uo. 104.
¹²⁶ *Elliott*: i. m. (1992) 58.
¹²⁷ Uo. 59.
¹²⁸ Uo. 58–59.
¹²⁹ *Gerhard*: i. m. 107.
¹³⁰ *Anderson, M. S.*: The Rise of Modern Diplomacy 1450–1919. London, 1993. 10–11.
¹³¹ Uo. 41–42.
¹³² *Watson, A.*: The Evolution of International Society. London, 1992. 169.
¹³³ *Elliott*: i. m. (1992) 58.
¹³⁴ *Sommerville, J. P.*: Absolutism and Royalism. In: *Burns, J. H.–Goldie, M.* (eds): The Cambridge History of Political Thought 1450–1750. Cambridge, 1990. 350.
¹³⁵ Uo. 350.
¹³⁶ *Elliott*: i. m. (1992) 60.
¹³⁷ Uo. 60.
¹³⁸ Uo. 62.
¹³⁹ Uo. 62.
¹⁴⁰ Uo. 63.

- ¹⁴¹ *Bonney*: i. m. (1992) 358.
- ¹⁴² *Elliott*: i. m. (1992) 62–63.
- ¹⁴³ Uo. 59.
- ¹⁴⁴ Uo. 64–65.
- ¹⁴⁵ *Kunisch, J.*: Einleitung. In: *Kunisch, J–Neumaus, H.*: Der Dynastische Fürstenstaat. Zur Bedeutung von Sukzessionsordnungen für die Entstehung des frühmodernen Staates. Berlin, 1982. ix.
- ¹⁴⁶ *Greengrass*: i. m. 18.
- ¹⁴⁷ *Monhaupt, H.*: Die Lehre von der „Lex Fundamentalis“ und die Hausgesetzgebung europäischen Dynastien. In: Der Dynastische Fürstenstaat. 4–5.
- ¹⁴⁸ *Teschke, B.*: Theorizing the Westphalian System of States: International Relations from Absolutism to Capitalism. In: *European Journal of International Relations*, 1998. 19.
- ¹⁴⁹ Uo. 20.
- ¹⁵⁰ Uo. 19.
- ¹⁵¹ *Monhaupt*: i. m. 4.
- ¹⁵² *Elliott*: i. m. (1992) 66.
- ¹⁵³ *Braudel, F.*: Civilization and Capitalism 15th–18th. The Perspective of the World. vol. III. New York, 1984. 290.
- ¹⁵⁴ *Elliott*: i. m. (1992) 66.
- ¹⁵⁵ Uo. 66.
- ¹⁵⁶ *Ingrao, C. W.*: The Habsburg Monarchy 1618–1815. Cambridge, 2000. 19.
- ¹⁵⁷ Uo. 49.
- ¹⁵⁸ *Gonda I.–Niederhauser E.*: A Habsburgok. Bp. 1998. 6. kiadás, 86–87., *Ingrao*: i. m. 49.
- ¹⁵⁹ *Greengrass*: i. m. 4.
- ¹⁶⁰ Uo. 4.
- ¹⁶¹ *Mann*: i. m. 455.
- ¹⁶² Uo. 455.
- ¹⁶³ *Poggi, G.*: The Development of the Modern State. Stanford, 1978. 60.
- ¹⁶⁴ *Frost, R.*: The Northern Wars 1558–1721. London, 2000. 311.
- ¹⁶⁵ Uo. 311.
- ¹⁶⁶ Uo. 311.
- ¹⁶⁷ Uo. 311.
- ¹⁶⁸ Uo. 311.
- ¹⁶⁹ Uo. 311.
- ¹⁷⁰ Uo. 311.
- ¹⁷¹ Uo. 311.
- ¹⁷² Uo. 312.
- ¹⁷³ Uo. 312.
- ¹⁷⁴ *Campbell*: i. m. 57.
- ¹⁷⁵ *Munck, Th.*: Seventeenth-Century Europe. London, 1990. 399.
- ¹⁷⁶ *Parker, G.*: The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800. Cambridge, 1996. 2. kiadás 158–159.
- ¹⁷⁷ *Bonney*: i. m. (1992) 358.
- ¹⁷⁸ *Szűcs J.*: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Bp. 1983. 81.
- ¹⁷⁹ *Frost*: i. m. 193.
- ¹⁸⁰ Uo. 194.
- ¹⁸¹ *Graves*: i. m. 169.
- ¹⁸² *Frost*: i. m. 194.
- ¹⁸³ Uo. 194.
- ¹⁸⁴ Uo. 194.
- ¹⁸⁵ Uo. 194.
- ¹⁸⁶ *Bonney*: i. m. (1992) 358–359.
- ¹⁸⁷ *Frost*: i. m. 194.
- ¹⁸⁸ *Bonney*: i. m. (1992) 359., *Frost*: i. m. 194.
- ¹⁸⁹ *Frost*: i. m. 194.
- ¹⁹⁰ *Bonney*: i. m. (1992) 359., *Frost*: i. m. 194.
- ¹⁹¹ *Gustafsson*: i. m. 45.
- ¹⁹² Uo. 47.
- ¹⁹³ Uo. 47.
- ¹⁹⁴ Uo. 113.

- ¹⁹⁵ Uo. 31.
¹⁹⁶ Uo. 46. 15. lj.
¹⁹⁷ *Poggi*: i. m. (1978) 60.
¹⁹⁸ *Szűcs*: i. m. 80.
¹⁹⁹ *Königsberger*: i. m. 8.
²⁰⁰ Uo. 14.
²⁰¹ *Miller*: i. m. 7.
²⁰² *Parker, D.*: *The Making of French Absolutism*. London, 1983. 90.
²⁰³ *Miller*: i. m. 7.
²⁰⁴ *Roberts, M.*: Charles XI. In: *History*, 1965. 172–173.
²⁰⁵ *Wilson*: i. m. 35.
²⁰⁶ Uo. 36–37.
²⁰⁷ Uo. 35–36.
²⁰⁸ Uo. 35.
²⁰⁹ *Elliot*: i. m. (1992) 67.
²¹⁰ Uo. 67.
²¹¹ Uo. 67.
²¹² Uo. 67.
²¹³ Uo. 67–68.
²¹⁴ *Coward, B.*: *The Stuart Age. England 1603–1714*. London, 1994. 452.
²¹⁵ Uo. 452.
²¹⁶ *Miller*: i. m. 14.
²¹⁷ *Coward*: i. m. 355.
²¹⁸ Uo. 355.
²¹⁹ Uo. 360.
²²⁰ Uo. 361.
²²¹ Uo. 361.
²²² *Prest, W.*: *Albion Ascendant. English History 1660–1815*. Oxford, 1998. 63.
²²³ Uo. 63.
²²⁴ *Coward*: i. m. 379.

IDEGEN A CSÁSZÁRI TRÓNON?

I. Ferenc császár megválasztásának problematikája korabeli nyomtatványokban

Egy hatalomvágyó, jelentéktelen idegen.¹ Tömören összefoglalva ezt gondolták Lotharingiai Ferencről mindazok, akik nem őt szerették volna látni a Német Nemzet Szent Római Birodalmának trónján. Voltak persze szép számmal az ellenkező véleményen is; ők a birodalmi jólét és nyugalom megtestesítőjét látták benne. A német-római császár megválasztása és megkoronázása európai jelentőséggel bírt a kora újkorban. A külföld és a Birodalom is érdeklődéssel figyelte, ki lesz a Szent Római Birodalom új feje. A császárválasztások sorában különösen érdekes I. Lotharingiai Ferenc esete, mivel 1745 tavaszán–nyarán heves vita bontakozott ki arról, megfelelő jelölt-e a császári címre.

A német-római császárok megválasztását kísérő élénk figyelemnek köszönhetően sokféle forráscsoport állhat rendelkezésre a kutatáshoz: a diplomáciai iratoktól a választási jegyzőkönyveken át a sajtótermékekig széles a skála. Ennek megfelelően a császárválasztásokat számos szempontból vizsgálhatjuk. Az eseménynek diplomáciai-, sajtó-, jog- vagy kultúrtörténeti megközelítése egyaránt lehetséges – hogy csak néhányat említsünk a szóba jöhetőek közül. Jelen dolgozat I. Ferenc császár (1745–1765) heves vitákkal kísért megválasztására koncentrálna, ezeken belül is azokra a csatározásokra, melyek azt firtatták, alkalmas jelölt-e a trónra. I. Ferenc megválasztása – előde-éhez és utódaiéhoz hasonlóan – komoly publicitást kapott, számos nyomtatvány látott napvilágot az esemény apropóján: röpiratok, pamfletek, értekezések, dicsőítő versek, sőt kinyomtatott prédikációk szövegében is találkozhatunk olyan részletekkel, melyek az új császár trónra lépésével foglalkoznak. Ezen nyomtatványok egy része – nyilván a teljes röpirat-irodalom töredéke – eljutott Magyarországra is, és ezek közül több példány fellelhető az Országos Széchényi Könyvtár Törzsgyűjteményében és Régi Nyomtatványok Tárában. Itt találhatóak azok a nyomtatványok, összesen nyolc darab, melyek az alábbi dolgozat gerincét adják.

A felhasznált források jellege indokoltá tenné, hogy nyilvánosságtörténeti szempontból is görcső alá vegyük a nyomtatványokat, ám erre ebben a tanulmányban nincs lehetőség. Ennek egyik oka az eddig fellelt források alacsony száma, másik pedig, hogy a nyomtatványok döntő többsége nem tartalmazza a szerző nevét és a megjelenés helyére vonatkozó adatot. Ahol mégis történik utalás a szerzőre, ott is nyilvánvaló, hogy fiktív személyről (Germanus Sincerus) van szó. A kiadás helyét is csak néhány nyomtatvány tartalmazza (a helyek konkrétan: Bécs, Boroszló–Lipcse, Oedenburg), így nem lehet vizsgálni, mennyiben tekinthetőek az elemzett nyomtatványok a bécsi udvar, annak támogatói vagy ellenfelei propagandatermékeinek.

A felhasznált források legtöbbször német, de előfordulnak francia nyelvűek is. A nyomtatványok közül ötöt egy vaskos kötetbe összefűzve találhatunk meg számos más írás között. Az összekötéskor a rendezőelv az lehetett, hogy mindegyik nyomtatvány az 1744–1746 közötti időszakban keletkezett. Erre utal a kötet szerteágazó tematikája is, hiszen darabjai foglalkoznak az európai egységű kérdéssel, reagálnak az 1744–1746 közötti, elsősorban az osztrák örökösödési háborúval kapcsolatos eseményekre. Találhatunk továbbá értekezést a húsvéti ünnepekről, írást az ulmi polgármester 1738-as meggyilkolásáról, sőt három képekkel illusztrált értekezést az elektromos-

ság témakörben. Ezek között találhatóak a feldolgozott nyomtatványok is, melyek egyfelől általában a német-római császár megválasztását és az ahhoz kapcsolódó problémákat elemzik, másfelől konkrétan I. Ferenc megválasztásának kérdését feszegetik.

Az elemzett nyomtatványok különböző terjedelemben és mélységben tárgyalják a császárválasztást, illetve I. Ferenc megválasztását. Így találkozhatunk egészen rövid, tíz-tizenkét oldalas röpiratokkal, három-négy oldalas éltető versekkel, de közel száz oldal terjedelmű, komoly jogi értekezésekkel is. Ennek megfelelően a munkák mélysége is igen eltérő; míg egyes szerzők jogászokat megszégyenítő alaposággal, történeti és jogtörténeti munkákkal alátámasztva tárgyalták például a császár trónra kerülésének procedúráját, mások sokkal kevésbé elmélyülten, inkább propagandisztikus céllal vetették papírra gondolataikat. Itt szeretném megjegyezni, hogy a nyomtatványok címei – a kornak megfelelően – elég terjengősek, ezért a főszövegben csak rövidítésüket használom. A források címét és további adatait teljes terjedelemben az egyes nyomtatványok első említésekor, a végjegyzetben közlöm.

Bár, mint említettem, a Ferenc megválasztása kapcsán megjelenő nyomtatványoknak meglehetősen kis hányada található meg Magyarországon, a fellelt források a korban a legismertebbek közé tartozhattak. Ezt támasztja alá egy 1746-ban Jénában kiadott történeti munka, a „*Reichs-Historie*”,² melynek első százötven oldala I. Ferenc trónra kerülését mutatja be. A könyv külön kitér a nyilvánosság előtt zajló vitákra, sokszor rövid tartalmi kivonatot adva a nyomtatványokról.³ A szerző a legtöbb esetben a dolgozathoz is felhasznált darabokat említi meg cím szerint mint legfontosabb, legismertebb írásokat. Munkája nagy segítség azért is, mert a Ferenc megválasztása ellen agitáló nyomtatványok közül mindössze egyet sikerült fellelni, ám ebből a könyvből kiderül, hogy ez is az egyik legismertebb volt. Mivel a Ferenc-ellenes írások közül többre ez a munka sem hivatkozik, joggal következtethetünk arra, hogy arányát tekintve a Ferenc megválasztását ellenző írások voltak kisebbségben. A Ferenc-ellenes nyomtatványok alulreprezentáltságának problémáját némileg enyhíti azonban, hogy a megtalált kiadványok sok esetben reagálnak más írások (néha éppen egymás) tartalmára, s a Ferenc mellett kardoskodók mindig elmondják, milyen kifogásokat fognak visszautasítani. Így válik lehetővé, hogy Ferenc „ellenzékének” érvrendszerét is teljesebben megismerjük, noha az argumentumok alátámasztása sokszor nem derül ki ezekből a forrásokból. Szintén ezen nyomtatványokból értesülünk más röpiratokról, melyek Ferenc ellen íródtak, de sajnos nem találtam meg őket.⁴

A jelölt

Adam Wandruszka 1959-ben „az osztrák történelem egy nagy ismeretlenjeként” jellemezte Lotharingiai Ferenc Istvánt (1708–1765),⁵ akiről igazán komoly biográfia a mai napig nem született. Személyét is leginkább a feleségéről, Mária Teréziáról szóló munkákból ismerhetjük. Természetesen készültek életrajzok Ferencről, ám ezeknek tudományos értéke megkérdőjelezhető. Alois Schmid, a *Die Kaiser der Neuzeit* című kötetbe Ferencről író történész is megállapítja, hogy az 1766-os, Seyfert által írt munka⁶ nem mentes a korszak barokkos túlzásaitól, Hennings és Schreiber könyveit⁷ pedig a színvonalas ismeretterjesztő kategóriába sorolja.⁸ Schmid lényegre törő, informatív tanulmánya⁹ a fent említett kötetben és a hozzá készült kommentált bibliográfia ellenben jól használható a Ferencről szóló ismeretek, valamint a német nyelvű források és szakirodalom feltérképezéséhez. A 20. század második felében Hans Leo Mikoletzky foglalkozott komolyabban Ferencel, ám ő alapvetően kiváló pénzügyi érzékére és

gyümölcsöző gazdasági tevékenységére hívta fel a figyelmet.¹⁰ Az elmúlt nagyjából másfél évtizedben Renate Zedinger tollából olvashattunk Ferenc életével foglalkozó munkákat,¹¹ ezek viszont Ferenc ifjúságát mutatják be, s nem terjednek túl a Lotaringiáról való lemondás időszakán (1736–1737). Az osztrák történetíráshoz hasonlóan a magyar történészek sem szenteltek különösebb figyelmet Ferenc személyének, általában Mária Terézia férjeként és súlytalan társuralkodóként találkozhatunk vele, bár több történeti munka kitér Ferenc magyarországi manufaktúra-alapító tevékenységre.¹² Részletesebben csupán magyarországi helytartóságát (1732–1741) kutatták,¹³ mely tisztségnek jelentőségét a kutatók abban látják, hogy erősítette a szegény férj pozícióját a bécsi udvari körök szemében.¹⁴ A „mellözöttség” oka az lehet, hogy Ferenc személyét elhomályosítja Mária Terézia alakja, ami életükben is igaz volt, hiszen Ferenc a kormányzásban is hamar háttérbe szorult feleségével szemben.

Volt idő azonban, amikor Ferenc nagyon is az érdeklődés középpontjában állt. A figyelmet VI. Károly császár (1711–1740) irányította rá azzal, hogy 1723-ban udvarába vette az akkor tizenöt éves fiatalembert, ahol kezdettől fogva Mária Terézia, az osztrák birtokok egyetlen örökösének férjjelöltjeként tekintettek rá. VI. Károlynak nem volt fiúörököse, egy fia született ugyan, ám még egyéves kora előtt meghalt. Felmerült tehát a veszély, hogy kihal az osztrák Habsburgok férfiága, s Károly szeretett volna gondoskodni a család birtokairól és címeiről. Uralkodását annak szentelte, hogy a birodalmon belül és kívül is elismertesse a Pragmatica Sanctiót, a nőági öröklést és a birtokok egy kézen történő örökítését kimondó Habsburg házitörvényt.¹⁵ A császári cím megtartása több fejtörést okozott, mert annak ellenére, hogy a megelőző háromszáz évben a Szent Római Birodalom trónjára a Habsburg-család tagjait választották meg, a méltóság nem volt örökletes, s fiúgyermek hiányában kizárt volt, hogy a trón továbbra is a dinasztia birtokában maradjon. Károlynak azonban volt jelöltje, vejét, Lotharingiai Ferencet szemelte ki erre a méltóságra. Ennek fényében joggal merülhet fel a kérdés: miért nem választotta és koronáztatta római királlyá, amíg megtehetette volna? A „mulasztás” okait valószínűleg már nem fogjuk megtudni. Nem tartom teljesen meggyőzőnek azt a magyarázatot, mely szerint Károly fiúnoka születésére várt, hogy ily módon mégis egy leszármazottja kerülhessen a trónra, akit inkább tekintett volna Habsburgnak, mint Ferencet.¹⁶ Ha arra gondolunk, milyen tudatosan szervezte meg a családi birtokok nőági örökítését (most tekintsünk el a sikertelen végeredménytől), komoly taktikai hibának tűnik ez a „hazardjáték” a császári címmel.

Ferenc könnyedén beilleszkedett a bécsi környezetbe, anyjától örökölt jó megjelenése és megnyerő modora révén hamar megszerettette magát új otthonában.¹⁷ Kedvelte a társasági életet, főleg hölgyek társaságában időzött szívesen, gyakorta rendezett hatalmas lakomákat. Sokat játszott, biliárdozott, és gyakran kísérte el VI. Károlyt vadászataira. Úgy tűnt, több időt fordít az élvezetekre, mint a komoly dolgokra. Nevelői többször panaszolták, hogy még az írás és olvasás készségét sem sajátította el alaposan. Hiába riogatta apja, Lotharingiai Lipót, hogy úgy fog járni, mint II. Károly spanyol király (1665–1700), aki állítólag annyira nem tudott olvasni, hogy halála előtt „véletlenül” a Bourbon-család javára írta alá a végrendeletét, s akinek ily módon műveletlensége vezetett a spanyol örökösödési háborúhoz.¹⁸ Sikertelenül szorgalmazta továbbá, hogy fordítson gondot a jogi tanulmányokra, Ferencet az sem érdekelt, mint ahogy a kormányzati feladatok általában. Sokkal fogékonyabbnak bizonyult a gazdasági és pénzügyi ismeretekre, később számos manufaktúrát alapított, és politikai mellőzöttségével párhuzamosan tisztos magánvagyonot halmozott fel. Kipróbálta magát hadvezérként is, de csúfos kudarcot vallott az 1736–1738-as török háborúban.

Az 1736-os esztendő két szempontból volt fontos Ferenc életében. Ekkor zajlottak egyrészt a lengyel örökösödési háború (1733–1738) lezárására irányuló tárgyalások, melyek során Franciaország Lotaringiát követelte a béke fejében. Ferenc komoly dilemmába került: anyja hosszú levelekben kérte, ne váljon meg az apai örökségtől, ám Bartenstein tanácsos¹⁹ hamar világossá tette számára: vagy Lotaringiáról mond le, vagy a főhercegnőről.²⁰ Ferenc meghozta a nehéz döntést, átadta Lotaringiát. Az év másik jelentős eseménye a Mária Teréziával kötött házasság volt – a menyasszony mesés hozománya (és a Lotaringiáért kárpótlásul ígért és később megkapott Toscanai Nagyhercegség) bizonyára enyhítette az atyai örökség elvesztése miatt érzett fájdalmat.

VI. Károly abban a szilárd meggyőződésben hunyta le szemét 1740 októberében, hogy lánya öröklése teljesen rendben van, ám mégsem békés hatalomátvétel következett, hanem az osztrák örökösödési háború (1740–1748). Nemcsak az osztrák birtokok kerültek veszélybe, hanem a császári méltóság is, melyre Lotharingiai Ferencen kívül többen is pályáztak.²¹ Legveszélyesebb ellenfélnek Károly Albert bajor választó bizonyult, aki a teljes Habsburg-örökségen túl a császári címre is igényt tartott. A trónért folyó küzdelemből végül Károly Albert került ki győztesen, aki – hathatós francia támogatással – 1742. január 24-én császárrá választotta magát.²² 1745-ben bekövetkezett halála után azonban Ferenc előtt ismét megnyílt a lehetőség a trón megszerzésére. Újbóli jelölése után heves vita alakult ki arról, megválasztható-e Ferenc császárnak.

Bár egyes történészek hajlamosak (voltak) szimbolikusnak értékelni a Birodalom és a német-római császár 18. századi szerepét, a kortársak számára nem volt mellékes, ki ül a Német Nemzet Szent Római Birodalmának trónján. Az ország lakói a mindenkori császársban a nyugalom és jólét letéteményesét látták. Ezen toposznak megfelelően tőle várták a Birodalom felvirágoztatását, 1745-ben pedig elsősorban a pusztító háború lezárását. Szemléletesen tartalmazzák ezt a Ferenc megválasztását ünneplő versek,²³ melyekben a császár nélküli időszak a jajgatás, nyomorúság, félelem és csüggedés idejeként tűnik fel.²⁴ Ferenc megválasztása viszont lehetővé teszi, hogy felvegyék a harcot az országot dúló „machiavellistákkal” és „Brennus-sarjakkal”.²⁵ Az új császárral – hirdetik a versek – ismét beköszönt a béke időszaka, mely nyugalmat, jólétet, boldogulást és örömet jelent a Birodalom valamennyi lakója számára.²⁶ Mint-hogy a császár személyétől tették függővé a Birodalom sorsát, a választási procedúrát sem tekintették pusztán formalitásnak, hanem egy olyan eljárásnak, „melyen az egész Szent Római Birodalom jóléte múlik”.²⁷ Felelősségteljes feladat volt tehát császárt választani, gondosan meg kellett vizsgálni a pályázókat. A megfelelő jelöltben megállapodni néha csakugyan nem volt könnyű, bár a valóságban inkább a hatalmi politika érdekkellentétei befolyásolták a választást, s nem annyira a birodalmi jólét hangzatos ideája. Akárhogy is, 1745-ben különösen látványosra sikerült a küzdelem Lotharingiai Ferenc személye körül, számos érv és ellenérv hangzott el megválasztása mellett és ellen. Nyomtatványainkból a következő főbb vitapontok kristályosodnak ki: 1) Jó lenne-e ismét a Habsburg-dinasztiát segíteni a császári trónra? 2) Német-e Ferenc, s ha nem, választható-e? 3) Elég tekintélyes-e a császári címhez? 4) Megfelel-e a császár-választás kérdésében mérvadó Aranybulla²⁸ elvárásainak? Most lássuk, milyen válszokkal szolgáltak a vitázó felek!

Habsburgot a császári trónra!?

Ha volt valami, amiben minden szerző egyetértett – függetlenül attól, hogy éppen pártolták vagy elleneztek a megválasztását –, az az volt, hogy Lotharingiai Ferenc megválasztása valójában a Habsburgok visszatérését jelenti a császári trónra. Még akkor is így látták, ha néhányan nem tekintették „teljes jogú” Habsburgnak, csak később csatlakozott családtagnak. Nem fektettek különösebb energiát Ferenc családfájának tanulmányozásába, melyből rögtön kiderült volna, hogy bizony ő is számos Habsburg-össel dicsekedhet, sőt mivel nagyanyja, Eleonóra III. Ferdinánd lánya volt, ugyanolyan fokon volt leszármazottja a császárnak, mint felesége – igaz, „csak” nőágon. Mindenesetre, akik csatlakozott családtagként tekintettek rá, úgy vélték, a Mária Teréziával kötött házasság,²⁹ valamint a gyermekek olyan szoros kapcsolatot képeznek közte és a Habsburgok között, hogy őt is nyugodt szívvel lehet az előkelő dinasztiahoz sorolni. Ennélfogva a szerzők nemcsak Lotharingiai Ferenc személyével kapcsolatos szimpátiájukat vagy ellenszenvüket fejezhették ki írásaikban, hanem állást foglalhattak a Habsburg-dinasztia mellett vagy ellen. Kifejthették, miért látták üdvösnek vagy károsnak a Habsburgok háromszáz éves regnálását a Birodalomban, megírhatták a „Habsburg-ház res gestae-jét”, természetesen saját céljaiknak megfelelően.

Egy francia nyelvű írás, az „*Avis impartial*”³⁰ (címe szerint tehát „elfogulatlan vélemény”) keményen bírálja a Habsburg királyokat/császárokat egészen I. Rudolfig (1273–1291) visszamenően. Tőle kezdődően datálja a szerencsétlenségeket, a folyamatos támadásokat a német alkotmány és a szabadság ellen. Szemére veti Rudolfnak, hogy örökletessé és despotikussá akarta tenni a császári hatalmat, s a Birodalmat sorozatos háborúskodásba sodorta. Különösen sötét képet fest az utolsó három Habsburg-császárról: I. Lipótról (1658–1705), I. Józsefről (1705–1711), VI. Károlyról (1711–1740), akiket szerinte a választási kapituláció sem volt képes megakadályozni ambícióik gátlástalan érvényesítésében. Lipót és Károly is saját hatalomvágyuknak, személyes érdekeiknek engedve vitték bele a Birodalmat előbb a spanyol, majd a lengyel örökösödési háborúba, ahol sok német vére hullt vállalkozásaik miatt. Az utolsó három Habsburg uralkodása sorozatos igazságtalanságok időszaka volt, az alkotmány elleni támadásoké. Ezek a császárok kihasználták a német államokat; hol a katolikusokat, hol a protestánsokat áldozták fel saját érdekeiknek megfelelően; az Udvari Tanácsot a császári akarat végrehajtójává tették.³¹ Ezt köszönheti hát a Habsburgoknak a Birodalom: a jog és a szabadság ellen elkövetett merényletek sorát. A szerző véleménye szerint ennek fényében Lotharingiai Ferencről sem várhatnak mást, mint elődeitől. Megválasztása egy új Ausztriai-ház (*Maison d’Autriche*) megalapítását jelentené,³² s ez adná a végső dőfést a német szabadságnak. Újabb háborúk kezdődnének, hogy Ferenc saját hatalmát növelje, és feleségének érdekeit érvényesítse. Veszélyesnek látja Ferenc megválasztását abból a szempontból is, hogy egy ilyen értelmű döntés azt az érzetet kelthetné az Ausztriai-ház tagjaiban, mintha a császári korona a birtokaikkal együtt öröklődne, s a cím a fiági örökösök apanázsává degradálódna (s ha fiú nincs, megöröklőnék a trónt a lányok).³³ Az üzenet egyértelmű: a német alkotmány és szabadság megőrzésének érdekében nem szabad Ferencet császárrá választani.

Nem minden nyomtatvány festett azonban ilyen ijesztő képet a Birodalom Habsburgok alatti történetéről. A másik véglet lehet az az írás, melynek címe *Germania Triumphans sub aquila Austriae* (vagyis *Ausztriai sas alatt diadalmas Németország*). A 88 oldalas írás kilenc fejezetre oszlik, s igen behatóan elemzi a Habsburgok háromszáz évének jótéteményeit. Külön fejezet foglalkozik a Habsburg-

uralkodók bemutatásával, melyben a szerző nem tagadja ugyan, hogy voltak kevésbé szép emlékü császárok a dinasztiaiban, de ők szerinte csak a körülmények áldozatai voltak. II. Ferdinándról sem gondolnának olyan sok rosszat, ha nem éppen a vallási küzdelmek időszakában kellett volna uralkodnia. Az írás tételesen felsorolja a Habsburg-ház kiváltságait,³⁴ s ezek révén bizonyítja, hogy a dinasztia régen jelentős kiváltságai már egyáltalán nem számítanak kivételesnek, s a család a privilégiumaival sosem élt vissza. A szerző visszautasítja azt a vádat, mely szerint a Habsburg-család nem tehetett volna szert olyan nagy hatalomra, ha nem ragadja magához évszázadokra a császári koronát. Az ellenfelek csak a szerencsés növekedés miatt irigyek – írja –, amely azonban semmilyen összefüggésben sincs a császári címmel.³⁵ A gyarapodások sok esetben még azelőtt történtek, hogy az illető trónra lépett volna: I. Ferdinánd például jóval trónra lépte előtt szerezte meg a Magyar Királyságot, s arra sem lehetett előre számítani, hogy Szép Fülöp gyermekei spanyol trónörökössé lépnek elő. Az pedig, hogy a császár hatalmasabb legyen a Birodalom többi tagjánál, szükségszerű. „A Szent Római Birodalom belső nyugalma és alkotmánya – mivel az sok tagból áll, akik számtalan ellentétes érdekekkel és maguk is nagy hatalommal rendelkeznek, és koronát viselnek – felfordul és ledől, ha a Birodalom feje gyengébb, mint az egyes tagok.”³⁶ Séreلميzi a szerző, hogy többek között a Monzambano álnéven író Puffendorf³⁷ nyomán elterjedt az a felfogás, hogy a Habsburgok birtokai egyenesen államot képeznek az államban, holott a dinasztia mindig is a Német-római Birodalomhoz való kapcsolatainak szorosabbra fűzésén szorgoskodott.³⁸

Szintén ez a nyomtatvány az, amely a Habsburg-császárok uralkodását a Német Birodalom aranykoraként festi le. Álláspontja – nem meglepő módon – szöges ellentétben áll az *Avis impartial*-ban olvasottakkal: a Habsburg-császárok – olvashatjuk – mindig is tiszteletben tartották a Birodalom rendjeinek jogait, a birodalmi alkotmányt és a német szabadságot. Tovább is megy, amikor az alkotmány jelenlegi formáját és a benne foglaltak mindenkori érvényesülését is a dinasztia érdemei közé sorolja. Ugyanúgy, ahogy a jogszolgáltatást, a belső rendet, a Birodalmi Kamarai Bíróságot (*Cammer-Gericht*), a birodalmi kerületi beosztást (*Crayß-Einrichtungen*), a posta létrehozását, a kereskedelem, a tudományok, a hét szabad művészet virágzását.³⁹ Érdekeselem a Habsburg-uralom előnyeinek hosszú sorában az osztrák birtokok elhelyezkedésének említése. A tartományok ugyanis nem a Birodalom szívében helyezkedtek el, hanem annak határvidékén, elnyúló válasz- és védőfalat képezve a Birodalom legádázabb ellenségeivel, a törökökkel és a franciákkal szemben. A Habsburgok tehát saját tartományaikat áldozták fel háború idején, nem hagyva, hogy a Birodalom belső területeire jusson az ellenség. A védőbástyák között kiemelt helyen szerepel Magyarország, mely „szerencsésen” ütközőállamot képezett korábban a török veszedelemmel szemben.⁴⁰ „Ezek mind az osztrák kezekben lévő császári jogar emlékművei és gyümölcsei.”⁴¹

Az eddigiekben megfigyelhettük, hogyan tekintettek vissza a szembenálló felek a Habsburgok addigi uralmára. Ahogy már utaltunk rá, abban egyetértettek, hogy Lotharingiai Ferenc megválasztása a Habsburg-dinasztia további regnálását jelentené. A korábbi császárok megítélését a szerzők kivetítették Ferencre, uralkodásától ennek megfelelően vártak jót vagy rosszat. Jövőbeni cselekedeteit eleve üdvösnek vagy károsnak tekintették, hiszen a család tagjaként nyilván elődei jól bevált módszereihez fogja tartani magát. Következésképpen az *Avis impartial* „jövendölése” szerint Ferenc saját, illetve felesége érdekeit szem előtt tartva kizárólag saját dicsőségét keresve fogja kormányozni a Birodalmat, a *Germania Triumphans* viszont az ismét beköszöntő béke

és jólét időszakát vetítette előre. Felruházták tehát Ferencet a Habsburg-uralom minden negatívumával és pozitívumával annak ellenére, hogy sokszor nem tekintették egészen Habsburgnak.

Egyes szerzők szerint az a tény, hogy Mária Terézia a Habsburg és nem Ferenc, később komoly problémákat okozhat. Ha ugyanis olyan szerencsétlenül alakulnának az események, hogy Ferenc mind feleségét, mind az összes gyermekét túlélne, akkor számára elvesznének az osztrák birtokok, és őt, a császárt nagy valószínűséggel elűznék Bécsből.⁴² S akkor mehetne vissza Toscanába vagy Falkensteinbe. A Ferencpártiak túlzónak tartják ezt az elképzelést: semmilyen jel nem utal arra, hogy Mária Terézia ne élne még sokáig, az addig is bőséges gyermekáldás pedig remélhetőleg folytatódni fog. Elég sok szerencsétlen véletlennek kellene egymást érnie ahhoz, hogy ez az abszurd helyzet előálljon. Mindenesetre bízni kell az isteni gondviselésben.⁴³ Utóbbi szerzők nem osztják azt az aggályt sem, hogy idővel az akkoriban mindössze négyesztendő József herceg jelenthetne gondot apjának. Egyesek attól tartottak ugyanis, hogy „amikor József trónörökös nagykorú lesz, azt mondja majd: Apám, hagyd el az országomat”.⁴⁴ Azt vetítették előre tehát, hogy József elzavarja majd az apját, s így a császár elveszti hatalmának támaszát, az osztrák tartományokat. Többen bíztak azonban József gyermeki szeretetében és tiszteletében, s abban, hogy jó nevelése következtében felismeri, mennyi mindent köszönhet apjának, és nem vetemedik ilyen hálátlanságra.⁴⁵

Állampolgárság és a „francia vonal”

Sokszor hangoztatott kifogás volt Ferencel szemben, hogy nem német, hanem külföldi, következésképpen nem választható császárrá. Ezt az ellenvetést kétféle módon támadták a Ferenc megválasztása mellett kardoskodók: az érvelők egyik csoportja kiállt amellett, hogy Ferenc igenis német, a másik csoport pedig azt cáfolta, hogy a választhatóságnak feltétele lenne a német származás.

A Ferenc németsege mellett hitet tevők egyrészt lotaringiai születésével támasztották alá álláspontjukat. Hangsúlyozták, Lotaringia a régi Austrasia központi királysága volt, mindig is németek lakták, a Német Birodalom szerves része volt egészen addig, amíg a Pragmatica Sanctio garanciájaként idegen kézre nem került 1736-ban. Mivel a terület Ferenc születésekor még kétségtelenül a Birodalom része volt, Ferenc is egyértelműen németnek tekintendő.⁴⁶ Hasonlóan a lotaringiai származás „legitimáló” erejét emeli ki egy másik értekezés, mely a jelentős német fejedelmi családok közös őseként a 6. században élt I. Leuthariot tünteti fel. Ugyanez a szerző érvel azzal, hogy a fiúk apjuk minden jogát, tehát adott esetben német állampolgárságát is megöröklik, s így teljes mértékben németnek tekintendők. Ennek megfelelően Ferenc, akinek apja német volt, s aki német földön, ráadásul a császári udvarban nevelkedett, kétségtelenül német.⁴⁷

Több szerző is Ferenc birodalmi rendi státusához köti német állampolgárságát. A *Gründliche Widerlegungen* című röpirat a külföldi (*Ausländer*) fogalmával az állampolgárét állítja szembe (*Burger*). Az állampolgárt az adott állam polgárainak jogát (*Burger-Recht*) élvező személyként definiálja, ellentétben a külföldivel, aki ezen jogot nem élvezheti. Mivel polgárjoga a birodalmi rendeknek is van, a közéjük tartozók nem lehetnek idegenek. Így Ferenc, aki a Birodalom rendje, szintén az állam polgárának tekintendő.⁴⁸ A szerző logikája némileg megbicsaklik a fejtegetés során, mert következtetlenül használja a rend és a birodalmi rend fogalmát, nem világos, hogy

számára a kettő ugyanaz, vagy különbséget tesz közöttük valamilyen szempontból.⁴⁹ A konklúzióból azonban kiviláglik a lényeg: Ferenc birodalmi rend, vagyis van polgárjoga, ezért nem lehet idegen. A *Wahl-fähigkeit* című írás szintén tartalmazza, hogy Ferenc a Birodalom rendjeként választható, de emellett hangsúlyozza, választhatósága már meglévő német polgárjogából (*Bürger-Recht*) is következik (itt tehát nem a birodalmi rendi státusból, hanem egyéb területek birtoklásából következik a német polgárjog).⁵⁰ Különbösen – érvel egy harmadik röpirat – Ferencnek még csak birodalmi rendnek sem kell lennie, hiszen az Aranybullában a „*hominem*” kifejezés szerepel, nem pedig a „*civem*” vagy „*Statum Imperii*”.⁵¹

Ferenc birodalmi rendi státusa akkor vált kétségessé, amikor 1736-ban lemondott atyai örökségéről, Lotaringiáról. Bár a lotaringiai területhez társuló birodalmi rendi jogokat elvesztette, megmaradt neki Nomeny örgrófsága és Falkenstein grófsága, amelyek révén még mindig ülési és szavazati joggal rendelkezett a birodalmi gyűlésben.⁵² A Lotaringiáról való lemondás tényét és annak következményeit több nyomtatványban is megtalálhatjuk, egy azonban arra is kitér, hogy VI. Károly császár még 1736-ban nyilatkozatban erősítette meg Ferencet birodalmi rendi jogainak gyakorlásában. Két hónappal később a birodalmi gyűlés mindhárom kollégiuma elfogadott egy hasonló értelmű határozatot, így Ferenc birodalmi rendi jogai csorbíthatatlanul megmaradtak.⁵³

A külföldiséggel foglalkozó ellenérvek másik csoportja nem próbálja németnek elismertetni Ferencet. Más oldalról támadja a kifogást. Az idetartozó argumentumok lényege az, hogy a német állampolgárság nem előfeltétele annak, hogy valakit császárrá jelöljenek vagy válasszanak. Ezt egyrészt történeti precedensekkel igazolják. Egyik legnépszerűbb példa I. Ferenc francia király (1516–1547), aki szintén megmérkőzött a császári trónért, igaz, alulmaradt a későbbi V. Károllyal szemben. (Érdemes megemlíteni, hogy utóbbit is néha a külföldiként trónra kerülő császárok közé sorolták⁵⁴ – helytelenül.) Számos dokumentum hoz fel példákat arra nézve, hogy nemcsak idegen származású császárjelöltjei, hanem császárai is voltak már a Birodalomnak, akiknél a külföldi eredet nem jelentett problémát. Idesorolják Angliai vagy Cornwalli Richárdot (1257–1272) és Kasztíliai Alfonzt (1257–1273).⁵⁵ Az összegyűjtött precedensek alapján a szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy a német származás semmiképpen sem kritériuma a választhatóságnak.⁵⁶

Ugyanez a meglátás tükröződik azokból a cáfolatokból, amelyek a vonatkozó törvényi szabályozás hiányát hangsúlyozzák. Ezek szerint sem a birodalmi törvények, sem a birodalmi hagyományok nem írnak elő ilyen feltételt a jelölt számára, s ami perdöntő, a császárválasztás bibliájának tekintett Aranybulla sem tartalmaz ilyen feltételt.⁵⁷ Egyetlen szerzőnél találhatunk hosszabb fejtegetést arról, hogy a „jogi irodalomban” milyen álláspontok léteznek erre vonatkozóan.⁵⁸ Tőle értesülünk arról, hogy a 16. században több jogi szerző, közöttük Cuspinianus⁵⁹ is tudni vélte, hogy III. Ottó császár (983–1002)⁶⁰ uralkodása idején V. Gergely pápa (996–999) rendelte el a választófejedelmeknek, hogy csak német származású személyt választhatnak meg császárrá. A rendelkezés később finomodik, s V. Gergely javaslatára mérséklődik, amely szerint III. Ottó olyan jó császára a Birodalomnak, hogy példáján felbuzdulva a jövőben mindenképp németeket kellene választani erre a méltóságra. A szerző felhívja azonban a figyelmet arra is, hogy ez a „megállapodás” különös módon jó száz évvel a történelem után került nyilvánosságra, így hitelessége erősen kétséges. Valószínűtlennek tartja, hogy egy ilyen jelentős szabályozás évszázadokra feledésbe merült vol-

na. Amíg nincs meg az eredeti oklevél, kár is ezzel a „kitalált agyrémmel” (*ausgebüretes Hirn-Gespinster*) foglalkozni.⁶¹

A törvényi szabályozás hiányában tehát a szerzők többsége úgy véli, üdvös lenne egy német származású herceget választani császárrá, ez azonban egyáltalán nem kötelező vagy szükségszerű. Megalapotatlannak tartják azt az állítást, hogy egy némettől inkább remélhető a Birodalom jólétének megteremtése és fenntartása, mint egy idegentől. Van, aki ezen is tovább lép, s úgy érvel: az újabb publicisták egyértelműen bizonyítják, hogy külföldre is szabadon voksolhatnak a választók, mert az elsődleges szempont a Szent Római Birodalom jóléte. S ha ez a legmagasabb szempont úgy kívánja, hogy külföldi kerüljön a trónra, akkor a választófejedelmeknek egyenesen kötelességük mellette döntenie.⁶²

Szintén az idegen-német kérdéskörbe sorolható az a támadás, mely szerint Ferenc Bar hercegsége révén Franciaország vazallusa, s nem volna szerencsés olyan császárt választani, aki maga is alá van rendelve egy másik uralkodónak. A válasz erre az volt, hogy V. Károly is vazallusa volt a franciáknak Artois révén, mégis meg lehetett választani. A függőség különben is csak addig áll fenn, amíg Ferenc jónak látja, így a francia „fennhatóság” veszélytelen.⁶³

A Ferenc megválasztását ellenzők azonban nem tekintették veszélytelennek a franciákat, épp ellenkezőleg. Nemcsak a vazallus császár rémképével riogattak, hanem újabb háborúkkal, amelyeket Ferenc indíthat császárrá választása esetén a franciák ellen, hogy visszaszerezze elveszett örökségét. Ettől Franciaország is tartott; nem is csoda, ha nem nézte jó szemmel Ferenc ismételt jelölését. Egy Lotaringiáért indított támadás lehetőségét a Ferenc-párti szerzők sem tagadhatták, ám úgy gondolták, ez teljesen jogos háború lenne, hiszen Franciaország a Pragmatica Sanctio garantálásáért cserébe jutott hozzá a határ menti hercegséghez, de nem tartotta be ígését. A bajor választóval szövetségbe, minden jogalap nélkül betört a Birodalomba, csapatai még mindig német földön vannak. Ferencnek azonban volna elég ereje, hogy kiűzze a franciákat Németországból, s ha úgy gondolná, vissza akarja szerezni szülőföldjét, az teljesen elfogadható volna. Egyesek – a török háborúk fiaskójára a jótékony feledés homályát borítva – már-már egy új Nagy Sándort véltek felfedezni Ferencben.⁶⁴ Talán a franciák ellen indított bármilyen háborút el lehetett volna fogadtatni, tekintve, hogy Franciaország és a Német Birodalom viszonya régóta nem volt felhőtlen. A franciaellenesség régi keletű volt, s erre a szerzők is gyakran felhívták a figyelmet. Egészen a 16. századi Habsburg–Valois küzdelmekig vezetik vissza a történet fonalát, s Franciaországot mint a Szent Római Birodalom ösellenségét (*Erbfeind*) emlegetik. Komoly értekezések jelentek meg az 1740-es évek derekán, melyek a franciák árulásainak történetét beszélték el, vagy éppen arra a kérdésre keresték a választ, Franciaországot vajon a Birodalom „*hostis naturalisának*” kell-e tekinteni. A két ország közötti vita természetesen a császári méltóság jogos „tulajdona” körül is zajlott, mivel mindkettő magát tekintette a Római Birodalom törvényes örökösének, s mindkettő váltig bizonygatta, hogy Nagy Károly révén száll rájuk a császárság. Egyik nyomtatványunkban konkrétan is szerepel, hogy Nagy Károlyt ingelheimi születésénél fogva németnek kell tekinteni.⁶⁵ Az ilyen megállapításokra a franciák azzal vághattak vissza, hogy Nagy Károly természete inkább franciás volt, s mivel a *Rex Gallorum* címet viselte, egyértelműen a franciák közé sorolandó.⁶⁶ A teoretikusok századokon keresztül foglalkoztak a kérdés elméleti oldalával, a gyakorlatban pedig egyes francia királyok próbálták megszerezni a „jogos jussukat”. Utoljára XIV. Lajos pályázott a császári trónra (1658-ban Mazarin bíboros még látványos sajtókampányt is indított az ügy érdekében).⁶⁷

Ferenc tekintélye

Rövidebben érintem a Ferenc rangját feszegető vitát, mivel a rang, tekintély, előkelőség témája erősen összefügg a védelmező hatalom problémájával, amelyről a későbbiekben még lesz szó. A kérdés ez esetben az volt, vajon elég előkelő-e Ferenc ahhoz, hogy császárrá lehessen választani. Az ellenzők természetesen nemmel válaszoltak. Ezt azzal indokolták, hogy Ferenc legelőkelőbb rangja Lotaringia átadásával elenyészett, s bár a Falkensteini Grófság révén rendelkezik ülési és szavazati joggal a birodalmi gyűlésben, ez nem elegendő a császársághoz.⁶⁸ Nem mellékes továbbá az sem, hogy „alacsony” rangja miatt szükség esetén Ferenc nem tudna megfelelő számú katonát kiállítani a Birodalom védelmére.

Ferenc támogatói ezt a kifogást ahhoz hasonló technikával utasították vissza, amelyet már láthattunk a „külföldi vagy német” vitában. Azok, akik az állítást cáfolni akarták, arra helyezték a hangsúlyt, hogy Ferencnek nem Falkenstein grófsága a legelőkelőbb címe, és nem szabad figyelmen kívül hagyni a magasabb rangokat. Ha Ferencre csak mint Falkenstein grófjára tekintenének – érvelnek –, az olyan volna, mint ha II. Frigyesnél nem a porosz királyi, hanem a rupini hercegi címet használnák.⁶⁹ Hangsúlyozzák, hogy Ferencé Nomeny örgrófsága, s különösen nem szabad megfedkezni a Lotaringiáért kárpótlásként kapott Toscanai Nagyhercegségről, mely jóval nagyobb tekintélyt biztosít Ferenc számára, mint Falkenstein. Szintén mint Ferenc rangját emelő titulusra utalnak társuralkodói státuszára az osztrák tartományokban. Úgy vélik, mindezek alkalmassá, vagyis jelen esetben elég előkelővé és tekintélyessé teszik Ferencet ahhoz, hogy császár legyen.

Itt is találkozhatunk olyan ellenérvekkel, melyek gyakorlatilag azzal utasítják vissza a kifogást, hogy az Aranybulla nem rendelkezik a jelölt rangjáról, hatalmáról. Sehoh nem írja azt, hogy a jelöltnek önerejéből kellene megvédelmeznie a Szent Római Birodalmat, hiszen erre a Birodalom más területeit is mozgósítani lehet, sőt kell is. Minden államnak akkorának kell lennie, hogy önerejéből meg tudja védelmeznie magát, nem pedig egy, adott esetben többszörös kiterjedésű országot.⁷⁰ Most is következik történeti példa: 1273-ban, Habsburg Rudolf német királlyá választásakor sem az előkelőséget tartották szem előtt, hiszen voltak nála jóval tekintélyesebb urak a Birodalomban.⁷¹ A tekintély és rang tehát nem mérvadó a császár személyének eldöntésekor.

„Hominem iustum, bonum et utilem eligere”

Sokat hallhattuk már, hogy Ferenc megfelelő jelölt a trónra. Az ezzel ellentétes álláspontokat nem támasztja alá az Aranybulla. Többnyire tehát negatív meghatározással találkoztunk az Aranybulla előírásait illetően: a jelöltnek nem kell németnek lennie, nem kell hatalmasnak lennie. Mivel a szerzők túlnyomó többsége hivatkozik rá, érdemes megnézni kicsit részletesebben, mit is ír elő pontosan a jelölt számára az Aranybulla, a „császárválasztás bibliája”.

A szerzők a biztonság és hitelesség kedvéért szinte kivétel nélkül idézik – hol latinul, hol németül – az Aranybulla vonatkozó szöveghelyét, azaz a II. capitulus 1. paragrafusát. Ez azt írja elő, hogy a választófejedelmek vagy küldötteik a frankfurti Szent Bertalan-temp'omban gyűlnek össze, hogy egy „*hominem iustum, bonum et utilem eligere*”,⁷² azaz egy igazságos, jó és hasznos embert válasszanak meg római

királynak és jövődö császárnak. Egyes szerzők a „*pro salute populi christiani*”, a keresztény nép javára kitélt is hozzáteszik. A megkérdőjelezhetetlen Aranybulla tehát három követelményt támaszt a császárjelölttel szemben: legyen igazságos, jó és hasznos. Egyes jogi szövegeknek, különösen az ehhez hasonló irányelveknek megvan az a „szépségük”, hogy tág teret hagynak a szöveg értelmezői számára. Így fordulhat elő, hogy szinte ahány szerzővel, annyiféle magyarázattal találkozhatunk a fenti három előírás – igazságosság, jóság és hasznosság – mibenlétét illetően. Azon sem lehet csodálkozni, hogy míg a Ferenc megválasztását ellenző szerzők ebből a rövidke idézetből Ferenc alkalmatlanságát vezették le, a megválasztása mellett kardoskodók ezzel szemben a fenti követelmények ideális együttállását fedezték fel személyében.

Az *Avis impartial* szerzőjének álláspontja az, hogy Ferenc nem felel meg az Aranybulla előírásainak. Az író hangsúlyozottan a hasznosság tulajdonságára koncentrált, mondván, a másik kettő, az igazságosság és jóság „pusztán” személyes érdem,⁷³ azt sugallva, ezek szubjektív megítélés alá esnek. Köztudottnak tekinti azonban, hogy a hasznosságon a jelölt hatalmát (*puissance*) kell érteni, még pontosabban azt, hogy császárként képes legyen majd megvédeni a Birodalmat az ellenségeivel szemben. Kiemeli, hogy a Habsburg-császárok esetében mindig ez, a Birodalmat megvédeni képes erő volt az elsődleges szempont a megválasztáskor.⁷⁴ Lotharingiai Ferenc „pillanatnyi” képességét tekintve e téren a szerző arra a következtetésre jut, hogy Ferencet ki kell zárni a jelölésből. Nemcsak azért, mert önerejéből képtelen lenne megvédeni az országát, hanem azért is, mert itáliai birtokai és esetleges lotaringiai igényei újabb háborúba sodorhatják majd a Birodalmat. Szerzőnk tehát a hasznosság fogalmát a védelmező hatalommal azonosítja, s Ferenc csekélynek feltételezett hatalmának taglalásán keresztül bizonygatja alkalmatlanságát.

Ezt az elfogulatlanak nem igazán nevezhető írást bizonylial a Ferenc-párti szerzők is forgatták, egyesek lábjegyzeteikben cím szerint is hivatkoztak rá, s többen minden erejükkel igyekeztek megcáfolni a leírtakat. Rámutatnak arra, hogy az Aranybullaiban szó sem esik semmiféle védelmező hatalomról, a francia nyelvű röpirat tehát önkényesen értelmezi hatalomként a hasznosság követelményét. A *Gründliche Widerlegungen* szerzője szerint a jelölt hatalmának és hadseregének akkorának kell lennie, hogy saját országát képes legyen megvédelmezni, a Birodalom elleni támadások ellen pedig birodalmi hadsereggel kell felvenni a küzdelmet. Ha a saját hatalom és erő valóban követelmény lenne, a franciák által jelentősen támogatott VII. Károlyt sem lehetett volna megválasztani – írja.⁷⁵ Más, Ferencet támogató íráások elfogadják, hogy a hasznosság fogalmába a védelmező hatalom is beletartozik, ám ezekben a szerzők a javára írják azt a katonai erőt, melyet saját birtoka, Toscana (40 ezer fő) és a Habsburg-tartományok (150 ezer fő) révén tud kiállítani.⁷⁶ Az *Avis impartial* – bár számontart nem említi – ezzel szemben kevesli azt, s úgy véli, a kellő erő hiányában Ferencet formai okok miatt kell kizárni a jelölésből.⁷⁷

Bár gyakran ellenzik a francia röpirat szerzőjének önkényes interpretációját, az egyedi értelmezésekben a „másik oldal” sem szűkölködik. Az egyik szerző írásában el is ismeri, hogy az igazságosság–jóság–hasznosság hármassága nem kellőképpen konkrét, így más törvények rendelkezésére, s jobb híján a józan észre kell bízni a jelölt megítélését.⁷⁸ A tartalom bizonytalansága ellenére azért ő is állítja, hogy „*mindhárom tulajdonság, az igazságosság, jóság és hasznosság... ő Királyi Fenségének Legmagasabb Személyében a kívánatos módon egyesül*”.⁷⁹ Az, hogy Ferenc támogatói is hajlamosak voltak saját szájuk íze szerint értelmezni a három alaptulajdonságot, látható már abból is, ahogy a *bonus* jelzőt németre fordították. Természetesen a *bonus* szó

különböző kontextusban különböző formában fordítható, ennek ellenére a *gut* jelző lenne a legpontosabb a szó eredeti értelmének visszaadására. Ehelyett gyakran találkozunk forrásainkban a „*redlich*” (becsületes) jelzővel, hol rögtön így fordítva, hol a szövegben végezve el a két jelző azonosítását. Kukacoskodásnak tűnhet felhánytorgatni ezt a szerzőknek, hiszen a becsületesség fogalma szintén tágan értelmezhető, ugyanakkor a jóság és a becsületesség csak részben fedik egymást. Mindenesetre ez a példa betekintést nyújt abba, hogyan próbálják a szerzők élesebbé tenni a három tulajdonság ködbe vesző kontúrjait.

Több szerző is kifejti, miben nyilvánul meg az, hogy Lotharingiai Ferenc rendelkezik az Aranybullában megkövetelt igazságossággal, jósággal és hasznossággal. „*Az igazságosság magas erényét Őfelsége ez idáig nemcsak saját országai és alattvalói feletti legdicőségesebb uralkodásával, hanem Legmagasságosabb Felesége, Ő Királyi Fenségével való társuralkodása során is bizonyította.*”⁸⁰ Az nem már nem derül ki a szövegből, hogy a bizonyítás milyen módon ment végbe. A jóság (illetve becsületesség) igazolására Lotaringia feláldozását hozzák fel a szerzők. Állításuk szerint Ferenc saját érdekeit háttérbe szorítva, kizárólag a Birodalom jólétét és nyugalmit szem előtt tartva hozta meg a fájdalmas döntést. Ez az önfeláldozás pedig – melyet a birodalmi gyűlés birodalmi rendi jogainak csorbítatlan fenntartásával méltányolt – egyértelműen a jóság megnyilvánulása. Végül, de nem utolsósorban a hasznosság kérdése következik. Korábban már láthattuk, hogy ezen kritérium alatt legtöbbször hatalmat értenek, olyan hatalmat, mely révén a császár a Birodalom megvédelmezésére képes. A Ferenc-párti szerzők szerint Lotharingiai Ferenc toscanai és családjának ausztriai hatalma révén elég erős ahhoz, hogy szükség esetén megóvhatta a Birodalmat a betörő ellenséggel szemben.

Érdekes külön szólni arról a nyomtatványról, melynek szerzője – legalábbis a címe szerint – bizonyos Germanus Sincerus. Bárki is rejtőzött e név mögött, érdekes adalékkal szolgált a hasznosság kritériumának értelmezéséhez. Nála ugyanis ennek tárgyalásakor felmerült egy új szempont is, nevezetesen az, hogy a császárijelöltnek jártasnak kell lennie különböző nyelvekben: a németben, az „*itáliában*” és a vendben. Ezt az elvárást nem magától találta ki a szerző, hanem az Aranybulla 31. capitulusában olvasottakra hivatkozva állította.⁸¹ Az említett fejezet valóban előírja az előkelőbb fejedelmek, köztük tételesen a cseh király, a rajnai palotagróf, a szász herceg és a brandenburgi örgróf fiai vagy örökösei és követői (tisztségben) számára, hogy a német mellett tanulják meg az itáliai és a szláv nyelvet, melyek hasznukra válhatnak a Birodalom különböző népeinek igazgatásában. Mivel az örökösökre nézve tartalmaz előírást, a törvény implicit módon maguktól az előkelőbb uraktól is elvárja a fenti nyelvismeret megszerzését. A szerző bizonyára mint igen előkelő úrra terjeszti ki a nyelvtudás követelményét a német-római császárra – hiszen ki is lehetne előkelőbb nála? Bár új elvárás az Aranybullából szedettek sorában, szerzőnk szerint Ferenc a nyelvekben való jártasságnak is eleget tesz, hiszen fiatalkorában tett utazásai, a kormányzati munkában szerzett tapasztalatai révén tökéletesen megtanulta mind a német, mind a latin nyelvet, ezeken felül pedig kifogástalanul ismeri a francia és a Germanus által „*Welsch*”-ként emlegetett nyelvet. Utóbbin a szerző nagy biztonsággal az olasz nyelvet értette, és az „*itáliai*” megfelelőjeként használta. A „*welsch*” ugyanis francia vagy olasz nyelvet jelent, illetve erősen tört németet. Akármelyikről van is szó, ez a jelző arra utal, hogy használója nem különösen magas szinten beszél a nyelvet, ma pedig kifejezetten pejoratív értelemben használják. Mivel a francia és német nyelveket már korábban említette a szerző, ezért tűnik megalapozottnak a feltételezés, hogy jelen

esetben a „Welsch” az itáliai (olasz) nyelvre vonatkozott. Ha jól figyelünk, feltűnik, hogy Ferencnél hiányzik a szláv nyelv ismerete, melyet az Aranybulla előírt. Germanus – aki egyébként a szlávot egy laza tollvonással vendre módosította – ezt azzal magyarázza, hogy ez a nyelv az Aranybulla megjelenése óta már teljesen elvesztette jelentőségét, így nem kell vele foglalkozni. A nyelvi előírást taglaló rész ugyan enyhén zavaros, de a fő mondanivaló, hogy tudniillik Ferenc kiváló nyelvtudással rendelkezik, egyértelmű. Érdekes adalék, hogy a levelezését kutató történészek véleménye szerint Ferenc német nyelvű levelei olyanok, mintha egy francia anyanyelvű személy írta volna őket, francia levelei pedig azt a benyomást keltik, hogy a sorok egy német egyén tollából származnak.

Ugyanennél a nyomtatványnál maradva, üde színfoltként jelennek meg további tulajdonságok, melyeket Germanus nem az Aranybullából, hanem más előírásokból gyűjtött össze, s amelyeknek Lotharingiai Ferenc úgy is megfelel, hogy gyakorlatilag senki sem várta el tőle. A buzgó szerző először egy 1636-ból származó listát hoz elő a császártól megkívánt legfontosabb tulajdonságokról, melyet az akkori választófejedelmek írtak össze. A felsorolás a következő hét elemet tartalmazza: 1) a császár legyen német származású, 2) szelíd (*fromm*), 3) okos (*klug*), 4) szeresse a hazáját (*Vaterland*) és a Német Birodalmat, 5) legyen tehetős (*bemittelt*), 6) nősiljón jól (*wohl vermählet*) és 7) beszéljen nyelveket.⁸² Ferenc kétségtelenül birtokában van mindezen erényeknek, mint ahogy azoknak is, melyet Germanus a Szász és a Sváb tükörből ollózott ki. A két jogkönyv német nyelven, a 13. század első, illetve második felében keletkezett. Nem tekinthetők szigorú értelemben vett törvénykönyveknek, inkább a korabeli szokásjog összegyűjtésének és írásba foglalásának (hasonlóan például Werbőczy István Hármaskönyvéhez). Szerzőnk szerint a két ősi jogkönyv megkívánta, hogy az uralkodó egészséges legyen, ne legyen sánta, mert csak így képes katonáinak példát mutatva harcba vezetni őket. Szintén a két tükör írta elő, hogy az uralkodó ne legyen eretnek. Ferenc a fenti kritériumoknak is teljesen eleget tesz – véli Germanus –, hiszen kiváló egészségnak örvend, s már több hadjáratban is bizonyította rátermettségét. (Anélkül, hogy ezt a finom csúsztatást számon akarnánk kérni egy propagandisztikus célú íráson, csupán emlékeztetünk rá, hogy Ferenc vajmi keveset örökölt nagyapja, a törökverő Lotharingiai Károly hadvezéri képességeiből.) Kétség sem férhet továbbá ahhoz, hogy a császárjelölt nem eretnek, mivel katolikus hitű, s ez a vallás szerepel a vesztfáliai békében bevettnek nyilvánítottak között.⁸³ „Ilyenformán szemmel láthatóan és cáfolhatatlanul kiviláglik, hogy Ő Királyi Fensége, Toscana nagyhercege... úgy az Aranybullában, mint a Szász és a Sváb tükörben a jelölttel szemben megkövetelt elengedhetetlen tulajdonságokat együtt és külön, a tökéletesség kimagasló fokán birtokolja.” A választófejedelmek bölcs döntése pedig remélhetően az lesz, hogy Ferencet, „a legméltóbbat és leghasznosabbat emelik a megüresedett császári trónra”.⁸⁴

*

A vita arról, alkalmas-e Lotharingiai Ferenc császárnak 1745. szeptember 13-án zárult le, amikor a választófejedelmek római királlyá választották. Hamarosan, október 4-én a koronázásra is sor került: Ferenc immár teljes jogú császára lett a Német Nemzet Szent Római Birodalmának. A röpiratok oldalain folyó csatározás is véget ért.

Az 1740–1745 közötti időszak, s ezen belül a Ferenc személye körüli vita komoly tanulságokkal szolgált. Azok az érvek, melyek Ferenc megválasztása mellett

vagy ellen hangzottak el, rámutattak arra, hogy a Német-római Birodalom alkotmányának egyik alappillére, a császárválasztás szabályozásának origója, az Aranybulla számos kérdésre, nézeteltérésre nem ad választ, illetve előírásai értelmezési problémákat vetnek fel. Ennek egyik oka talán a kibocsátásától eltelt közel négyszáz évben, a megváltozott körülményekben keresendő. A vita élesen elvita fel továbbá a figyelmet arra, hogy a császár választott méltóság. Ennek kapcsán a Habsburgoknak nemcsak azzal kellett szembesülniük, hogy közel háromszáz éves uralmuknak eltérő olvasatai léteznek, hanem azzal is, hogy van alternatívájuk a Birodalomban: a császári trónra más uralkodóházak jelöltjei is sikerrel pályázhatnak. Bár a csatározás látszólag Ferenc körül zajlott, a lényegi kérdés sokszor az volt, maradjanak-e a Habsburgok a Birodalom élén. Úgy tűnik, a trónért folyó küzdelemben a Habsburgok csak egy csatát vesztek 1742-ben, de a háborút végül megnyerték 1745-ben. Ferencből császár lett, ha nem is mindenki, de sokak meglegésére:

*„Die Stände sind vergnügt, der Unterthan erfreut,
Jetzt hoffet jederman nichts als Glückseeligkeit:
FRANCISCUS hat gesiegt, Neyd, Mißgunst überwunden,
Nun hat das Teutsche Reich die wahre Ruh gefunden.“⁸⁵*

Jegyzetek

¹ Jelen dolgozat egy hosszabb tanulmány része. Az itt nem közölt fejezetek az elemzett forráscsoport alapján a Német-római Birodalom alkotmányának terminusait magyarázzák, az ahhoz kapcsolódó vitákat mutatják be. A felhasznált források bemutatásánál nem térek ki azokra, melyekre a kimaradó részek épülnek.

² Europäische Staats und Teutsche Reichs-Historie unter der glorwürdigsten Regierung Sr. Kayserl. Majestät Francisci I. pragmatisch beschrieben und erläutert. Jena, bey Christian Heinrich Cuno. 1746. (Továbbiakban: Reichs-Historie.)

³ Reichs-Historie, 1746, 10–15. és 21–27.

⁴ Ohnhintertreiblicher Beweis, daß des Herrn Herzogs von Lothringen und Baar, Groß-Herzogs von Florenz, Königliche Hoheit, des Kayser-Throns sowohl fähig als würdig, Zumahlen dessen Wahl dem gesammten teutschen Reich höchst-erspreißlich: ja zu Erhaltung der gemeinen Freyheit allerdings nothwendig, folgsam von allen Teutsch-Gesinnten zu wünsch seye. 1745. 3. (Továbbiakban: Beweis.)

⁵ Schindling, Anton–Ziegler, Walter (Hrsg.): Die Kaiser der Neuzeit 1519–1918: Heiliges Römisches Reich, Österreich, Deutschland. München, 1990. 488.

⁶ Seyffart, Johann Friedrich: Lebens- und Regierungs-Geschichte des Kaysers Franz I. Nürnberg, 1766.

⁷ Hennings, Fred: Und sitzet zur linken Hand. Franz Stephan von Lothringen, Gemahl der selbstregierenden Königin Maria Theresia und Römischer Kaiser. Wien, Berlin, Stuttgart, 1961; Schreiber, Georg: Franz I. Stephan. An der Seite einer großen Frau. Graz, Wien, Köln, Verlag Styria, 1986.

⁸ Schindling–Ziegler: i. m. 1990. 489–490.

⁹ Schmid, Alois: Franz I. und Maria Theresia (1745–1765). In: Schindling, Anton–Ziegler, Walter (Hrsg.): Die Kaiser der Neuzeit 1519–1918: Heiliges Römisches Reich, Österreich, Deutschland. München, 1990, 232–246.

¹⁰ Lásd Mikoletzky, Hans Leo: Kaiser Franz I. Stephan und der Ursprung des Habsburgisch-Lothringischen Familienvermögens. R. Oldenburg Verlag, 1961, *Uő*: Die privaten „geheimen Kassen“ Kaiser Franz' I. und Maria Theresias. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte 71.) 1963, *Uő*: Franz Stefan von Lothringen als Wirtschaftspolitiker. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 13.) 1960, *Uő*: Holic und Sassin, die beiden Mustergüter des Kaisers Franz I. Stephan. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 14) 1961.

¹¹ Zedinger, Renate: Franz (Anton) Stephan von Lothringen. Erbprinz, Herzog und Großherzog, und die Grande Affairé de Lorraine: biographische Studie zum Zeitraum 1708–1737. Univ. Diss. Wien, 1991; *Uő*: Hochzeit im Brennpunkt der Mächte. Franz Stephan von Lothringen und Erzherzogin Maria Theresia. Wien, Böhlau, 1994; *Uő* (Hrsg.): Lothringens Erbe. Franz Stephan von Lothringen (1708–1765) und sein Wirken in Wirtschaft, Wissenschaft und Kunst der Habsburgermonarchie. Katalog des Niederösterreichischen Landesmuseums, St. Pölten, 2000.

¹² A magyar szakirodalomban – a teljesség igénye nélkül – többek között az alábbi könyvekben olvashatunk hosszabb-rövidebb szövegeket Ferencről: *iff. Barta János*: Mária Terézia. (Magyar História sorozat) Budapest, Gondolat Kiadó, 1988, 32–43., *Uő*: A tizennyolcadik század története. Budapest, Pannonia Kiadó, 2000; *Gonda Imre–Niederhauser Emil*: A Habsburgok. Egy európai jelenség. Budapest, Gondolat Kiadó, 1978; Magyarország története tíz kötetben. IV/1–2. Főszerkesztő: Pach Zsigmond Pál. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989; *Marczali Henrik*: Mária Terézia és kora. Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig. 1711–1815. (Reprint, Budapest, 1997.)

¹³ Ferenc helytartói tevékenységére vonatkozóan: *Bakács Bernadett*: Franz Stephan von Lothringen als Ungarns Statthalter 1732–1741. In: Mraz, Gerda Maria (Hrsg.): Maria Theresia als Königin von Ungarn. Eisenstadt, 1984, valamint *Kulcsár Krisztina*: A helytartói státus. In: Aetas, 2002/1.

¹⁴ *Kulcsár*: i. m. 2002.

¹⁵ A Pragmatica Sanctio történetére vonatkozóan: *Turba, Gustav*: Die Grundlagen der Pragmatischen Sanktion. I–II. Wien, 1911–1912, *Uő*: Die Pragmatische Sanktion mit besonderer Rücksicht auf die Länder der Stephanskone. Wien, 1906, valamint *Uő* (Hrsg.): Die Pragmatische Sanktion. Authentische Texte samt Erläuterungen und Übers. Wien, 1913.

¹⁶ *Arneht, Alfred Ritter von*: Maria Theresia's erste Regierungsjahre I. (1740–1741). Wien, 1863, 52.

¹⁷ Ferenc jellemzésére lásd: *Arneht*: i. m. I. 1863, 9–13., *Mikoletzky*: i. m. 1961, 9–15.

¹⁸ *Mikoletzky*: i. m. 1961, 15.

¹⁹ Johann Christoph Freiherr von Bartenstein (1689–1767): osztrák miniszter, a Titkos Konferencia tagja, VI. Károly tanácsadója, a külügyek irányítója.

²⁰ A Lotaringiáról való lemondáshoz: *Arneht*: i. m. 1863, 24. és 29–33.

²¹ Károly Albert bajor választó, II. Frigyes Ágost szász választó, lengyel király, V. Fülöp spanyol király.

²² Az osztrák örökösödési háború első éveinek történetéhez és Károly Albert császárrá választásához: *Arneht, Alfred Ritter von*: Maria Theresia's erste Regierungsjahre I–III. Wien, 1863–1865; *Duchhardt, Heinz*: Balance of Power and Pentarchie. Internationale Beziehungen 1700–1785. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1997; *Heigel, Karl Theodor*: Der Oesterreichische Erbfolgestreit und die Kaiserwahl Karls VII. Nördlingen, 1877.

²³ Die unruhige Ruhe in denen Herten getreuer Unterthanen wurde vorgestellt bey glücklich erfolgter Wahl und Crönung deß Allerdurchlauchtigsten, Großmüthigsten und unüberwündlichsten Fürsten und Herrn Herrn Francisci deß Ersten Erwählten Römischen Kayzers &c.&c. wie dann auch der Allerdurchlauchtigsten, Großmüthigsten Kayserin und Frauer Mariae Theresiae regierenden Königin zu Hungarn und Böheimb, Ertzhertzogin zu Oesterreich &c. &c. Den unterthänigsten Gehorsam und Freude zu bezeugen Von einer evangelischen Gemeinde in Oedenburg in Nieder-Hungarn. Gedruckt, bey Johann Phil. Rennauer Raaberisch. Bischöfl. Buchdrucker, RMK III. 4732/3. péld. 693–697. (Továbbiakban: Unruhige Ruhe.), illetve Die gerettete Unschuld des Allerdurchlauchtigsten Ertz-Hertzoglichen Hauses Oesterreich durch den Beystand des Himmels, und dessen Beweiß der Höchst-glücklich eingetroffenen Kayser-Wahl Francisci I. et Mariae Thersiae. An den Allerhöchsten Geburts-Fest Ihro Kayserlich- und Königlich Majestät u. u. (toto Titulo) In tiefester Unterthänigkeit übrichtet, Und mit Patriotisch-Christlich-treuer Feder entworfen von Ludwig Gottlieb Christian Chares, Kayserl. Gechrönten Poeten. Anno MDCCXLV. Wienn, gedruckt und zu finden bey Jo. Jacob Jahn, untern Tuchländen im Pfeifferischen Haus, RMK III. 4732/3. péld. 699–702. (Továbbiakban: Gerettete Unschuld.)

²⁴ A versek esetében nem az oldalszámról, hanem a veresszakok számára fogok hivatkozni. Unruhige Ruhe, 1. vsz., 3. vsz., 6. vsz., Gerettete Unschuld, 1–2. vsz.

²⁵ Gerettete Unschuld, 4. vsz.

²⁶ Unruhige Ruhe, 2. vsz., 8. vsz., 9. vsz., 11. vsz., 13. vsz., Gerettete Unschuld, 1. vsz., 6. vsz., 10. vsz.

²⁷ „...worauf des ganzen Heil. Römischen Reichs Wohlfahrt besteht”. Die Wahl und Crönung Ihro Königlichen Hoheit Francisci I. Königs von Jerusalem u. Groß-Hertzogs von Toscana, auch Hertzogs zu Lothringen und Bar u. zum Römischen König und Kayser des Heiligen Römischen teutschen Reichs, so den 13. Sept. 1745. geschehen, wolten die ausführliche Nachricht, wie solche nach Inhalt der güldenen Bulle Caroli IV. von den sämtlichen Churfürsten des Teutschen Reichs, vermöge ihrer obwaltenden Ertz- und Erb-Aemter, mit allen darbey eingeführten Ceremonien und Solennitäten, zu Franckfurt am Mayn, mit ausnehmender Pracht und Magnifienz vollzogen worden, in einem Gespräche, auf der Reise nach der Leipziger Messe, vorstellen Erasmus und George. Erfurt, 1746. 20–21. (Továbbiakban: Wahl und Crönung.) A nyomtatvány részletes elemzése: *Vajnági Márta*: A Szent Római Birodalom jólétének záloga. A német-római császár megválasztása és megkoronázása egy 1746-os nyomtatvány tükrében. In: Világtörténet, 2004. tavasz–nyár, 3–30.

²⁸ A IV. Károly császár által 1356-ban kiadott Aranybulláról van szó, mely hét választófejedelem ruházta római király megválasztásának tisztét, rendelkezik a római király választásának és császárrá koronázásának körülményeiről.

- ²⁹ Germania Triumphans sub aquila Austriae. oder Pragmatischer – und vornehmlich ex Ratione Status hergeleiteter Beweißthum, Daß es des Heil. Röm. Reichs-Wohlfahrt hochnothwendig erfordere, mit der freyen Wahl eines Röm. Königs und zukünftigen Kayzers, bey dem allerdurchlauchtigsten Ertz-Hause, Oesterreich, so lange die heutige Ratio Status Germanici fortdauern wird, zu verbleiben, und insonderheit, bey dermahlinger Vacancz des Kayserlicher Throns, zu einem Röm. König und zukünftigen Kayser, Ihro des Hertzog von Lothringen und Groß-Hertzog von Toscana & c. Königliche Hoheit zu erwählen. H. n. 1745, 73. (Továbbiakban: Germania Triumphans.)
- ³⁰ Avis impartial d'un patriot Germanique, aux electeurs, princes & etats de l'Empire. H. n. 1745. (Továbbiakban: Avis impartial.)
- ³¹ Avis impartial, 1745, 8–9.
- ³² A szerző a Habsburgok történetét három „háza” osztja fel: az első I. Rudolfig tart, a második Rudolftól VI. Károlyig (1273–1740), így megválasztása esetén Lotharingiai Ferenc lenne a harmadik osztrák dinasztia megalapítója. Avis impartial, 8.
- ³³ Avis impartial, 1745, 6.
- ³⁴ Germania Triumphans, 1745, 15–26.
- ³⁵ Germania Triumphans, 1745, 10–11.
- ³⁶ „Die innerliche Ruhe und Verfassung des H. Röm. Reichs, da es aus vielen Gliedern besteht, die unter sich ihnzehliges unterschiedenes Interesse- und Selbsten gorosse Macht haben und Cronen tragen, wird verstöhret und lieget ungestürzt, so bald Sich das Ober-Haupt schwächer befindet, als die einzeln Glieder sind.” Germania Triumphans, 1745, 51.
- ³⁷ Samuel Pufendorf (1632–1694): német jogtudós, a természetjog tanára; 1667-ben Monzambano álnéven jelentette meg éles visszhangot kiváltó De statu imperii germanici liber unus című munkáját, melyben támadta a Német-római Birodalom berendezkedését és a Habsburg-dinasztiát is.
- ³⁸ Germania Triumphans, 1745, 15 és 27.
- ³⁹ Germania Triumphans, 1745, 66–67.
- ⁴⁰ Germania Triumphans, 1745, 59–62.
- ⁴¹ „Alles dieses sind Denckmahle und angenehme Früchte des in Oesterreichischen Händen gewesenem Kayserlichen Scepters.” Germania Triumphans, 1745, 67.
- ⁴² Germania Triumphans, 1745, 83.
- ⁴³ Germania Triumphans, 1745, 84.
- ⁴⁴ „Wann der Cron-Prinz Joseph majorenn wird, so wird er sagen: Vater, gehet aus meinen Staaten...” Gründliche Widerlegungen, 1745, 6.
- ⁴⁵ Germania Triumphans, 1745, 85., Gründliche Widerlegungen, über die Einwendungen, mit welchen einige die Wahl des Groß-Hertzogs von Toscana zum Kayserlichen Thron widerrathen wollen. H. n., 1745, 6. (Továbbiakban: Gründliche Widerlegungen.)
- ⁴⁶ Germania Triumphans, 1745, 77–79.
- ⁴⁷ Rechtsbegründete Wahl-fähigkeit Sr. Königl. Hoheit, des S. T. Herren Großhertzen von Toscana u. Nebst dem ausnehmenden Vortheile, den das H. R. R. Teutscher Nation, aus der, auf höchst Dieselben gerichteten Kayser-Wahl unausbleiblich zu hoffen hat, aus denen Quellen des Teutschen Geschichte und der öffentlichen Rechts hergeleitet, auf einigen unbegründeten Beybringen übelgesinnter, entgegen gestellt, von Germano Sincero. H. n. 1745, 15–17. (Továbbiakban: Wahl-fähigkeit.)
- ⁴⁸ Gründliche Widerlegungen, 1745, 1.
- ⁴⁹ Gründliche Widerlegungen, 1745, 1.
- ⁵⁰ Wahl-fähigkeit, 1745, 17–18.
- ⁵¹ Beweiß, 1745, 5.
- ⁵² Germania Triumphans, 1745, 80. vö. Gründliche Widerlegungen, 1745, 1., vö. Wahl-fähigkeit, 1745, 19.
- ⁵³ Wahl-fähigkeit, 1745, 20–21.
- ⁵⁴ Wahl-fähigkeit, 1745, 2.
- ⁵⁵ Gründliche Widerlegungen, 1745, 3. vö. Germania Triumphans, 1745, 77. Mindkettőjük a Nagy Interregnum alatt választották meg, mivel azonban a koronázás elmaradt, mindketten „csak” német királyok voltak.
- ⁵⁶ Megjegyzendő, amikor történeti példákat emlegetnek a szerzők, gyakran összemoszák a Birodalom Aranybulla előtti és utáni történetét.
- ⁵⁷ Wahl-fähigkeit, 1745, 11., Germania Triumphans, 1745, 77.
- ⁵⁸ Wahl-fähigkeit, 9., 11.
- ⁵⁹ Johannes Cuspinianus (1473–1529): humanista, költő, orvos, történétíró; többször teljesített diplomáciai küldetést Magyarországon és Lengyelországban; 1527–28-tól „Austria” címmel egy történeti-földrajzi munkán dolgozott, amelyből csak töredékek készültek el.
- ⁶⁰ Császárrá koronázva 996-ban.

- ⁶¹ Wahl-fähigkeit, 1745, 9.
- ⁶² Wahl-fähigkeit, 1745, 11.
- ⁶³ Gründliche Widerlegungen, 1745, 2.
- ⁶⁴ Beweis, 1745, 40.
- ⁶⁵ Altes und Neues der Deutschen Reichs-Verfassung, oder Kurtze doch gründliche Beschreibung der solennen Wahl und Krönung im Heil. Römischen Reiche Deutscher Nation. Darinnen sowohl dessen Ursprung, Verfall, Wachstum und Fortgang, Sitten und Grbräuche, als auch die vorzüglichen Rechte seiner freyen Wahl, dessen Interims- oder Vicariats-Regierung, und gegenwärtige Suspension des Chur-Böhmischen Wahl-Voti, wie auch Art und Behauptung seiner Wahl-Capitulationen kurz doch gründlich beschreiben wird. Breßlau und Leipzig, Bey Daniel Pietsch. 1745, 7.
- ⁶⁶ *Haran, Alexandre Yali*: A francia korona jogai a Német-római Császárságra a 17. században. In: Századok, 135. évfolyam (2001), 1. szám, 233.
- ⁶⁷ *Haran*: i. m. 2001, 232.
- ⁶⁸ Avis impartial, 1745, 4.
- ⁶⁹ Gründliche Widerlegungen, 1745, 2.
- ⁷⁰ Gründliche Widerlegungen, 1745, 4., Beweis, 1745, 27.
- ⁷¹ Wahl-fähigkeit, 1745, 24., Gründliche Widerlegungen, 1745, 3.
- ⁷² Die Goldene Bulle Kaiser Karls IV. 1356. In: Ausgewählte Urkunden zur Erläuterung der Verfassungsgeschichte Deutschlands im Mittelalter. Hrsg.: Altmann, Wilhelm-Bernheim, Ernst. Fünfte Auflage. Berlin, 1920, 56–85. 63. cap. 2. § 1. Vö. Avis impartial, 1745, 4., Germania Triumphans, 1745, 75., Gründliche Widerlegungen, 1745, 3.
- ⁷³ Avis impartial, 1745, 3.
- ⁷⁴ Avis impartial, 1745, 4.
- ⁷⁵ Gründliche Widerlegungen, 1745, 5.
- ⁷⁶ A haderökre vonatkozóan eltérő adatokkal találkozunk. A Gründliche Widerlegungen, 1745, 5. Toscanának 40 ezer, a Habsburg-birtokoknak 150 ezer fős haderőt tulajdonít. A Wahl-fähigkeit, 1745, 32. oldalán 30 ezres, illetve 160 ezres hadseregekkel találkozunk. A két sereg létszáma együttesen azonban mindig ugyanannyi.
- ⁷⁷ Avis impartial, 1745, 3.
- ⁷⁸ Germania Triumphans, 1745, 75.
- ⁷⁹ „Jegleiche 3. Eigenschaften, Gerecht, Gut und Nutz... stehen in der Höchsten Person Ihre Königlichen Hoheit erwünscht beysammen.” Germania Triumphans, 1745, 75–76.
- ⁸⁰ „Die hohe Tugend der Gerechtigkeit haben Höchst-Dieselbe Zeithero nicht nur in der Ruhmwürdigsten Regierung ihrer eigenen Lande und Unterthanen, sondern auch in der Mit-Regentschaft Allerhöchst-Dero Frau Gemahlin Königl. Majest. Bewiesen.” Germania Triumphans, 1745, 76.
- ⁸¹ Wahl-fähigkeit, 1745, 31.
- ⁸² Wahl-fähigkeit, 1745, 35.
- ⁸³ Wahl-fähigkeit, 1745, 36–37.
- ⁸⁴ „Solcher Gestalt erhellet nun augenscheinlich und unwiederleglich, daß des Herrn Groß-Hertzen zu Toscana Königl. Hoheit... auch die sowohl von der güldenen Bulle, als dem Sachsen, und Schwaben Spiegel, an einem Wahl-Candidaten erforderte unentbehrliche Eigenschaften samt und sonders in einem ausnehmenden Grade der Vollenkommenheit besitzen...”; „...den würdigsten und nützlichsten auf den erledigten Kayser-Thron setzen.” Wahl-fähigkeit, 1745, 37–38.
- ⁸⁵ „Elégedetek a rendek, örül az alattvaló,/ Most mindenki csak jót remél./ Ferenc győzött irigység és rosszszindulat felett, / Meglelte hát a Birodalom igazi nyugalmát.” Unruhige Ruhe, 1745, 696.

ÉLETKÉPEK A 18. SZÁZADI TÖRÖKORSZÁGBÓL

Lady Wortley Montagu levelei a török nőkről

A hétköznapi történetének kutatása során érdekes forráscsoportot jelentenek a magánlevelek, amelyek szerzői saját, szubjektív élethelyzeteik leírása kapcsán ábrázolták környezetük jelenségeit, történéseit. Mindez kiemelt érdeklődésre tarthat számot akkor, ha a levél írója különös, számára szokatlan és idegen világba csöppen, hiszen így családtagjainak, barátainak írt sorai szinte útleírásként is olvashatóak. Lady Mary Wortley Montagu, a törökországi angol nagykövet felesége a 18. század elején csaknem ezer olyan levelet írt, amelyekben beszámolt európai és ázsiai élményeiről. Episztolái közül azok, amelyek 1717–1718-ban születtek, bepillantást nyújtanak a muszlim nők életébe, és – a sok fantázia szülte, torzító útleírás után – segítségükkel sok érdekes információ nyerhető az előkelő török asszonyok mindennapjairól.

Európai utazók művei Törökországról a 16–17. században

Konstantinápoly már az ókor óta mindig fontos csomópont volt, kultúrák találkozóhelye. 1453 után a törökök saját ízlésük szerint átformálva hatalmas fejlesztéseket és felújításokat végeztek a városban.¹ Külföldi kereskedőtársaságok működését is engedélyezték, bekapcsolva így Isztambult az ázsiai és európai térség vérkeringésébe.² A városban számos kereskedő, diplomata, tudós és szerencsevadász fordult meg kontinensünkről. Közülük néhányan olyan útleírásokat is készítettek, amelyek segítségével az európaiak képet alkothattak a török világról. A 17. század végére a „Kelet” ábrázolása, a „keleti témák” bemutatása Európa-szerte divatba jött. A keletkezett művek java részét azonban olyan európaiak írták, akik sohasem jártak Törökországban, gyakran saját országból sem tették ki a lábukat.

A „keleti” érdeklődés nem csupán kereskedelmi-politikai indíttatású volt, hanem esztétikai is: a világnak ez a része régtől fogva izgalmasnak, titokzatosnak, valamiféle csodának tűnt fel az európai ember szemei előtt. Egy olyan távoli, misztikus, ismeretlen világ, ahol mindig van mit felfedezni, ahol sok újdonság vár az utazóra, és amelynek tükrében Európa kialakíthatja, jobban megértheti saját identitását.³ Berchet szerint minden egyes kultúrának létre kell hozni a barbárság fantazmáját ahhoz, hogy azt saját civilizált mivoltának ellenpontjaként mutassa be.⁴ Ugyanakkor olyan helyszín is – mint például Törökország –, ahová el lehet menekülni az európai valóság elől, a vágyak régiója. Mert Európának egy olyan helyre is szüksége van, ahová nem csupán a félelmeit, hanem a vágyait, a csodákkal szőtt álmait is kivetítheti.⁵

A török lakókörnyezet eredeti megfigyeléseken, helyszínen szerzett információkon, közvetlen tapasztalatokon nyugvó leírása, a nők életterét jelentő *hárem*, *háremlik* és a férfiak házon, palotán belüli felségterületét jelölő *szeraimlik* hiteles bemutatása a 16. századi európai utazók úti beszámolóiban szerepelt először kontinensünkön. 1551-ben Nicolas de Nicolay francia utazó (Gabriel d’Aramon kísérőjeként) járt Isztambulban. Úti élményeit 1567-ben Lyonban adták ki „*Quatre premiers livres des navigations et peregrinations orientales*” címmel, amelynek megírásában saját bevallása szerint egy helyi eunuch segítette.⁶ Ebben a könyvben főként a férfiak lak-

részének részletes leírását adta, és csak nagyon röviden szólt a szultánné gyönyörű fürdőikkel berendezett, pazar szerájáról, amit ő maga, Nicolay nyilván sohasem látott. Művét 1585-ben fordították angolra.

Az első olyan európai, akitől valóban hiteles képet kaphatunk a háremek szobáiról, a női lakrész belső világáról, az olasz *Domenico Hierosolimitano* (1552 k. – 1622), aki II. Murad (uralk. 1574–1595) egyik udvari orvosa volt, és e tisztségéből kifolyólag látogathatta a hárem bizonyos részeit. Műve azonban a 20. század végéig kiadatlan maradt, így csak kevesen ismerhették annak tartalmát.⁷ Azt írta, hogy a szultáni hárem 44 egymástól elkülönített kis udvartól és hozzájuk tartozó szobákból áll, mindegyikhez szökőkutak, fürdő(k) kapcsolódnak. A női szobák falai virágokkal telefestettek, gyönyörű brokáttal borítottak, továbbá gazdag szőnyegek, pazar bútorok jelzik a luxust. Jelezte azt is, hogy a női szobák mellett van egy olyan lakosztály is, ahol a szultán fiúgyermekei nevelkednek, akiket – eltérően a kislányoktól – csak hatéves korukig nevelt az édesanyjuk, utána tanárok gondjaira bízta őket.⁸

Egy másik itáliai, a velencei származású diplomata, *Ottavio Bon* 1604–1607 között tartózkodott a városban, és részletes leírásokat adott a törökországi mindennapi életéről, a szokásokról.⁹ Penzer kutatásai szerint Bon szövegeit sokan használták fel úgy a 17. század elején, mintha saját művek lennének, nem jelölték az eredeti szerzőt. Például az angol változat írója, Robert Withers,¹⁰ vagy Michel Baudier,¹¹ XIII. Lajos francia király történésze, aki 1624-ben megjelent, majd több további kiadást megért művében átvette Bon gondolatait.¹² Maga Bon – több más, Isztambul megjárta európai kortársához hasonlóan – személyesen sohasem léphetett be a háremekbe, de ő is tudott róla, hogy a szultán palotájához tartozó női lakrészek minden kényelemmel felszereltek, háló- és nappali szobák, ebédlők, fürdők, kertek, kerti pavilonok tartoznak hozzájuk.

A 17. században több, a török történelmet tárgyaló munka készült, ezek is sokak figyelmét irányították Törökországra. Például Paul Rycaut „*The History of the Turks: From the Year 1678, To the Year 1699*” című műve, amely nyomtatásban 1799-ben jelent meg, vagy Richard Knolles „*The Turkish History from the Original of the Nation to the Growth of the Ottoman Empire with the Lives and Conquests of their Princes and Emperors*” 1687-ben. Georges Sandys „*A Relation of a Journey*” (1615) és John Sanderson „*The Travels of John Sanderson in the Levant: 1584–1602*” (1614) című munkái pedig az angol utazók gondolatait közvetítették.

Ezek az útirajzok, történelmi munkák, a Törökországból Európába küldött levelek a 17–18. század fordulóján tehát nagy érdeklődésre tarthatnak számot. A „Kelet” mesés képe, a vele kapcsolatos félelem és rajongás kettőse azonban végérvényesen „*Az Ezeregyéjszaka meséi*” című, többkötetes munkával vonult be az európai gondolkodásba.¹³ A pikárdiai származású, 1646-os születésű orientalista, Antoine Galland, aki héber és arab tanulmányai után, 1670 és 1688 között az isztambuli portugál nagykövet titkáráként dolgozott, e mesegyűjteménnyel teljesen megbabonázta Európát. Numizmatikai tárgyú írásai, arab, török és perzsa nyelvről tett fordításai eltörpülnek az enciklopédikus mesegyűjtemény mellett, amelyet Galland élete második felében állított össze. A kötetek kiadásához nem csupán fordításokat végzett egy szír kéziratosa munka alapján, hanem bizonyos történetek, részletek saját szerzője is volt.¹⁴ A mesegyűjtemény első francia kötetét 1704-ben jelentette meg, s ezt további hat követte, a legutolsó 1717-ben. Nagyon korán, már 1706-ban napvilágot látott az első angol fordítás, majd sorra számos más, európai nyelvre ültették át a munkát. Sajat bevallása sze-

rint Lady Wortley Montagu gondolkodására is igen nagy hatással volt ez a mesegyűjtemény, a korában rendelkezésre álló útleírások mellett.

Lady Wortley Montagu törökországi leveleinek keletkezése

A 18. század elejéről kétségkívül egy angol hölgynek, Lady Mary Wortley Montagu-nak (leánykori nevén Pierrepont) a levelei nyújtják a legbőségebb, európai személy által közvetített információt a török nők világáról. A lady 1689-ben született Angliában, és kiváló, a francia és latin nyelv ismeretét is nyújtó, igazi „felvilágosodás kori” neveltetést kapott.¹⁵ Henry Fielding másodunokahúga volt, érzékeny lelkű hölgy, akinek költeményei révén az irodalomtörténetben is helye van.¹⁶ Művelt édesapja gazdag könyvtárában már fiatal lányként sok érdekes munkát elolvasott, köztük „keleti” útleírásokat is. Amikor férjét nagykövetként Isztambulba küldték, utazásuk kezdete előtt az ifjú feleség tanulmányozott több Törökországról szóló könyvet is (például a fentebb említett angol szerzők munkáit).

A család 1716 augusztusában indult útnak Angliából. Rotterdam, Prága, Lipcse, Hannover, Bécs, Buda,¹⁷ Belgrád, Szófia, Edirne voltak a főbb csomópontjai ennek az útnak. 1717 májusa és 1718 júliusa között tartózkodtak Törökországban. A lady férjének az volt elsősorban a feladata, hogy munkálkodjon a török–osztrák megbékülésen, de intrikák áldozata lett, így diplomáciai küldetését nem tudta kiteljesíteni, és idő előtt, 1718-ban haza kellett térnie Angliába.¹⁸ (Isztambulból hazafelé tartva Genf, Torino, Lyon és Párizs is az úti állomások között szerepelt.)

A lady utazásai és törökországi tartózkodásuk mintegy két éve alatt folyamatosan levelekben számolt be rokonainak, barátainak az őt ért élményekről. Főként lánytestvérének, lady Marnak, valamint angol barátnőinek, Anne Thistlethwayte-nak, Caroline hercegnőnek (a későbbi II. György feleségének) írt, valamint Antonio Conti abbénak. A levelek azonban abban az időben anélkül keringtek, hogy nagyobb nyilvánosságot kaptak volna. A lady azonban, úgy tűnik, nagyon fontosnak tartotta levelei mondanivalóját, és nem akarta azokat az enyészetnek adni. Hazatérve Angliába, 1719 és 1724 között kidolgozta levelei irodalmi, szövegében több helyen stilizált, újraírt változatát, és megkérte barátnőjét, Mary Astellt, hogy leveleihez írjon előszót. Az angol nagykövetné azonban nem érthette meg levelei nyomtatott változatban való megjelenését: meghalt egy évvel azok 1763-as angliai kiadása előtt. A „*Turkish Embassy Letters*” című levélgyűjtemény nagy hatással volt a művelt európai közönségre, 40 évvel később kiadták annak egy terjedelmesebb változatát, majd 1861-ben egy újabb, még több írást tartalmazó anyagot is. Az 1965–1967-es angliai kiadás (mely háromkötetnyi, s mintegy 900 levelet tartalmaz) olyan leveleket is magába foglal (körülbelül százat), amelyeket Mary Wortley-nek írtak, többek között a férje, továbbá Montesquieu, Fielding, Edward Young és lord Hervey.¹⁹

A művelt, érzékeny és érdeklődő fiatalasszony, Lady Wortley Montagu számára az utazás az érzékelés, a tapasztalatgyűjtés új módja volt, s egyben hitelesítése korábbi olvasmányélményeinek, mindannak, amit már Törökországról tudott. Az utazás, amelyre olyan alaposan készült, sok meglepetést tartogatott. Az ország, ahová félelemmel vegyes kíváncsisággal érkezett, hamar kedvessé és otthonossá vált számára. Férje pozíciója és saját női mivolta lehetővé tette számára azt, amire korábban egyetlen férfi vagy alsóbb társadalmi réteghez tartozó nő számára sem kínálkozott esély: ellátogathatott a legelőkelőbb török nők háremébe, beléphetett a női fürdők

csodálatos és férfiak számára tiltott világába. Az angol hölgy meglepve tapasztalta, hogy az európaiak által – olykor európai szobák mélyén – felépített és kiszínezett „Kelet-kép”, a török nők világának korábbi ábrázolása alapvetően nem hiteles, számos ponton kiegészítésre, pontosításra szorul.

A háremek világa

Penzer azt írta 1935-ben, hogy nyugati világunkban a keleti intézmények közül valószínűleg a hárem a legismertebb. A kifejezés tartalma, amely tulajdonképpen a női lakrészt jelöli az iszlámban, az évszázadok alatt számos valós vagy fantázia szülte leírással gazdagodott. A nők és gyermekeik életterét jelentő, a védelmüket, biztonságukat őrző lakás-, esetleg sátorrész már az ókor számos államában ismert volt: többek között a görögök, az indiaiak és a perzsák körében is megvolt a nők saját területe a házban. Az iszlám kialakulását követően, főként a muszlim városi kultúra kibontakozásával kialakult a hárem (jelentése az arab harám szóból eredeztethető: a „szent”, a „sérthetetlen”). Az európaiak képzeletét leginkább megmozgató fejedelmi hárem, ahol gyakran többtucatnyi, akár több száz nő lakott, a török szultánság fénykorában élte virágkorát. Ezekben a török háremekben, melyek történetével számos munka foglalkozik, szigorú hierarchia uralkodott, mindenkinek megvolt a maga pozíciója. A háremet a törökök kedvesebb formában haremliknek nevezték, itáliai hatásra elterjedt viszont egy másik, perzsa eredetű szó, a *szeráj* használata is. A szó eredeti jelentését („építmény”, „palota”) szűkítve, és a kifejezést csak a női lakrésze értelmezve itáliai utazók e szó kapcsán az olasz serratóra („bezárt”, „elzárt”) asszociáltak, és ezért magát a háremet kezdték seraglióként emlegetni műveikben.²⁰

Bár a női lakrészrel kapcsolatos európai szóhasználatban több pontatlanság és félreértés alakult ki az évszázadok során, annyi bizonyos, hogy a török uralkodói háremek 1909-ig valóban elzártak voltak kontinensünk utazói elől, alig maroknyi európai szerezhethetett csupán közvetlen tapasztalatokat róluk, többségükben nők. Közülük is kiemelkedik azonban az első hírhozó: lady Wortley Montagu.

Az angol hölgy több levelében is beszámolt arról, milyen is a török háremek igazi világa, és hangot adott annak a véleményének, hogy az előtte élt utazók többsége nem írt valós dolgokat a téma kapcsán. Az előkelő török hölgyeket látogató ladyt görög társalkodónője segítette az ismerkedésben, aki tolmácsként vett részt az összejöveleken. A háremekbe az angol nagykövet felesége mindig kocsival érkezett, igyekezett inkognitóját megőrizni. Ennek érdekében például török kocsival²¹ ment vendégségbe.²² A háremek bejáratánál több ízben is eunuchok fogadták, akikről megemlítette, hogy mindenütt nagyon kifinomult, gáláns a viselkedésük. A hárem kapujától díszes folyosókon lehetett a női lakosztály belső szobáiba jutni. A vendégek fogadására minden török háremben felsorakoztatták az ott élő rablányokat: „A kapuban [az úrnő] fekete eunuchja fogadott, aki a legnagyobb tisztelettel segített ki a kocsiból, és átvezetett számos szobán, ahol szépen felöltözött szolgálóleányai álltak mindkét oldalon,”²³ valamint „a kapuban két fekete eunuch várt, akik átvezettek egy hosszú folyosón, ahol két sorban gyönyörű lányok álltak, a lábukig lecsüngő, gyönyörű fonatokba rendezett hajjal, mindegyikük ruhája ezüsttel hímzett, szép, könnyű damaszt volt.”²⁴ A hárem legbelső, legszebb szobájában lakott mindig az a nő, aki az egész ház(rész) tulajdonképpeni úrnője volt. Így például a lady vendéglátói: a nagyvezír felesége, továbbá a Török Birodalom második legmagasabb rangú tisztjének a felesége, Fátima, illetve

Háfiza, aki II. Musztafa szultán özvegye volt. Mary Wortley Montagu is leírta leveleiben a korábbi útleírásokból már ismert részleteket: a háremekhez magas falakkal körülvett szép külső kertek, szökőkutak, fürdők tartoztak.

A hárem belső tereit, berendezését illetően az angol hölgy több levelében is nagyon részletes beszámolót küldött otthoni barátnőinek. Azt írta például, hogy „a szobák alacsonyak, amiről azt gondolom, nem baj, a mennyezet mindig fából van, általában intarziás vagy festett és aranyozott”.²⁵ Lelkendezve számolt be arról, hogy a szobaablakok gyönyörű kertekre néznek, az ablakok között kis, árkaós falmélyedések vannak, ahová a török nők parfümös üvegcskéket és virágkosarakat tesznek. Nagyon tetszett a ladynek az, hogy a szobák padlóján is szökőkutakat és márványmedencéket helyeztek el a török építőmesterek, és az állandóan csordogáló víz kellemes hűvösséget varázsolt a legforróbb napokban is a hárem lakói köré.

Ami a bútorzatot illeti, Mary aprólékos részletességgel írt a kisebb-nagyobb hímzett szaténpárnákkal kényelmessé tett szófákról, a szobafalak vonalába süllyesztett (tulajdonképpen „beépített”) szekrényekről. Annyira tetszett a ladynek a „keleti kényelem”, hogy egy levelében ezt írta: „Ezek az ülőhelyek annyira jók és könnyűek, hogy soha életemben nem fogom többé elviselni a nehéz székeket.” „Az összes szobát ezüstszegekkel kivert vagy virágokkal telefestett cédrusfa burkolja, amelyre sok helyen többszárnyú (toló)ajtót nyitnak, amelyek szekrényeket rejtenek. Szerintem ezek sokkal célszerűbbek, mint a mieink.”²⁶

Az általa meglátogatott háremek kertjeiről is beszámolnak az angol nagykövetné levelei. Az ezzel kapcsolatos részletekből kiderül, hogy nem csupán árnyat adó fák, illatozó virágok és csobogó szökőkutak voltak a török nők környezetében, hanem olyan szőlőlugasok, rácsra felfuttatott növények is, amelyek árnyat adtak a kis kerti pavilonoknak, ahol jó időben a hölgyek zenéléssel, hímezgetéssel töltötték az időt.²⁷ Az angol asszony megjegyezte azt is, hogy a török közparkokban is hasonló pavilonok állnak, és ott a férfiak kávé, sörbetet iszogatnak, beszélgetnek.

A hammám

Az iszlám higiéniai előírásai miatt a muszlimok életében mindig is fontos szerepet játszottak a fürdők, a hammámok.²⁸ Mary Montagu törökországi utazása előtt arra még csak találhatunk példát a fentebb említett művek szerzőit sorolva, hogy európai férfi bejutott a hárem valamely részébe, azt azonban elképzelni sem lehetett, hogy idegen férfi akkor lépjen be egy fürdőbe, amikor ott a nők tisztálkodnak. Így valódi kuriózumnak számítanak még mai szemmel nézve is azok a levélrészletek, amelyekben az angol hölgy elmesélte egy szófiai török fürdőben szerzett élményeit. Ezt írta barátnőjének (már Hadrianopoliszból): „Nem szeretnék untatni fárasztó utazásunk részleteivel, de nem hagyhatok említés nélkül egy szófiai nevezetességet, amely város a Török Birodalom egyik legszebb városa, és híres meleg vizes fürdőiről, melyek a szórakozásnak és az egészségnek is forrásai. Megálltam itt egy napra azzal a szándékkal, hogy megnézzem a fürdőket.”²⁹ Mary egy olyan délelőtti időpontban látogatott el a hammámba, amikor az tele volt nőkkel. Leírása szerint a fürdő kőből épült, öt kupolával ellátott építmény volt, melyek közül a legalacsonyabb volt maga a bejárat. Ajtajában, kis fülkében egy nő ült, akinek az előkelő hölgyek pénzt adtak. A levélben bemutatott fürdő hasonlóan épült fel, mint a kor hammámjai általában: márvánnyal burkolt, márványmedencékkel és a fal mellett, körben elhelyezett szófákkal berendezett ter-

meből állt, a hideg vizes teremből lehetett bejutni a forró vizes, kénes gőzbe burkolt szobába, és volt langyos vizes medence is. A lady ezt írta: „Én az utazóruhámban voltam, ami egy lovaglóruha, és bizonyára elég rendkívülien néztem ki benne, de senki sem mutatott meglepetést vagy pimasz kíváncsiságot, hanem a lehető legnagyobb udvariassággal fogadtak. Nem ismerek olyan európai udvart, ahol a hölgyek ilyen udvarias viselkedésre volnának képesek egy idegennel. Azt hiszem, mintegy 200 nő volt ott, és még csak egy sem akadt, aki megvető mosollyal vagy gúnyos pusmogással illetett volna, ami pedig a mi társaságainkból sosem hiányzik, ha valaki nem a divatot pontosan követő ruházatban jelenik meg. Újra meg újra csak ezt mondogatták nekem: »Uzelle, pek uzelle« ami annyit tesz: »elragadó, nagyon elragadó«.”³⁰ A mezítelenül fürdőző muszlim nők tehát örültek az angol látogatónak, és hosszas kérlelésükre (meg nyilván az elviselhetetlen hőségre is tekintettel) az angol asszony lazított a ruházatán. Megmutatta a török nőknek az általa viselt fűzöt, akik nagyon megsajnálták őt amiatt, hogy belekényszerítették ebbe, a test szabadságát korlátozó szörnyű szerkezetbe.³¹ Ez, a szófiai női fürdőről készült 1717-es keltezésű levél, mely 1805-ben francia nyelven is megjelent, adta tulajdonképpen az alapot a híres festő, Ingres „A török fürdő” című képeinek elkészítéséhez. A festőművész kimásolta a hammámot leíró két levél részleteit, és zsebében hordta a szöveget, annyira magával ragadta.³² A nagykövet felesége Isztambulban is látott női fürdőt, de későbbi leveleiben ezekről csak szűkszavúan tesz említést. Kétségtelen, hogy ezek a gondolatok a leggyakrabban felidézettek Mary beszámolóit tekintve. A női fürdők intim világának általa adott leírása ugyanis olyan volt az európai közvélemény számára, mintha valami csodás leleplezés történt volna: fellebbent a fátyol a „nagy, keleti titkokról”.

Öltözködés

Lady Wortley Montagu bárhol is járt Európában, mindig élénken érdeklődött a ruhák, a divat iránt. Ahogyan leveleiből kiderül, ő maga is mindenben próbálta követni a korabeli angol módit (például fűzöt viselt, lovaglóruhát hordott), és élénk képe volt a bécsi divatról is. Törökországban a háremekben látott luxuscikkek mellett talán leginkább a női ruhák ejtették ámulatba. Olyan részletes leírást adott az egykori öltözködésről, hogy a mai olvasó előtt szinte képszerűen megelevenednek a korabeli ruhadarabok. A nagykövetné olyan lelkes rajongója lett a kényelmes, könnyű anyagokból készülő, csodálatos színekben pompázó, a női test szépségét láttató török ruhadaraboknak, hogy saját maga számára is készíttetett keleties öltözéket. (Az egyik, róla fennmaradt leghíresebb ábrázoláson éppen ebben látható.) Erről Mary 1717-ben az alábbi leírást küldte haza testvéreinek, lady Marnak: „A ruhám első darabja egy nagyon buggyos alsónadrág, amely befedi a cipőmet, és illedelmesebben rejti el a lábaimat, mint az alsószyoknyád. Halvány rózsaszínű damasztból készült, amit ezüstszín virágokkal hímeztek tele, a cipőm pedig arannyal hímezett fehér kecskebőrből készült. Efölött köpenyt viselek, mely finom, ezüstös fehér, a szegélyén hímezett fátyolszerű anyagból van. Ez a köntös széles ujjaival félig befedi a karomat, és a nyakamnál gyémántgombbal záródik, és nagyon jól kiemelkedik benne a kebel formája és színe. A felsőkabát, mely az öltözéket zárja, fehér és aranyszínű damasztból készült, nagyon hosszú, aláomló ujjai vannak, órany szegéllyel díszítve, gyémánt- és gyöngygombokkal. A koftánom ugyanabból az anyagból készült, mint az alsónadrágom, és tökéletesen illik rám, és hosszú, szűk, lelógó ujjaival nyújtja az alakomat. Efölött egy körülbelül négy-

ujjnyi széles övet viselek, amely teljesen teli van gyémántokkal és más drágakövekkel.”³³

Az öt vendégül látó előkelő török hölgyek ruházatáról a lady teljesen hasonló leírást adott több levelében is. Az öt szépségével lenyűgöző Fátima például aranyhímzéses, ezüstvirágokkal díszített kaftánt viselt, halvány rózsaszín, zöld és ezüstszínű buggyos nadrágot, fehér, hímzett papucsot, rózsaszín-ezüst selyemkendőjét a haján gyöngyös hajcsatokkal rögzítette.³⁴ A leggazdagabb hölgy, akit Mary Isztambulban látott, a fentebb már említett Háfiza volt, az egykori szultán kiemelt kedvese. Nem csupán lakókönyezete, hanem ruházata is jelezte az őt körülvevő mérhetetlen pompát. Egyik testvérének írott levelében az angol hölgy nagyon részletesen leírta Háfiza öltözékét. Eszerint a harmincas éveiben járó török asszony egy dualma nevű, hosszú ujjú alsóinget viselt, efölött bíborszín szövetből varrt, borsószem nagyságú csodálatos igazgyöngyökkel és gyémántokkal díszített ruhát. A keblén egy hatalmas, rombusz alakú gyémánt fénylett, és a levél szerint a legszélesebb angol szalagnál is szélesebb övet viselt, melyet teljesen elborítottak a gyémántok. Háfiza háromsoros gyöngysort hordott a nyakán, apróbb-nagyobb, zöldes smaragdokból fűzve, középen tojásnyi lelógó smaragddal. Fülbevalói mogyorónyi gyémántok voltak, és Mary szerint további csodálatos, gyémánt- és drágakövből készült karkötőket, gyűrűket, fejdíszet viselt. Az angol hölgy kiszámolta magában, körülbelül milyen értékű lehetett a török asszony ruházata és ékszerei, és arra jutott, hogy azok ára elérné a százezer font sterlinget. „Így aztán teljesen bizonyos vagyok benne, hogy nincs az az európai királynő, akinek csak mindennek a fele is birtokában lenne, még a császári ékszerek (melyek pedig nagyon szépek) sincsenek ennek a közelében sem” – írta a nagykövetné.³⁵ Háfiza ruhatárából nem hiányoztak a cobolyprémes bundák sem, és ő is – csakúgy, mint a többi előkelő török hölgy – gyönyörű, finom ruhákba öltöztette szolgálóit is.

A török nők hajviselete talán még ruházatuknál is jobban ámulatba ejtette Maryt. A finom, áttetsző, színes kendők, kis sapkák többnyire jelentősen szabadon hagyták a haját, így mód nyílt arra is, hogy leomló sötét fűrtjeiket, több ágba befont,³⁶ változatos módon készített copfjukat ékszercsatokkal, madártollakkal, virágokkal díszítsék az előkelő hölgyek. Az angol levélíró szerint bármit a hajukba tűzhetnek, de ottjártakor Isztambulban „a legnagyobb divat egy széles ékköbokréta volt, amely természetes virágokra hasonlít, és amelyet gyöngyszemekből, különböző színű rubint-rózsákból, gyémánt-jázminkból, topáz-virágokból és egyebekből készítenek.”³⁷ Az angol hölgy olyan mesterien szőtte leírásait a női öltözékekről, mintha csak Seherezádé meséit keltené életre. Leveleinek több elemzője úgy gondolja, hogy a nagykövetné luxus iránti vágya, a szép tárgyakhoz való vonzódása, illetve saját, ifjúkori álmainak, szépségeszményének kivetítődése is volt mindaz, amit leírt.³⁸

Női szépség és szépségápolás

Különösen igaz mindez, ha a török nők szépségéről írt sorait nézzük. Mary Wortley Montagu szép vonásokkal megáldott fiatalasszony volt, akinek üdeségét azonban elhalványították az arcbőrén lévő, az 1715 decemberében elszennvedett himlőből maradt sebhelyek, mely betegség során a híres szépségnek számító nő a szempilláját is elvesztette. Az angol lady ezért Isztambulban is mindvégig élénken érdeklődött a bőr- és szépségápolás, és – az érem másik oldala – a himlő gyógyítása iránt.³⁹ Talán ez, Mary

személyes drámája volt leginkább az oka annak, hogy szinte megszállottan kereste a szépséget mindenütt az utazásai során: élőlényekben, ruhákban, tájakban próbálta meglátni a „tökéleteset”.

A levelekből a török nők eszményített leírása tűnik ki, olyan idealizált leírás, mely őket a földkerekség legszebb nőivé avatja. „Biztosíthatlak – írta 1717-ben testvérének, Marnak –, hogy az angol udvarnál – amely, azt hiszem, a legkiválóbb a keresztény államok között – nincs annyi szépség, mint itt... [A nők] általában kiemelik szemöldöküket, a görögöknek és a törököknek is az a szokása, hogy szemüket körben kihúzzák egy fekete tinktúrával, amely messziről vagy gyertyafénynél nagyon is kiemeli feketeségüket. Azt gondolom, a mi asszonyaink közül is sokan szeretnék megismerni ezt a titkot. (...) A körmeiket rózsaszínűre festik, ehhez a divathoz én magam nem tudtam még hozzászokni, és nem találok benne semmi szépséget.”⁴⁰

Több levélben elragadtatással írta az angol nagykövetné, hogy a török hölgyek fehér, hibátlan és illatos bőre, sötét, dús és ápolt haja, arányos teste, árnyas szemek magát a paradicsomot idézik fel. Arról számolt be, hogy látott ő már mindent, amit Angliában és német földön szépnek tartanak, de annyi csodálatos nőt még sohasem, mint Törökországban. Az általa leginkább kiemelt és idealizált nőről, a lengyel édesanyjától és török apától született Fátimáról például azt írta egy levelében, hogy „ha hirtelen átröppent volna a legfőbb európai trónra, senki nem hitte volna el, hogy nem királynőnek született, pedig egy olyan udvarban született, amit mi barbárnak mondunk. Azt mondhatom, bárki a világon, még leghíresebb angol szépségeink is irigykedhetnének, ha a közelébe kerülnének.”⁴¹ Mary szinte valamennyi esetben, amikor leveleiben a női szépségről szólt, kiemelte, hogy az csakis úgy teljes, ha kifinomult, alázatos és visszafogott viselkedéssel, nemes jellemmel és műveltséggel párosul, azaz a külső és a belső szépség adja a személyiség igazi harmóniáját.

Viselkedés, étkezés, szórakozás

Az angol lady számos, Törökországban íródott levelében utalt arra, miként viselkednek a muszlim lányok és nők, és élvezettel ecsetelte szórakozási formáikat. Megfigyelései szerint az előkelő háremekben nevelt kislányokat már kora gyermekkoruktól fogva arra nevelték, hogy tiszteletet tanúsítsanak az idősebbek iránt, hogy halk szavúak, szerények, szolgálatkészek legyenek. A kifinomult viselkedést Mary valamennyi háremben és az általa felkeresett török fürdőkben is tapasztalta. Csodálattal töltötte el, milyen kedvesen, nyitott szívvel, előítéletek nélkül fogadták őt az ottani nők. Fátima például, amikor vendége megérkezett, felállt, hogy fogadja őt, és meghajolva „saját szokásai szerint köszöntötte: szívére tette a kezét, olyan alázattal telt kedvességgel”,⁴² amit az európai asszony sohasem tapasztalt az angol udvarnál. A török nők mesternek bizonyultak a társalgásban, Mary sajnálta, hogy nem ért a nyelvükön, és kénytelen tolmácsra támaszkodni. Azt tapasztalta, hogy vendéglátói bármely, az akkori európai illem szerint „tabunak” számító, intim témáról is szívesen beszélgettek, és elbűvölőnek tartotta a finom humorukat.

Ami a szórakozási formákat illeti, a pazar étkezések, a lakomák utáni zene és tánc, a háremek kertjében tett séták, hímezések készítése töltötték ki leginkább a török nők idejét. A levelek részletei szerint maga az étkezés is a pompa, a fényűzés kifejeződése volt a rangos isztambuli háremekben és fürdőkben. Az akár többtucatnyi, török szokás szerint általában egyidejűleg feltálat fogásból álló ebédek és vacsorák káprá-

zatba ejtették a nagykövetnét. Leírásaira jellemző, hogy kevésbé az ételek bemutatása ragadta meg a figyelmét, sokkal inkább a drága anyagokból készült asztalneműk, az aranyozott és gyémántokkal kirakott evőeszközök álltak figyelme középpontjában. Hímzett szalvéták, amelyekbe nem volt szíve beletörölni a kezét, arany mosdótálak, kínai aranyozott porcelán kávéskészletek, amelyekhez alig mert hozzányúlni.⁴³ Az angol lady egyébként a török konyha kiváló ismerőjének tartotta magát már azelőtt, hogy Isztambulba érkezett, mert, ahogy írta, a belgrádi effendi otthonában három hétig alkalmat volt megkóstolni a török szakácsok jellegzetes ételeit. Ezek eleinte ízlettek Marynek, végül azonban meguntta azokat, és visszasírta saját szakácsa főztjét: „Egy indiainak jobban ízlene a török konyha. A szószai nagyon jók, minden sülttől jól illenek. Rengeteg fűszert használnak. A levest utolsónak szolgálják fel, és nagyon sok ragufélét ismernek. (...) A lakoma kávéval és parfümökkel ért véget, ami a tisztelet legmagasabb jele. Két szolgáló letérdelve illatosította be a hajam, a ruhámat és a keszkenőmet.”⁴⁴ Más levelei szerint az étkezések végén és a fürdőkben a kávé mellett sörbetet is felszolgáltak, amiről Mary úgy vélte, az talán valami „likőrféle”. Nagy tetszésére szolgált, hogy a bankettekéről távozó vendégeknek búcsúzáskor gyönyörű hímzett kendőket és parfümöt adtak ajándékba.

A lakomákat gyakran kísérte a rablányok zenéje és tánca. A Fátima házánál tett látogatás is ezzel zárult: a háziasszony „jelt adott, hogy zenéljenek és táncoljanak. Négy lány azonnal elkezdett játszani valami finom, légies dallamot, valamilyen, a gitár és a lant között álló hangszereken, és játékukat énekkel kísérték, más lányok ezalatt körben táncolni kezdtek. Ez a tánc nagyon különbözött azoktól, amelyeket azelőtt láttam. (...) Nagyon lágy volt a dallam, finom érzelmekkel, szünetekkel, elhaló tekintetekkel.”⁴⁵ Bár az angolok Mary szerint úgy hiszik, hogy a törököknek nincs zenéjük, szerinte ebben tévednek, hiszen van, csak sokkal patetikusabb, mint az angoloké, a törökök nagyon sok természetes hangot használnak.

Az angol nagykövetnének annyira tetszett az előkelő török nők életvitele, hogy elragadtatással írta: ők a világ legszabadabb női, hiszen egyedüliek talán a világon, akik örökös szórakozással töltik az életüket, nincs semmi gondjuk, látogatásokkal telik a napjuk, fürdőbe járnak – ahol heti 4-5 órát töltenek el, megtárgyalva a legújabb társasági híreket –, újabb és újabb ruhadívatokat eszelnek ki, és költik a pénzt, ami Mary szerint ugyancsak kellemes foglalatosság.

A török nők helyzete

Korabeli és mai szemmel nézve is paradoxonnak tűnik, hogy egy európai nemesasszony éppen a háremek zárt világában élő muszlim nőtársait tartotta a világon a legszabadabb teremtményeknek. Mary leveleiből tulajdonképpen az a gondolat szűrhető le, hogy a női létnek mindenütt, a 18. század eleji Angliában éppúgy, mint a Török Birodalomban, megvannak a maga keretei. Az atyai szigor alatt nevelkedő, majd az édesapja által kiválasztott férjjel egybekelő, a szigorú vallásos és társadalmi elvárások szerint élő, a gyermeknevelés és háztartásvezetés gondjait vállaló viselő, saját vagyonnal nem rendelkező, fűzőbe szorított testű Mary Wortley Montagu számára csábítóan és a szabadság netovábbjának tűnt fel a keleti háremekben élő nők világa. Tolla alatt a hárem, a kifejezetten nők számára fenntartott, tágas tér, ahonnan a férfiak – tulajdonképpen még maga a ház ura is – ki vannak zárva, a „megsérthetetlen intimitás helyszínévé”,⁴⁶ magas falai és örzött kapui ellenére a sokszínűen, szabadon megélt női lét

szimbólumává válik. A hárem az a lakókörnyezet volt a muszlim nők számára egy férfiközpontú társadalomban, ahol a férfi sohasem lehetett az úr, oda a férj csak vendégségbe érkezhettek, akár egykor maga Mohamed, vagy személyesen a török szultán. Abban a korban egy angol feleség nem tudta megteremteni ezt a fajta szabadságot magának. Ráadásul – szemben török társnőivel – alapvetően egyedül volt, nem tartoz(hat)ott olyan női csoporthoz, amelynek tagjaival együttesen érvényesíthette volna az akaratát.

Életútjának korábbi eseményeit is áttekintve látszik, hogy Mary törökországi élményei hatására másként kezdett gondolkodni saját női mivoltáról, mint korábban, angliai éveit alatt. 1710-ben még azt írta Burnett főtisztelendőnek, akitől latint és irodalmat tanult: „nem bizonygatom a nemek egyenlőségét. Nincs kétségem afelől, hogy Isten és a természet minket, nőket alsóbb helyre tett: mi vagyunk a teremtés alsóbb része, engedelmességgel és alávetettséggel tartozunk a felsőbb nemnek, és minden asszony, aki átengedi magát a hiúságnak és az örületnek, és mindezt tagadja, az lázad a Teremtő törvénye és a természet vitathatatlan rendje ellen.”⁴⁷

1717–1718-ban, Törökországból Európába küldött leveleiben már egészen más hangot ütött meg, és – igaz, gyakran indirekt módon, nem önmagáról vagy a „nőkről” beszélve, csakis a „török” nőket említve – tulajdonképpen kifejezte gondolatait a nők szabadsághoz való jogáról. 1717 februárjában barátjának, Conti abbénak a kérdéseire válaszolva azt írta egy francia nyelvű levelében: egyáltalán nem igaz az, hogy Mohamed kizárta a nőket az eljövendő paradicsomi boldogságból. Mary szerint Mohamed nagyon is gáláns férfiú volt, aki igencsak szerette a női nemet, már csak ezért sem tulajdonítható neki efféle barbarizmus. Ellenkezőleg, a török⁴⁸ nőknek is nagyon szép túlvilági életet ígért. Igaz, hogy a férfiaknak elkülönült helye lesz a túlvilágon, de a lady szerint a nők sem lesznek boldogtalanabbak. Ám ahhoz, hogy egy muszlim nő üdvözljön, fontos, hogy – Mary szavaival élve – „ideát sok-sok kis muszlimot hozzon világra”.⁴⁹ Vagyis kifejtette, hogy a muszlim nőkkel kapcsolatos legfontosabb elvárás, hogy gyermekeket szülessenek, ezért a török társadalomban a szüzességüket őrzőknek és az özvegyeknek, ha nem mennek újra férjhez, nem jár megbecsülés. Azok a nők, akik lustaságból vagy rosszindulatból nem vállalják a gyermek kihordását és felnevelését, nem töltik be azt a feladatot, amire hivatottak, és Allah törvényei ellen láznak. Kifejtette, hogy török hölgyismerőseinek nemritkán 12-13 gyermekük is van, és megvetik azt a nőt, aki nem tud gyermeket foganni.⁵⁰ Az angol hölgy azt fűzte hozzá mindehhez, utalva rá, hogy mennyire elfogadhatatlan a muszlimok szempontjából a zárdában élő apácák sorsa: „Nem tudom, mit gondol Ön a mi szempontunkból ily extravagáns tanításról, ám biztosíthatom Önt, uram, hogy a törökök nem olyan tudatlanok a politika, a filozófia, vagy akár maga az udvarlás terén, mint ahogyan mi azt hisszük. (...) Virágoznak náluk a tudományok.”⁵¹

Egy, ugyancsak az abbénak keltezett korábbi levelében Mary már kifejtette, hogy az európai közhiedelemmel ellentétben az iszlám tanításai szerint a nőknek igenis van lelkük,⁵² és ők is elérhetik az üdvösséget. „Itt nem azt tartják, hogy az az Istennek legjobban tetsző, ha valaki szüzességi fogadalmat tesz. Hittudományuk sokkal racionálisabb, ezt állíthatom”⁵³ – írta az angol lady, és nem ez volt az egyetlen alkalom, amikor az iszlám vallás tanításait pozitívan értékelte.

Kiemelte, hogy a török nőknek nem prédikálnak folyton a túlvilági büntetésekről, hagyják őket örülni az élet szépségeinek, nem kell tartaniuk a férjük haragjától,

hiszen rendelkeznek saját vagyonnal, amit válás esetén a férjüknek ki kell egészítenie. Testvérének írt levelében Mary kifejtette, bár az iszlám szerint a férfiakkal négy feleségük lehet, a legtöbb gazdag férfinak nincsen ennyi, inkább ágyasokat tartanak, akik egy külön házban élnek, ahová a férfiek időnként ellátogatnak, ez pedig szinte semmi-ben nem különbözik a gazdag angol férfiak szokásaitól. A háremek privilégiumait az angol asszony szerint még soha, semmi nem fenyegette, és „egészében nézve úgy látom, a török nők az egyetlen igazán szabad népség az egész birodalomban”⁵⁴ – tette hozzá, kifejezve azt a reményét, hogy testvére ezek után világosabban fogja látni a török háremekre vonatkozó igazságot, mint egyes – hamis képet nyújtó, gyakran sok ostobaságot tartalmazó – útleírásokból.

A ruhák, a divat iránt oly élenként érdeklődő nagykövetné kifejtette véleményét arról is, miként gondolkozik a muszlim ruházkodási előírásokról. Szerinte egyenesen jó az, ha az utcán fel sem lehet ismerni a beburkolt testű, bő ruhájú nőket, hogy meg sem lehet különböztetni az úrnőt a szolgálótól. A féltékeny férj így nem tudja követni a nejét, egy férfi azt sem tudja tulajdonképpen megmondani, hogy találkozott-e jártában-keltében a hitvesével. Érdekes gondolat Mary tollából az alábbi: „Ez az állandó álarcosbál teljes szabadságot ad neki [a nőnek], hogy kövesse vágyait a lepleződés legcsekélyebb veszélye nélkül.”⁵⁵ Kertelés nélkül kifejtette, hogy ruházatuknak köszönhetően a muszlim nők könnyebben tarthatnak szeretőt, mint a folyton „szem előtt lévő” angliai kortársnőik.

*

Lady Mary Wortley Montagu a 18. század elején az angliai nagykövet feleségéként jutott el Törökországba. Bár nyilvánvaló, hogy nő létére nem lehetett szerepe a diplomáciai feladatok ellátásában, átvitt értelemben mégis diplomatája lett ő a kultúrának, a népek közötti közeledésnek. Életútjának egyik elemzője szerint a hosszú út során, melyet Londonból Isztambulba, majd vissza megtett, nem csak a kilométereket hagyta maga mögött.⁵⁶ Levetette azokat az előítéleteit is, amelyekkel kiszínezett útleírásokon nevelkedett európaiként Keletre érkezett. Művelt, széles látókörű, jó ízléssel bíró, a szépre fogékony, az új dolgokra nyitott hölgyként ment Törökországba, ahol a nyelvi akadályok, az eltérő szokások és a kulturális-vallási különbségek ellenére képes volt beilleszkedni a számára csupa meglepetéssel szolgáló hétköznapokba.

Európaiként tulajdonképpen először nyert betekintést a háremek és női fürdők világába, amelyek leírásakor a saját problémái – mint a bőrhibák, a honvágy, a női mozgástér hiánya, a luxus utáni vágy stb. – is mind tükröződnek a leveleiből. Az útleírászerű élménybeszámolók tulajdonképpen jó eszközt jelentettek Mary számára saját identitása kereséséhez, megértéséhez, és ahhoz, hogy (burkoltan) önmagáról beszéljen. Hangsúlyozandó, hogy az angol lady nem írt az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozó nőkről, nem „vegyült” velük, nagyon is tartotta arisztokrata mivoltát, ez levelei kifinomult, csiszolt irodalmi stílusából is látszik.

Levelei megjelenésüket követően Európa számos írójára, festőjére hatottak, ha jelentőségük nem is mérhető „Az Ezeregyéjszaka meséi”-hez. Kontinensünkön divatba jöttek a „keleties” dolgok, és ebben nem kis része volt ennek az angol hölgynek. Leveleinek olvasói között volt Voltaire, Johnson, Gibbon, Walpole és Richardson.⁵⁷ Európa öndefiníálásához a Mary-féle gondolatok tartalmára, az iszlám kultúráját szintetizáló Törökország „titkainak” megismerésére is szükség volt.

A 18. században hihetetlenül divatba jöttek a „Kelet”-re tett utazások, férfiak és női kísérők sokasága indult el Törökországba is. Közülük némelyek, mint például Edmund Chishull⁵⁸ vagy a francia származású író és világutazó, Aubry de la Motraye⁵⁹ a török háremekről is írtak (az előbbi gyakorlatilag csak azok kapujáig jutott, az utóbbi pedig, egy svájci órásmester segédjeként fellépve, az üres hárembe látogathatót el csupán).⁶⁰ Mary Wortley Montagu leveleinek varázsa azonban felülmúlta e műveket azok számára, akik a török nőkről szerettek volna olvasni. A lady episztoláival tulajdonképpen előkészítette azoknak a 18–19. századi női utazóknak a tapasztalatszerzését, akik hozzá hasonlóan szintén bejutottak a keleti háremekbe. Sophia Lane Poole, „Az Ezeregyéjszaka meséi” című könyvgyűjteményt első ízben angolra fordító Stanley Lane Poole felesége „*The Englishwoman in Egypt, Letters from Cairo Written During a Residence There in 1843/4*” (1844) címmel jelentette meg élményeit. Anne Harvey a „*Turkish Harems and Circassian Homes*” című, 1871-es művében azokat a nehézségeket is leírta, amelyekkel szembekerült a muszlim helyszíneken.⁶¹

Levelei eddig kiadott legteljesebb, 1965–1967-es – azóta több, javított kiadásban is megjelent – háromkötetes válogatásának előszavában Halsband feltette azt a kérdést, vajon érdemes-e Mary Wortley Montagu halála után 200 évvel is a közönség elé tárni ezeket a műveket. A politika-, zene-, társadalom-, gasztronómia-, divat- és vallástörténet, a tágan értelmezett kultúrtörténet művelője számára erre a kérdésre egyértelműen igenlő válasz adható.

Jegyzetek

¹ A város történetéről: Lewis, Bernard: *Isztambul és az oszmán civilizáció*. Gondolat, Bp., 1981.

² 1535-ben a franciák kaptak kereskedési jogot Szulejmán szultántól, 1581-ben az angolok megalapították a Levant Companyt.

³ Almarcegui, Patricia: *La fascination du voyage en Orient*. Lady Wortley Montagu. In: *Fantasies du harem et nouvelles Schéhérazade*. Centre de Cultura Contemporània de Barcelona, Muséum d'histoire Naturelle, Somogy Éditions d'Arts, La Spézia, 2003. 15.

⁴ Berchet, Jean-Claude: *Le bonheur oriental*. In: *Orient en lumières*. Université de Grenoble III., Grenoble, 1987. 98.

⁵ Julliard, Colette: *Imaginaire et Orient. L'écriture du désir*. L'Harmattan, Paris, 1996. 10.

⁶ Penzer, N. M.: *The harém*. Bookplan, London, 1965. 27.

⁷ *Hierosolimitano*, Domenico: *Relatione della gran città di Constantinopoli*. (sic!) 1611. (kézirat) és Domenico's Istanbul (trans.: Austin, Michael, ed.: Lewis, Geoffrey). Warminster, E. J. W. Gibb Memorial Trust, 2001.

⁸ Penzer: i. m. 30.

⁹ Bon, Ottavio: *Il serraglio del gran signore descritto a Constantinopoli nel 1608, con notizie sul Bon de Gugl*. Berchet, Venezia, 1865.

¹⁰ Robert Whiter: *Description of the Grand Signor's Seraglio of Turkish Emperor's Court*. 1650.

¹¹ Baudier, Michel: *Histoire generale du serrail et de la cour du grand seigneur*. 1624.

¹² Penzer: i. m. 37.

¹³ Legteljesebb magyar fordítását Prileszky Csilla készítette, megjelent hét kötetben az Atlantisz Kiadónál, Budapest, 2000.

¹⁴ Larzul, Sylvette: *Le coup de maître d'Antoine Galland*. In: *Qantara – Magazine des cultures arabe et méditerranéenne*. Paris, Hiver 2004/2005. 38.

¹⁵ Életéről Halsband, Robert: *The Life of Lady Mary Wortley Montagu*. Clarendon Press, Oxford, 1960.; Grundy, Isobel: *Lady Mary Wortley Montagu – Comet of the enlightenment*. Oxford University Press, Oxford, 1999.; Moulin, Anne-Marie-Chuvin, Pierre: *Lady Mary Montagu. L'islam au péril des femmes*. Maspero, Paris, 2001.; Beaudoin, Sophie: *Le regard de Mary*. In: *Qantara No 45*, automne 2002.

¹⁶ Versei és prózai művei: *Montagu, Mary Wortley Lady: Poetical Works of the Right Honorable Lady M_y W_y M_e.* London, 1781. Selected Prose and Poetry of Lady Mary Wortley Montagu. Transcribed R. S. Bear. <http://darkwing.uoregon.edu/~rbear/montagu.html#letter> (2005. 08. 24.); *Grundy, Isobel: A Moon of Literature: Verse by Lady Mary Wortley Montagu.* In: *New Rambler: Journal of the Johnson Society of London.* vol. 112. 1972. 6–22.

¹⁷ A magyar történelem kapcsán jól ismert és többször idézett forrás a lady levelezésének azon részlete, ahol a téli Magyarországon való átutazását örökítette meg. L. erről: *Horwath, Peter: Identifying Place Names in Hungary Used by Lady Mary Wortley Montagu.* In: *English Language Notes*, 1988. Mar. v. 25 (3) 36–39.

¹⁸ *Anwar-Chenderoff, Leili: Une Anglaise parmi les Turques: Lady Mary Wortley Montagu.* In: *L'Orient des Femmes. Dir: Palmier-Chatelain, Marie-Élise–Lavagne d'Ortigue, Pauline, ENS éd., Lyon, 2002.* 161–173.

¹⁹ *Halsband, Robert: Preface.* In: *The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu.* Ed.: Halsband, Robert. Clarendon Press, London, 1980. I. k. V. (A továbbiakban: Letters.)

²⁰ *Penzer: i. m. 16.*

²¹ Egyik levelében azt írta, hogy a török fogatok teljesen másfélék, mint európai társaik. Sokkal kisebb ablakai vannak, hogy megóvják utasait a hőségtől. Jóféle fenyődeszkából készítik őket, mint a holland kocsiakat. Festett és díszített farúcszövetet készítenek a kocsihoz kívülről, belülről pedig kis kosarakkal, virágcsokokkal díszítik őket, néhány szép versidézettel tarkítva. Lady Mary Wortley Montagu levele 1717. április 1-jén (a levél címzettje nem ismert). In: *Letters i. m. I. k. 312.*

²² M. W. M. levele testvérének, lady Marnak. 1717. április 18-án. In: *Letters i. m. I. k. 347.*

²³ Uo. 347.

²⁴ Uo. 349.

²⁵ M. W. M. levele Anne Thistlethwayte-hez 1717. április 1-jén. In: *Letters i. m. I. k. 343.*

²⁶ Uo. 343.

²⁷ Uo. 343.

²⁸ A témáról *Kéri Katalin: Holdarcú, karcsú ciprusok. Terebess, Bp., 2002.; Uő: A földi Paradicsom – a muszlim fürdő kultúra szerepe az egészség és szépség megőrzésében.* In: *Egészségnevelés, 2001/1.* 36–40.

²⁹ M. W. M. levele 1717. április 1-jén (a levél címzettje nem ismert). In: *Letters i. m. I. k. 312.*

³⁰ Uo. 313.

³¹ Mary még 1741-ben is újra elmesélte ezt az esetet egy levelében, mert nagyon tréfásnak találta, hogy a török nők a fűző láttán azt gondolták, hogy a saját szabadságukkal ellentétben az európai nőket rabságban tartják a férfiak.

³² *Almarcegui: i. m. 32.*

³³ M. W. M. levele 1717. április 1-jén lady Marnak. In: *Letters i. m. I. k. 326.*

³⁴ M. W. M. levele 1717. április 18-án lady Marnak. In: *Letters i. m. I. k. 350–351.*

³⁵ M. W. M. levele 1718. március 10-én lady Marnak. In: *Letters i. m. I. k. 382.*

³⁶ Mary egyik levelében azt említi, hogy egy hölgyön 110 hajfonatot számlált össze.

³⁷ M. W. M. levele 1717. április 1-jén lady Marnak. In: *Letters i. m. I. k. 327.*

³⁸ *Anwar-Chenderoff: i. m. 166.*

³⁹ Európában ő volt az egyik legelső és egyben legharcosabb szószólója a himlőoltásnak, leveleiben részletesen beszámolt a betegség elleni harc törökországi csodálatos eredményeiről, saját gyermekén is elvégeztette a karcolást, hogy a betegség veszedelmes változatától megkímélje. M. W. M. levele 1717. április 1-jén. In: *Letters i. m. I. k. 338–339.* L. erről még: <http://www.stanford.edu/~dbmuniz/Montagu.htm> (2005. 08. 24.).

⁴⁰ M. W. M. levele 1717. április 1-jén lady Marhoz. In: *Letters i. m. I. k. 327.*

⁴¹ M. W. M. levele 1717. április 18-án lady Marhoz. In: *Letters i. m. I. k. 350.*

⁴² Uo. 349.

⁴³ M. W. M. levele 1718. március 10-én lady Marhoz. In: *Letters i. m. I. k. 382–383.*

⁴⁴ M. W. M. levele 1717. április 18-án lady Marhoz. In: *Letters i. m. I. k. 348.*

⁴⁵ Uő. 351.

⁴⁶ A kifejezés Anwar-Chenderoff tanulmányából való. *Anwar-Chenderoff: i. m. 169.*

⁴⁷ Idézi: *Anwar-Chenderoff: i. m. 171.*

⁴⁸ Mary levelében a „török” kifejezés szerepel, ez pontosabban a „muszlim”.

- ⁴⁹ M. W. M. levele 1718 februárjában Conti abbéhoz. In: Letters i. m. I. k. 375.
- ⁵⁰ M. W. M. levele 1718. január 4-én Anne Thistlethwayte-hez. In: Letters i. m. I. k. 375.
- ⁵¹ M. W. M. levele 1718 februárjában Conti abbéhoz. In: Letters i. m. I. k. 376.
- ⁵² George Farquhar például azt írta a „Gavallérok hadicsele” című, Angliában népszerű, 1707-ben megjelent színművében: „Alázatos töröknek születtem, ahol a nőknek nincs lelkük, nincs tulajdonuk, elégedetten kell üldögélnem.” Letters i. m. I. k. 363. 3. lábjegyzet.
- ⁵³ M. W. M. levele 1717. május 29-én Conti abbéhoz. In: Letters i. m. I. k. 364.
- ⁵⁴ M. W. M. levele 1717. április 1-jén Marhoz. In: Letters i. m. I. k. 328.
- ⁵⁵ Uo. 328.
- ⁵⁶ *Anwar-Chenderoff*: i. m. 171.
- ⁵⁷ *Almarcegui*: i. m. 16.
- ⁵⁸ *Travels in Turkey and back to England*. London, 1947.
- ⁵⁹ *Travel through Europe, Asia & into part of Africa*. I–II. London, 1723.
- ⁶⁰ L. erről *Penzer*: i. m. 42.
- ⁶¹ *Almarcegui*: i. m. 16.

CSÁSZÁRSÁG BRAZÍLIÁBAN ÉS MEXIKÓBAN A FÜGGETLENSÉG KIVÍVÁSA UTÁN

Latin-Amerika két igen jelentős, a gyarmati korban kiemelkedően fontos szerepet játszott és egymástól nagy távolságban fekvő két országában, Brazíliában és Mexikóban – a latin-amerikai országok többségével szemben – császárság jött létre a függetlenség kivívása után. Amíg azonban a császárság intézménye Brazíliában stabilizáló tényezőnek, így tartósnak bizonyult, Mexikóban igen rövid ideig tartott. Ebben a tanulmányban több kérdésre keresem a választ: 1) Miért császárság alakult ki Brazíliában és Mexikóban a latin-amerikai köztársaságok tengerében? 2) Melyek voltak Brazília és Mexikó sajátosságai? 3) Milyen következtetéseket vonhatunk le a császárság utáni periódusra Brazília és Mexikó vonatkozásában, azaz milyen tanulságokat vont le a brazil és a mexikói politikai közélet a császárságból?

A stabilitásra tett kísérlet: császárság Brazíliában

A portugál udvar 1807-ben pánikszerűen menekült el a francia seregek elől Brazíliába.¹ João király egyik első rendelete volt, hogy megnyitotta a brazil kikötőket a külföldi hajók előtt.² A külkereskedelem liberalizálását, a korábbi portugál kereskedelmi monopólium feladását nem annyira a liberális elvek vezérelték, mint a gazdasági kényszerűség. A 19. század elején Brazíliában gazdasági fellendülés volt. A raktárak tele voltak áruval. Ha ezek az áruk nem kelnek el, akkor az udvarnak nincs bevétele.³ Az udvarnak fel kellett mérnie a realitásokat. A birodalom jövedelme döntően a Brazíliában megtermelt áruktól függött. Ezeket pedig bármilyen áron el kellett adni. A kereskedelmi forgalom érdekében a „baráti” Angliának tett gesztus volt, hogy a behozott árukra kivetett 24%-os vámot Anglia esetében 15%-ra mérsékeltek. Az egyéb portugál gyarmatokról származó fűszerek átmenő forgalma is brazil kikötőkön keresztül bonyolódott le, amelyben ismét az angolok játszották a fő szerepet. Anglia 1810-ben szerződésben garantálta, hogy a portugál trónt – a Napóleon utáni időkben is – a Bragança-család jogos „tulajdonának” tekinti. Miután az udvar Rio de Janeiróba költözött, másik legfontosabb rendeletében visszavonta a gyárak bezárásáról intézkedő 1785-ös határozatot. Ezáltal nagy lendületet vett a helyi ipar fejlődése.

Milyen volt a 19. század elejének Brazíliája? Az igen hatalmas terület 1817/18-ban mindössze 3 817 900 lakost számlált.⁴ A lakosság területi megoszlása erősen centralizált képet mutatott. 1800-ban az összlakosság 77%-a csupán négy capitaniában koncentrálódott (Minas Gerais: 21%; Rio de Janeiro: 21%; Bahía: 19%; Pernambuco: 16%).

A brazil gyarmatokon a gazdasági hatalom a gazdag ültetvényesek kezében volt, akik rabszolgamunkára alapozott termelést folytattak. A kereskedelem főleg portugál – és csak kisebb részben a velük társult brazil – kereskedők kezében volt. Az ültetvényesek és a kereskedők, legyenek konzervatív vagy liberális gondolkodásúak, legfőbb törekvése az volt, hogy megszabaduljanak a portugál gyámkodástól. Az elszakadási törekvéseket azonban békés mederbe kellett terelni, mert a spanyol gyarmatok polgárháborúi, de főleg Haiti példája elrettentette az ültetvényeseket az erőszakos megoldástól. Azzal ugyanis mindenképpen számolni kellett, hogy egy

esetleges fegyveres elszakadási kísérlet kiválthatja a négerek lázadását. A fegyveres harcok a hadsereg, a helyi caudillók megerősödéséhez vezethettek volna (ahogy az a spanyol gyarmatokon történt), amely egy olyan nagy kiterjedésű országban, mint Brazília, a szeparatizmus veszélyét hordozva magában az ország integritását sodorta volna veszélybe.

A spanyol gyarmatokról Brazíliát az különböztette meg, hogy a trónörökös a király távozása után is brazil földön volt. Kezében összpontosult az adminisztráció, a hadsereg vezetése. Erős centralizáció mellett nem alakulhattak ki jelentős helyi központok, amelyek átvehették volna a szeparatista törekvések irányítását. Egy független Brazília számára adva volt az adminisztráció, a központi kormányzervek, a központból irányított egységes hadsereg, valamint az ezek mögött felsorakozó gazdasági elit, amely egy függetlenségi fordulat után azonnal betölthette a politikai elit szerepét (a portugálok távozása esetében).

A földbirtokos réteg a független brazil államtól azt várta, hogy megerősíti tulajdonában, és biztosítja a rabszolgatartó rendszer fennmaradását. A tárgyalt időszakig Brazíliában a földbirtokjog alapja a *posse por ocupação* volt, azaz aki elfoglalt egy még szabadon lévő földet, azt művelhette, az a föld tulajdonosának számított. Még 1845-ben is, például Minas Geraiban a megművelhető földeket 45%-ban *posse por ocupação* alapján tekintették tulajdonuknak a birtokosok.⁵ A földbirtokosok érdeke egyezett a függetlenség ügyében az erősödő gazdaság által jelentős szerephez jutott kereskedőkével, akik szerettek volna megszabadulni a kereskedelmet lefölöző portugál kereskedőktől. A társadalmi szerkezet szempontjából nem elhanyagolható az a tény sem, hogy az udvar braziliai megjelenésével kialakult, illetve megerősödött egy helyi bürokrácia, amelynek az érdeke szintén a függetlenség irányába mutatott. Az udvar létrehozta Brazíliában a kincstárat, a bíróságokat, azaz kiépült egy intézményrendszer, amelyre az új állam támaszkodhatott. (Ez kevésbé mondható el a spanyol gyarmatok vonatkozásában.)

A szellemi-kulturális élet is megpezsdült João Brazíliába érkezése után. Ez érthető is, hiszen egy csapásra Brazíliába került Portugál Birodalom központja. Csak egy jellemző eset: João érkezéséig nem lehetett újságot kiadni, nyomtatni Brazíliában.⁶ A brazil gazdaság hatékonysága, a kereskedelem jövedelmezősége jelentősen hozzájárult a függetlenség gazdasági megalapozásához. A politikai legitimitációt – és ezt nagyon fontos hangsúlyozni – az adta, hogy a király Brazíliában volt, így lehetőség nyílt a békés átalakulásra, forradalom nélkül.

Mielőtt a politikai eseményeket elemeznénk, nem mehetünk el szó nélkül a függetlenség eszmei előkészítésének egy fontos mozzanatának tárgyalása mellett. A spanyol gyarmatokhoz hasonlóan Brazíliában is ismertek voltak a felvilágosodás nagyjainak írásai, főleg Rousseau, Montesquieu művei. A brazil függetlenségi mozgalomnak azonban igen óvatosnak kellett lennie, mivel a spanyol gyarmatokkal szemben nem tűnt járható útnak a forradalom. Ugyanakkor nem jöhetett számításba egy olyan megoldás, amelyet nem készítettek elő kellőképpen, mert egy hirtelen és ellenőrizhetetlen változás ismét csak a haitizálódás veszélyével járt. A lassú szellemi előkészítő munka jelentős részét a szabadkőműves-páholyokban végezték el.

Brazíliában az első szabadkőműves-páholy (Cavaleiros da Luz) Bahiában jött létre 1797-ben, de az első „regisztrált” szabadkőműves-páholy 1800-ban alakult Niteroiban.⁷ A szabadkőműves-páholyokban különböző társadalmi rétegek képviseltették magukat; katonák, kereskedők, jogászok, nemesek stb. Tagja volt a szabadkőműves közösségnek José Bonifácio de Andrada e Silva, „a függetlenség

pátriárkája”, Joaquim Gonçalves Ledo, a függetlenség szükségességének egyik fő hirdetője, de tagja volt maga a későbbi császár, Dom Pedro is.⁸ Az a tény, hogy a későbbi császár, Dom Pedro is páholytag volt (sőt nagymester lett), kettős eredménnyel járt: a szabadkőművesek befolyásolták a herceget a függetlenség irányába, a herceg viszont hozzájárulhatott a szabadkőművesek nagy részének meggyőződéséhez, hogy Brazíliában a függetlenség után a járható út a monarchia és nem a köztársaság.⁹

Alapvetően kétfajta szabadkőműves-páholy volt a 19. század elején: az egyikben a portugálok tömörültek, és céljuk a portugál fennhatóság fenntartása volt. A páholyok többsége a függetlenséget kívánó brazilokat tömörítette. A brazil szabadkőművesek között is volt ellentét. José Bonifácio de Andrada e Silva például egy egyenjogú brazil–luzitán államszövetségben gondolkodott, egyfajta duális monarchiában, két parlamenttel, de egy királlyal, Joaquim Gonçalves Ledo viszont a Portugáliával való szakítást szorgalmazta.¹⁰ Carvalho szerint a szabadkőművesek hozzájárultak Brazília függetlenségéhez azzal, hogy befolyásolták a közvéleményt, felébresztették a nemzetben a szabadság iránti vágyat.¹¹

João azonban nem nézte jó szemmel a szabadkőművesek törekvéseit. Rendőrséggel figyeltette a függetlenséget szorgalmazó páholyokat. Egy 1821-es João-hoz írt rendőrségi jelentésben olvasható: „Engedje meg, Ófelsége, hogy megmondjam: lehetetlen cselekedni hú csapatok nélkül, mert azok a csapatok, amelyekkel rendelkezünk, tele vannak konspirálókkal. A Portugál Királyságból kell csapatokat hozni. A függetlenségi mozgalomban nagyon általános a ravasz szabadkőművesek átkozott tevékenysége, akiket Gonçalves Ledo vezet.”¹²

Gonçalves Ledo 1822. május 20-án ezt írta a hercegnek (Dom Pedrónak): „Amikor egy nemzet megváltoztatja gondolkodását és létformáját, nem lehet már kormányozni a változtatás előtti módon. Brazília, amely királyság rangjára emelkedett, és amelyet minden hatalom elismert... megkérdőjelezhetetlen joggal rendelkezik arra, hogy kinyilvánítsa szuverenitását, amely őt megilleti. (...) Amerikának Amerikához kell tartoznia, Európának pedig Európához.”¹³

João betiltatta a szabadkőműves-páholyokat, melyek csak Dom Pedro hazatérése után működhettek újra. A szabadkőművesek javaslatára kapta Dom Pedro a „Brazília Örökös Védőmezejét” címet. Dom Pedro viszont később, mint császár betiltotta a szabadkőműves tevékenységet, Ledónak száműzetésbe kellett menni (Argentínába). Dom Pedro e lépése mögött nem csak azt kell látni, hogy kettőjük között megromlott a személyes kapcsolat. Pedro császárként nem engedhette meg, hogy titkos társaságok működjenek az országban. A brazil politikai életben a „politikacsinalás” szerepét lassan a pártok, főleg a liberális és a konzervatív pártok vették át.

A soron következő feladat a Portugáliától való békés elszakadás módjának megtalálása volt. Brazília jelentőségét látva, és a brazil ültetvényeseknek mintegy gesztust téve, az udvar 1815-ben Brazíliát királyság rangjára emelte.¹⁴ A királynő halála után a herceg VI. João néven felvette a Portugália, Brazília és Algarve királya címet.

Az anyaországtól való elszakadást elősegítette és siettetette a pernambucói felkelés¹⁵ és a portugáliai események. Az 1820-ban létrejött portugál liberális kormányzat követelte, hogy a király térjen haza Portugáliába. VI. João király 1821. április 26-án elhagyta Riót, hogy elfoglalja a trónt Portugáliában, de előtte még

kinevezte fiát, Dom Pedro régensherceget a portugál király brazíliai helyettesévé (1821. április 22.).

Brazíliában 1821-re tehát már kiépültek a függetlenség belső intézményi feltételei.¹⁶ Gyakorlatilag Brazília a király távozásával egy király nélküli királyság lett. Egy „brazil király” megválasztásával a függetlenség kérdése „fait accompli” lett volna. De a „brazil király” nem lehetett egy Brazíliában született előkelő család tagja, mert ez a portugál udvar ellenkezését váltotta volna ki, és egyben belső harcok veszélyével is járt. (Kísértetiesen visszaköszöntek volna a spanyol gyarmatokon uralkodó belháborús viszonyok.) Brazília egységének érdekében mindkettőt ajánlatosnak tartották elkerülni. Így maradt a kézenfekvő megoldás: Dom Pedro herceget kell a brazil trónra ültetni. Ezáltal egyfelől „folytatódna” a Bragança-dinasztia, tehát egy legitim uralkodó kerülne a brazil trónra, elkerülve a belső hatalmi (vagy regionális) harcokat, másfelől ez a megoldás Portugália számára is a legmegfelelőbb volt. 1822-ben Dom Pedrót I. Pedro néven Brazília császárává koronázták.

Pedro herceg 1822 januárjában végképp elhatározta, hogy Brazíliában marad. Ezt javasolták neki a szabadkőművesek és legfőbb politikai tanácsadója – az egyébként szintén szabadkőműves – José Bonifácio de Andrade e Silva.¹⁷ Pedro 1822. június 19-én ezt írta apjának Portugáliába: „Még emlékszem és mindig is emlékezni fogok, amit Őfelsége mondott nekem a szobájában két nappal elutazása előtt: Pedro, ha Brazília el fog válni, előbb legyen a tied... mint egyiké ezen kalandorok közül.”¹⁸ (Nem is annyira konkrét személyekre célzott a király, hanem a spanyol gyarmatokra jellemző caudillo-háborúktól óvta a fiát.)

A függetlenséget hivatalosan 1822. szeptember 7-én proklamálták.¹⁹ Pedro herceg 1822. szeptember 8-án a paulistákhoz intézett kiáltványában már ezt a jelszót használta: „Függetlenség vagy halál”.²⁰ 1822. szeptember 22-én írt levelében tudatosította apjában, hogy Brazília önálló, független állam, és mint ilyen nem fogadja el a portugál udvar, a cortes határozatait, utasításait. „Portugáliától nem akarunk semmit” – jelentette ki.²¹

A függetlenség kikiáltásáról írja Brancato: „Dom Pedro nemcsak megtartotta Brazíliát a Bragança-ház kezében, hanem létrehozva egy monarchiát Amerikában, megőrizte a brazil területek integritását anélkül, hogy hosszú harcokra lett volna szükség, valamint rövid időn belül a régi Brazil Királyság minden provinciája a császári korona alá került. Dom Pedrót mégiscsak október 12-én deklarálták ünnepélyesen Brazília császárává. Születésnapján, december elsején volt a koronázási ünnepség, pontosan azon a napon, amelyen 1640-ben a Bragança-ház elfoglalta a portugál trónt.”²²

Dom Pedro, az első brazil császár, 1798-ban született a portugáliai Queluzban (és ugyanott halt meg 1834-ben). 1822 és 1831 között volt Brazília császára (egy évig, 1826-ban IV. Pedro néven Portugália királya). A kezdetben liberális beállítottságú, nagy ambíciókkal rendelkező fiatal herceg felismerte a külső és belső történelmi szükségességet, és a megfelelő történelmi időpontban békés úton meg tudta teremteni Brazília függetlenségét. Ezen a tényen az sem változtat, hogy vannak olyan vélemények, melyek szerint Dom Pedro nem tehetett mást, mint hogy proklamálja a függetlenséget. A valóságban egy puccs volt, ami arra irányult, hogy elnyomja, megelőzze a népi forradalmakat.²³ Ez a vélemény azonban nem számol azzal a veszéllyel, hogy egy népi forradalom Brazíliában óhatatlanul is felszabadította volna a

szeparatista vágyakat, emellett rabszolgalázadásokhoz, illetve hazai gazdasági és társadalmi válsághoz (polgárháborúhoz) vezetett volna.

A függetlenség kivívása körüli időszak így sem volt csendes. Állandó politikai csatározások, erőpróbák színtere volt a brazil politikai élet. Leopoldina császárné egyik apjához írott levelében arról számolt be, hogy Brazíliában minden zavaros, új eszmék jelennek meg, az USA államformáját akarják utánozni, „a férjem pedig sajnos imád mindent, ami újdonság, és lelkes”.²⁴

1822. január 19-én rendelet jelent meg a választásról. Ennek értelmében csak a férfiak választhattak, ha elmúltak 20 évesek (és nem a szüleiknél laktak). De a választójogi rendelet nem adta meg a szavazati jogot a bérből élőknek, a kereskedelmi cégek alkalmazottai és a bürokráciában dolgozók azonban szavazhattak. Nem volt szavazati joguk a külföldieknek és a büntetett előléteüknek.²⁵

Dom Pedro 1823-ban összehívta az alkotmányozó nemzetgyűlést, de kis idő múlva fel is oszlatta, arra hivatkozva, hogy az alkotmányozók között pártoskodás széthúzás ütötte fel a fejét.²⁶ Az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívásakor még arról beszélt, hogy „mint alkotmányos monarcha... kardjával védi a hazát, a nemzetet, az alkotmányt”.²⁷ Az alkotmányozó nemzetgyűlés munkáját azonban úgy ítélte meg, hogy az olyan alkotmányt készít elő, amely nem szolgálja a nemzet egységét és boldogulását.

A kortársak azt hitték, hogy az alkotmányozó nemzetgyűlés feloszlata után Dom Pedro egyszemélyes diktatúrát vezet be. Nem így történt. 1824-ben Dom Pedro alkotmányt tett közzé, amelyben bevezette az alkotmányos monarchiát Brazíliában. Az 1824-es alkotmány egy erősen centralizált politikai rendszert hozott létre.²⁸ A provinciákat a központ a kormányzókön keresztül tudta ellenőrizni. Vianna kiemeli az alkotmány „mobilizációs” (mobilidade) képességét, amely lehetővé tette a későbbiek folyamán, hogy az új törvények miatt ne kelljen alkotmánymódosítást végrehajtani.²⁹ Az alkotmány egyik legfőbb sajátossága a mérséklő erő (Poder Moderador) „intézményének” bevezetése. Ennek a későbbiekben a liberálisok által sokat vitatott „intézménynek” az volt a célja, hogy lehetőséget adjon a császárnak a belső viták – gyakorlatilag diktatórikus – elrendezésére, össznézeti érdekekre hivatkozva. A Poder Moderador – azaz a császár – az alkotmány szerint biztosíthatja a politikai erők közötti harmóniát. „A Poder Moderador szerepét a császár tölti be.” Mint Poder Moderadornak a császárnak joga van szenátorokat kinevezni, „az állam üdve érdekében” az országgyűlés határozatait felülbírálni, felfüggeszteni, feloszlanni a képviselőházat, szabadon kinevezni vagy leváltani a minisztereket stb.³⁰ Ezen rendelkezések ellenére Braz Brancato viszont azt emeli ki, hogy az alkotmány oktrojált jellege ellenére pozitív tényezőket is fel tudott mutatni, például a polgárjogok tekintetében.³¹

A brazíliai katolikus egyház a gyarmati időszak alatt a korona védelméért élvezte ugyan, de egyben „be is épült” a hatalmi rendszerbe, így nem fejlődhetett függetlenül mint intézmény.³² A portugál királyok nevezték ki a püspököket, emberei gyűjtötték be a papi tizedet, ők építették a templomokat (vagy magánszemélyek), a pápai iratok előbb Lisszabonba mentek, és csak azután, ellenőrzés, jóváhagyás után Brazíliába. Cserében viszont a gyarmatokon mindenkinek katolikusnak kellett lenni. Dom Pedro ugyanazokat a jogokat követelte (és kapta meg) a pápától, mint a portugál király.

Az 1824-es alkotmány 5. paragrafusában a római katolikus vallást a császárság államvallásává tette. A császárság idején az egyházat mint „kormányhivatalt” kezelték.

A császárság biztosította az egyház működéséhez szükséges anyagi, morális és politikai feltételeket. Viszonzásul elvárta, hogy a rendszerbe beépült egyház szolgálja, segítse a rendszert (beleértve a rabszolgaság intézményének fenntartását is). Az egyház egésze az államnak volt alárendelve, de elmondható ez helyi szinten is. Az egyház képviselői, a helyi papok a helyi fazenderóktól függtek.

A császárság időszaka alatt a politikai élet elsősorban a parlamenti csatározásokra korlátozódott. Itt nem volt olyan éles az ellentét a liberálisok és a konzervatívok között, mint Mexikóban (később, a második császárság alatt sem). Ennek főleg az volt az oka, hogy a liberálisoknak és a konzervatívoknak egyaránt hasonló érdekeik voltak: a rabszolgaságon alapuló gazdasági és politikai rendszer fenntartása. Ebből adódóan éles volt viszont a különbség a liberális gyakorlat és a liberális retorika között. „A liberálisok politikailag forradalmárok voltak, de társadalmilag konzervatívok.”³³

Apja halála után Dom Pedro 1826-ban IV. Pedro néven rövid ideig Portugália királya lett, de lemondott Mariá de Gloria nevű lánya javára. Hazatérve háborúba keveredett Argentínával. A háborúban Brazília elveszítette Cisplatina provinciát (később itt jött létre Uruguay). Közben Mariá királynőt Pedro testvére letaszította a trónról. A belső politikai villongásokba, a szeparatista felkelésekbe és saját családi gondjaiba befáradt császár lemondott ötéves fia javára, és Portugáliába távozott. Az 1831 és 1840 közötti régensséget II. Pedro (1840–1889) trónra kerülése szüntette meg. Dom Pedro, a lemondott császár, Franciaországban szervezte meg a testvére elleni portugáliai hadjáratot. Bevette Portót, majd 1833-ban végső győzelmet aratott Miguel felett a San Vicente-i csatában. Visszasegítette Mariát a trónra, és haláláig Mariá mögött irányította Portugália politikai életét. Tüdőbajban halt meg 1834-ben, a queluzi palotának ugyanabban a szobájában, ahol született. Egyszerű tábornokként temették el, de 1972-ben, Brazília függetlenségének 150. évfordulóján hamvait „hazaszállították”, és São Paulóban temették el.

Brazíliában tehát békés úton, „vér nélkül” győzött a függetlenség. Ez azt jelentette, hogy a gazdasági és társadalmi viszonyok érintetlenek maradtak.³⁴ Még akkora változáson sem mentek át, mint a spanyol gyarmatokon. A döntő – és talán az egyetlen igazi – változás az volt, hogy a portugálok helyett immár a politikai hatalom is a brazil ültetvényesek és gazdag kereskedők kezébe került, így ezek hosszú távon érdekeltek voltak az adott (rabszolgamunkára alapozott) gazdasági és politikai rendszer fenntartásában, amelyet a császárság fémjelzett, és amelynek feltétele az ország területi egységének megtartása volt.

Kísérlet a császársággal Mexikóban

Mexikó Brazíliával ellentétben osztozott a spanyol gyarmatok többségének sorsában. Hosszú, több mint egy évtizedig tartó függetlenségi háborúban (polgárháborúban) nyerte el függetlenségét a spanyoloktól.³⁵ A legtöbb latin-amerikai gyarmattól Mexikó még abban is különbözött, hogy itt nem a criollok kezdték a függetlenségi harcot, hanem a Hidalgo vezette indiánok harcoltak a függetlenségért, és a criollok a spanyolok mellett maradtak. Az egyház vezetősége is egyértelműen a felkelők ellen foglalt állást. Mexikó érseke, Lisana y Beaumont felszólította a híveket, hogy ne csatlakozzanak a forradalomhoz. Hidalgo halála után mások vették át a felkelés vezetését: Vicente Guerrero, Guadalupe Victoria, José Maria Morelos.³⁶

Morelos halála után (1815), bár mindig szította valaki kisebb-nagyobb csapata élén a függetlenség lángját, a felkelés apályáról beszélhetünk. A függetlenségi felkelést kirobantó elismert vezetők többsége halott volt. A nagy távolságok miatt a még harcoló egységek között nem volt kapcsolat. Ezt a vákuumot érezte meg és használta fel saját hatalmi céljaira Agustín de Iturbide. Iturbide a felkelések hírére Mexikóvárosba sietett, ahol felajánlotta szolgálatait a felkelők ellen harcoló alkirálynak. Iturbide 1810 szeptemberében hadnagy, novemberben már kapitány. 1812-ben mint alezredes üldözi a felkelőket.³⁷ Igen nagy becsvágygal rendelkezett,³⁸ felettesei bátor, okos és ügyes katonának tartották. 1815-ben már ő az északi hadsereg főparancsnoka.

A felkelés apálya nem azt jelentette, hogy a függetlenség igénye, a felkelés szelleme is kialudt. Iturbide maga írja egyik levelében (1820), hogy az emberek a függetlenséget óhajtják, és ha lenne valaki, aki a függetlenségi mozgalom élére állna, vakon követnék.³⁹ Felmérte, hogy 1820–21-ben a spanyolok az otthoni belpolitikai helyzet miatt nem küldenének több katonát Mexikóba, a felkelőknek pedig már csak egy elismert vezetője (Vicente Guerrero) harcol. Úgy látta, ha kiegyezik Guerreróval, ő maga kiálthatja ki a függetlenséget. Guerrero is belátta, hogy meg kell egyezni, ha ez a függetlenség ára.⁴⁰

Ilyen előzmények után született meg az Iqualai Tervezet (Plan de Iquala), amelyben Iturbide a hadsereg nevében kinyilvánítja Mexikó függetlenségét.⁴¹ (Robertson felhívja a figyelmet, hogy az Iqualai Tervezet egyedülálló abból a szempontból, hogy nem szidja a spanyolokat, sőt dicséri őket.)⁴² Az Iqualai Tervezetből kitűnik, hogy Iturbide tudatosan törekedett a társadalmi és gazdasági status quo fenntartására. Nem nyúlt az előjogokhoz, az egyház szerepének megőrzésére törekedett (Morelos és Hidalgo egyben az előjogok – fueros – eltörléséért is harcolt). Iturbide tevékenységét áttekintve észrevehető egy egyre tudatosabb törekvés a hatalom legfelső csúcsa felé. Egyértelműen a császárság mellett foglalt állást a tervezet, amely erre a tisztségre a spanyol VII. Ferdinándot nevezte meg. Villoro felhívja a figyelmet, hogy Iturbidének az Iqualai Tervezettel sikerült maga mögé állítania a kreol oligarchiát, a hadsereg nagy részét. Az Iqualai Tervezet a kortársak szerint a „három garanciát” jelentette, a vallás, az egység és a függetlenség garanciáját. Iturbide lett a „három garancia hadseregének” főparancsnoka. Iturbide már nem a Hidalgo és Morelos kezdte népi forradalom vezére volt. A hatalom a hadsereg, a gazdag kreolok és az egyház kezébe került. Az ún. „írástudó” középosztály pedig elvesztette a reális kapcsolatot a tömegekkel. „A népi forradalom befejeződött.”⁴³ A córdobai egyezményben az utolsó spanyol alkirály, Don Juan O'Donojú is elismeri Mexikót szuverén és független államnak.⁴⁴ (Bár később Spanyolország nem ismerte el O'Donojú jogát ennek aláírására.)

A córdobai egyezmény főbb pontjai a következőket tartalmazták: „1) Ezt az Amerikát elismerik szuverén és független államnak és a következőkben Mexikói Császárságnak fogják nevezni. 2) A császárság kormánya mérsékelt alkotmányos monarchia lesz. 3) A Mexikói Császárságba uralkodónak először VII. Ferdinándot, Spanyolország katolikus királyát kéri fel, ha ő nem vállalja, akkor felkérjük... [itt a királyi család többi tagja következik], vagy azt, akit a császárság Cortese megjelöl. 4) A császár Mexikóban hozza létre udvarát, és itt lesz a birodalom fővárosa.”

Iturbide jól számított. A spanyol uralkodóház semmiképpen sem fogadhatta el a meghívást. Mexikóban pedig az lesz a „legalkalmasabb” a császári trónra, aki a legnagyobb katonai erővel rendelkezik. Azaz ő! 1821. szeptember 27-én nagy

külsőségek közepette bevonult Mexikóvárosba. A függetlenség e napon tényné vált. 1822 februárjában összeült az alkotmányozó nemzetgyűlés. Iturbide azonban siettetni akarta az eseményeket. Mivel Spanyolország hivatalosan is közölte, hogy nem ismeri el a córdobai egyezményt, a spanyol királyi család meghívása tárgyalanná vált. Szabad volt a császári trónhoz vezető út. 1822. május 19-én a főváros lakóinak egy része és Iturbide csapatai Iturbide házához vonultak és azt kiáltották: „Éljen a császár! Éljen I. Agustín!” Ő mint kiáltványában hangoztatta: „A törvény a nép akarata, semmi sincs afelett.”⁴⁵ A kongresszus a koronázás mellett döntött. 1822. július 21-én Iturbide I. Agustín néven Mexikó császára lett.

Mexikó a függetlenségi harcok kezdetén az akkori Latin-Amerika legnépesebb állama.⁴⁶ A lakosságnak azonban csak 5%-a tudott írni, olvasni. Az állandó harcok miatt a katonai költségvetés az állami bevételek felét tette ki 1823-ban.⁴⁷ 1821-ben a hadseregben 68 ezer katona szolgált (kétszer annyi, mint 1809-ben).⁴⁸

A gazdasági hatalom a földbirtokosok, a hacendadók kezében volt. A gazdagabb hacendadók tulajdonában akkora birtokok voltak – írta egy kortárs –, „ha kellő módon művelnék, gazdagságban vetekedhetnének egyes európai uralkodókkal”.⁴⁹ A hacendadók tulajdonképpen elfogadták Iturbidét, hiszen a status quo-t képviselte. Ugyancsak elfogadta a császárt az egyház vezetősége, hiszen a „fueros” megtartását jelentette a császárság. Az egyházon belül igen nagy vagyoni különbségek voltak. Ayala azt írja, hogy „az egyház Mexikóban kis létszámú és általában szegény (13 ezer fő). A felső egyházvezetők túl gazdagon és luxusban élnek, míg a papok többsége az indián színvonalán. A mexikói érsek és néhány püspök évi jövedelme viszont 100–130 ezer peso.”⁵⁰ Bár az egyházi vagyont a kortársak sokra becsülték, de ez főleg tárgyasult vagyon volt (templomok stb.). A középrétegek száma a 19. század elején csekély, kereskedők, bányatulajdonosok, a tudomány emberei, újságírók alkották. Ők többnyire liberális és republikánus nézeteket vallottak. A lakosság többségét kitevő indián népesség igen nagy szegénységben és tudatlanságban élt. Többek szerint a császár a nemzeti szuverenitás egyfajta biztosítója volt.

A spanyol támadás veszélyének elmúltával (1823) azonban világossá vált, hogy a császár senkit sem képviselt igazán. A gazdagabb kereskedők, a hacendadók számára egyfajta biztosíték volt a status quo védelmében, de amikor kiderült, hogy a hadsereg korántsem áll mellette egységesen, a császárság súlytalanná vált. Iturbide tehát nem számíthatott a hadsereg egészére. A hadsereg – hangsúlyozni kell –, a nagy létszámú hadsereg igen sok pénzbe került. A polgárháborúban kifáradt, gazdaságilag leépült országban pénzt előteremteni csak külföldi kölcsönrel lehetett. Az államadósság nőttön-nőtt. A hadsereget Iturbide nem volt képes fenntartani. Elmaradoztak a fizetések, a zsold késve vagy egyáltalán nem érkezett meg. A hadsereg egyes vezetőiben már ekkor felmerülhetett, tulajdonképpen „ki is az az Iturbide?” Csak egy közülük. Akkor bármelyikük lehet császár.

Iturbide értelmiségi ellenzéke az alsó papság és az ún. ügyvédek közül került ki. Ez utóbbi azonban két részre szakadt. Az egyik szárnyat az ún. bourbonisták alkották, akik továbbra is a Bourbon-családból származó császárral számoltak Iturbidével szemben, mint például: Lucas Alamán, a másikat a republikánusok.⁵¹ Iturbide megpróbált diktatórikus eszközökhöz nyúlni. A liberális szellemű és az őt támadó lapok munkatársait letartóztatta. A kongresszusból ugyanerre a sorsra jutott 19 képviselő. Majd október végén feloszlatta a kongresszust. Ez az autokrata intézkedés jó ürügy volt az Iturbide-ellenes tiszteknek a császár elleni fellépésre. 1822

decemberében Antonio López de Santa Anna lázadása jelentette a legfontosabb kihívást a császár számára.⁵² Santa Annához csatlakozott Guerrero és Guadalupe Victoria is. A felkelés bevallott célja a kongresszus mint legfelső hatalmi szerv visszaállítása, következésképpen a császárság intézményének eltörlése volt. Most derült ki, hogy Iturbide mennyire légiures térben mozgott. A császárságot senki sem mentette meg. Iturbide 1823-ban lemondott, és külföldre távozott.

Mivel Mexikóvárosból olyan hírek érkeztek a száműzetésben élő volt császárhoz, hogy ott állandósult a politikai káosz, a „győzők” vetélkedése, Iturbide elhatározta, visszautazik Mexikóba. Ez azonban nem lett Napóleon dicsőséges visszatéréséhez hasonlatos. Amint mexikói földre ért, letartóztatták és rögtön, 1824. július 19-én ki is végezték. Hamvait 1838-ban Mexikóvárosban a katedrálisban helyezték örök nyugalomra. Az 1824-es alkotmány Mexikóban visszaállította a köztársaságot.

Brazil társához hasonlóan Iturbide is bizonyára azt tervezte, hogy egy olyan alkotmányt ad Mexikónak, amely megteremti az alkotmányos monarchiát. A brazil császárnak azonban volt elég (katonai) ereje, tekintélye, hogy feloszlassa az alkotmányozó nemzetgyűlést, amikor az – meglátása szerint – neki kevésbé tetsző irányba, például túlzottan liberális irányba kívánt eltérni. Iturbide ezt nem tehette meg, hiszen őt magát távolították el. És nemcsak őt, de rendszerét, az alkotmányos monarchiát is megszüntették. Mexikóban 1823-ban győztek a köztársasági erők, így az 1824-es alkotmány a köztársaság és nem a monarchia alkotmánya lett.

Az 1824-es alkotmány legfontosabb feladatának tekintette, hogy kinyilvánítsa Mexikó függetlenségét. Első paragrafusa értelmében a mexikói nemzet örökre szabad és független a spanyol és bármely hatalom kormányától. A harmadik paragrafus kimondja, hogy „a mexikói nemzet vallása most és örökké a római katolikus vallás. Az állam igaz és bölcs törvényekkel védi, és megtiltja minden más vallás gyakorlását.” (Ez az utóbbi félmondat sokak szerint a bevándorlás gátját jelentette a protestáns területekről.) A negyedik paragrafus szerint Mexikó köztársaság. A továbbiakban az alkotmány kimondja, hogy a törvényhozó hatalmat a kongresszus gyakorolja, amely két részből áll: a képviselőházból és a szenátusból.⁵³

Az 1824-es brazil és mexikói alkotmány mintája az USA 1789-es alkotmánya volt. A mexikói – köztársasági alkotmányként – természetesen lényegesen jobban támaszkodott az USA 1789-es alkotmányára. Az alkotmányozó nemzetgyűlés tagjai úgy gondolhatták, hogy ha az USA-ban olyan jól bevált az alkotmány, akkor bizonyára náluk is. Nem vették figyelembe a másfajta politikai és társadalmi közeget és az ebből adódó eltéréseket és következményeket. Az 1824-es mexikói alkotmány nem volt olyan pragmatikus, mint az angolszász alkotmány, ellenkezőleg, inkább egy ideológiai dokumentáció volt.⁵⁴ A tagállamok nagy autonómiát kaptak, a centralizmus szinte kizárólag az elnökben öltött testet. Ez az alkotmány inkább az alkotók vágyához, mint a mexikói realitáshoz volt igazítva. Ezt a véleményt nemcsak a konzervatívok, hanem a későbbi liberálisok és pozitivisták is vallották. A fentieket bizonyítja, amikor szükség lett rá, kevesen akarták és még kevesebben tudták megvédeni az alkotmányt, így az nem tudta betölteni társadalomszabályozó szerepét, mint az 1824. évi brazil alkotmány.

A császárság bukása utáni évtizedeket Mexikóban a liberálisok és a konzervatívok közötti véres, évtizedekig tartó polgárháború jellemezte. A polgárháború váltakozó sikerrel járt, de 1867-ben a liberálisok kerültek ki győztesen belőle. Témánk, a császárság szempontjából érdemes felfigyelni arra, milyen

tanulsgot vontak le a császárság (nem Iturbide) hívei az első mexikói császárság bukásából. Lucas Alamán, a konzervatívok egyik vezéregyénisége már 1846-ban felvetette, hogy Mexikón csak egy monarchia segíthetne. De ennek a monarchiának a császára nem lehet mexikói, mert akkor ismét több caudillo „jelentkezne”, és ez polgárháborúhoz vezetne. Külföldi királyi családból kell császárt választani. Mégpedig egy erős hatalom által támogatott császárt. Az erős hatalom azért kellene, mert csak az tudná megvédeni Mexikót az USA terjeszkedésével szemben. (Ez a gondolat valósul majd meg az 1860-as években Habsburg Miksa francia segédlettel való trónra ültetésével.) Amíg a leendő császár személyét kiválasztják, addig is egy erőskező elnökre van szükség, aki megteremti a belső békét, és előkészíti a talajt a császárság számára. Ezért is hívta vissza Alamán Santa Annát az emigrációból, hogy tegyen rendet. Ezt szolgálták Alamán követelése Santa Annával szemben: 1) a katolikus vallás megőrzése; 2) megszüntetni a föderációt és a nép részvételével történő választások; 3) új területi beosztás, amely eltörli a jelenlegi (tag)államokat; 4) egy haderő, amely képes megfékezni a banditizmust és garantálni tudja az utak biztonságát; 5) a kongresszust fel kell váltani kis létszámú tanácsokkal.⁵⁵ A második mexikói császárság azonban – más okok miatt, mint az első – szintén kudarcra lett ítélve.

*

Összegzésként megállapítható, hogy Brazíliában a császárság intézménye bevált, mert meg tudta védeni az ország területi egységét, biztosította a gazdasági és politikai elit hatalmát, megőrizte a status quót, megmentette az országot egy fegyveres függetlenségi harctól, valamint biztosította a rabszolgaság fenntartását. Mexikóban Iturbide császárságára egyszerűen nem volt szükség. Nevezhetnénk egy ad hoc császárságnak, hiszen nem volt olyan társadalmi réteg, amely hosszú távon a császársághoz akarta kötni prosperitását. A hacendadók elfogadták a status quo érdekében, de céljaiknak egy konzervatív köztársaság éppúgy megfelelt. Volt még egy „gond” Iturbidével. Példát mutatott arra, hogy egy katona milyen könnyen elérheti a legfelső hatalmi rangot. Ez a példa pedig arra ösztönözte a katonatiszteket, hogy a hadsereg egy részének támogatásával politikai karrierrel próbálkozzanak. Amíg a legfelső hatalom Brazíliában hosszú időre stabilizálódott, Mexikóban éppen a függetlenség kivívása, a stabilitásra tett rövid életű kísérlet kudarcra után indult meg az ádáz harc a hatalomért, amelyet közel négy évtizeden át a liberálisok és konzervatívok élet-halál harca jellemez.

Jegyzetek

A tanulmány az OTKA pénzügyi támogatásával készült.

¹ *Luis Norton*: A corte de Portugal no Brasil. Nacional (INL–MEC), São Paulo, 1979. 15. Az udvar braziliai önkéntes száműzetése nem volt új gondolat. Már Pombal márkiban (1699–1782) is felmerült a gondolat, hogy külső veszély esetén (ő még a spanyolra gondolt) a portugál udvarnak a legcélszerűbb ideiglenesen Brazíliába költözni.

² Abertura dos Portos. 28 de Janeiro de 1808. <http://variasvariaveis.sites.vol.com.br/abertura.html> 2004.

³ *James Lang*: Portuguese Brasil: The King's Plantation. Academic Press, New York, 1979.

⁴ Brazília lakossága 1817–18-ban. Szabadok: fehérek 1 043 000, szabad színesek 585 500, indiánok 259 400. Összes szabad 1 887 900. Rabszolgák: mulatt rabszolgák 202 000, néger rabszolgák 1 728 000. Összes rabszolga 1 930 000. *Lang*: i. m. 187.

- ⁵ *Eulalia Maria Lahmayer Lobo*: Historia Político – Administrativa da Agricultura Brasileira. 1808–1889. Ed. Eulalia M. L. L., Rio de Janeiro, 1977. 31.
- ⁶ *Leôncio Basbaum*: Historia Sincera da República. Das Origens a 1889. Ed. Alfa–Omega, São Paulo, 1976. 110.
- ⁷ *João Alberto de Carvalho*: Os Maçons e a Independência do Brasil. <http://www.gomg.org.br/independencia.htm>. 2004.
- ⁸ Ilustres maçons brasileiros. <http://www.lojasmaconicas.com.br/macom/famousbr.htm>. A híres szabadkőművesek között későbbi időkben ott szerepel több államelnök is, például Campos, Salles, Hermes da Fonseca, Júlio Prestes, Prudente de Moraes, Washington Luis.
- ⁹ *José Castellani*: O Criação do Grande Oriente e a Independência do Brasil. http://www.castellani.com.br/artigos/criacao_GOB.htm. 2.
- ¹⁰ *Castellani*: i. m. 3.
- ¹¹ *Carvalho*: i. m. 7.
- ¹² *Castellani*: i. m. 8.
- ¹³ Idézi: *Carvalho*: i. m. 6.
- ¹⁴ Elevação à categoria de Reino: „Mától kedve Portugália, Algarve és Brazília egy és egységes királyságot alkot, amelynek neve: Portugál, Brazil és Algarve Egyesült Királyság.” <http://variasvariaveis.sites.vol.com.br/reino.html>.
- ¹⁵ *Helio Vianna*: Historia do Brasil. Período colonial, monarquia e república. Melhoramentos, São Paulo, 1977. 386–390. A pernambucói liberális, szeparatista felkelést a helyi földbirtokos „magánhadseregek” leverték.
- ¹⁶ *Emilia Viotti da Costa*: The Brazilian Empire. Myths and Histories. The University of Chicago Press, 1985.
- ¹⁷ José Bonifacio de Andrada e Silva (1763–1838) a függetlenség egyik szószólója, Dom Pedro minisztere, Coimbrában filozófiát tanult. A szabad kereskedelem, Adam Smith követője volt.
- ¹⁸ *Norton*: i. m. 150.
- ¹⁹ Hangsúlyozni kell a hivatalosan szót, mert azelőtt többször is deklarálták például szabadkőművespáholyokban. Vö: *Castellani*: i. m., *Braz A. A. Brancato*: Don Pedro I. de Brasil, possible Rey de España (Una conspiración liberal). Edipucrs, Porto Alegre, 1999. 167–168.
- ²⁰ *Castellani*: i. m. 6.
- ²¹ A levélből részleteket közöl: *Braz A. A. Brancato*: i. m. 186.
- ²² *Braz A. A. Brancato*: i. m. 187.
- ²³ *Carlos Carvalho Cavalheiro*: Maria Quitera e a luta pela independência. La Insignia. 19 de diciembre del 2003. Internetes kiadás. http://www.lainsigna.org/2003/diciembre/cul_038.htm.
- ²⁴ *Norton*: i. m. 328–329.
- ²⁵ *Viotti da Costa*: i. m. 19.
- ²⁶ Falas do Trono (Desde 1823 até o ano de 1889). Instituto Nacional do Livro, São Paulo, 1977. (Manifesto de Imperador. 16 nov. de 1823) 83–85.
- ²⁷ Falas do Trono, 31–38.
- ²⁸ Constituição Política do Imperio do Brazil. 1824. Presidência da República. Casa Civil. Subchefia para Assuntos Jurídicos. Internetes változat. <http://www.planalto.gov.br/ccivil03/constituicao/constituicao24.htm>.
- ²⁹ *Vianna*: i. m. 431.
- ³⁰ Constituição política, 1824. 9–10.
- ³¹ *Braz A. A. Brancato*: i. m. 197.
- ³² *Thomas C. Bruneau*: The Church in Brasil. The Politics of the Religion. University of Texas Press, Austin, 1982. 11–13. *Eördögh István*: Az egyház a gyarmati Latin-Amerikában. Gradus ad Parnassum Könyvkiadó, Szeged, 1998. 81–88., 109–133.
- ³³ *Viotti da Costa*: i. m. 56.
- ³⁴ *Wittman Tibor*: Latin-Amerika története. Gondolat, Budapest, 1971. 233–236.
- ³⁵ *Luis Villoro*: La revolución de independencia. In: Historia General de México. El Colegio de México. Tomo 2. 1976. 303–357.
- ³⁶ *Miguel González Averal*: La Independencia de México. Textos de su historia. Tomo I. Secretaria de Educación Pública, México. 1985., Colección de Documentos para Historia de la Guerra de Independencia de México de 1808–1821. T. 1. Ed. J. E. Hernández y Dávalos. Kraus Reprint, 1968.
- ³⁷ Casa Imperial de México. http://www.casaimperial.org/augustin_es.htm.
- ³⁸ *William Spence Robertson*: Iturbide of México. Greenwood Press, New York, 1968. 21.
- ³⁹ *Robertson*: i. m. 58.
- ⁴⁰ Independent México in Documentos. Juan E. Hernández y Dávalos Manuscript Collection. University of Texas, Ed. Jus, México, 1954. 217.

- ⁴¹ Historia Documental de México. Tomo 2. Ed.: E. T. Villar, M. G. Navarro, S. Ross. UNAM, México, 1974. 145–148.
- ⁴² Robertson: i. m. 74.
- ⁴³ Villoro: i. m. 352.
- ⁴⁴ Tratados celebrados en la villa de Córdoba. In: Historia Documental de México. 151–154.
- ⁴⁵ Robertson: 174.
- ⁴⁶ Mexikó lakossága: félszigetiek 15 000, kreolok 1 092 367, meszticek 704 245, indiánok 3 676 281, mulatt 624 461, néger 10 000 fő. Összesen: 6 122 354 lakos. Robert Ryal Miller: Mexico: A History. University of California Press, Norman and London, 1985. 139.
- ⁴⁷ Michael P. Costeloe: La Primera República Federal de México (1824–1835). Fondo de Cultura Económica, México, 1975. 231.
- ⁴⁸ Villoro: i. m. 354.
- ⁴⁹ Simon Tadeo Ortiz de Ayala: Resumen de la estadística del Imperio Mexicano. 1822. UNAM, México. 1968. 20.
- ⁵⁰ Ayala: i. m. 19.
- ⁵¹ Villoro: 353–354.
- ⁵² Acta de Casa Mata. In: Historia Documental, 173–176.
- ⁵³ Constitución de 1824 (México). Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes. Internetes változat. <http://www.cervantesvirtual.com>.
- ⁵⁴ Josefina Zoraida Vázquez: Los primeros tropiezos. In: Historia General, Tomo 3., 17.
- ⁵⁵ Carta de Alamán. In: Historia Documental de Mexico, 243–245.

VÁMOS PÉTER

TÁVOLI MENEDÉK

Közép- és kelet-európai zsidó menekültek Sanghajban a második világháború idején

Magyarországon még a holokauszt túlélőinek körében is kevésbé ismert, hogy 1938 tavaszától 1941 decemberéig, az Anschluss és a második világháború csendes-óceáni hadszínterének megnyitása közötti időszakban közel húszezer kelet- és közép-európai zsidó talált menedéket Kelet-Ázsiában, elsősorban Sanghajban, a világ akkor talán legnemzetközibb városában. Az elmúlt néhány évtizedben a sanghaji zsidók története világszerte az érdeklődés előterébe került; publikációk sora jelent meg a témáról. A szerzők legtöbbször maguk a menekültek, akik a zsidó hagyományt követve elbeszélnek fiaiknak a Távol-Keleten töltött egy évtized eseményeit. Kelet-Ázsia legnagyobb zsidó közösségének története az elmúlt években a kutatók figyelmét is felkeltette. Michael W. Blumenthal egykori sanghaji menekült, aki Jimmy Carter elnöksége idején az Egyesült Államok pénzügyminisztere volt, a történészek érdeklődését így magyarázza: „Ez elsősorban egy érdekes és fontos történet, amelyet azért kell újra elmesélni, mert furcsa és lehetetlen mese. Érdekes a különleges helyszín miatt, és fontos, mert az emberek egy olyan vegyes csoportjáról szól, akik a holokauszt túlélői voltak a világnak ebben az eldugott sarkában.”¹

Sanghaj, a nyitott város

Sanghaj 1842 óta volt nyitott kikötő. Az első ópiumháborút lezáró nankingi szerződés értelmében a város egy-egy része felett a fennhatóságot a britek és a franciák szerezték meg. Az első külföldi telepések megjelenése a város életében gyors változást hozott. Politikailag és területileg Sanghaj három részre tagolódott. A déli és északi részeken elterülő kínai városrészeket a Francia Koncesszió és a Brit (később Nemzetközi) Settlement választotta el egymástól. A külföldi zónák mentesültek a kínai joghatóság alól, a nyugatiak saját hazai törvényeik szerint bíráskodtak, önálló közigazgatást hozhattak létre, a rendfenntartásról maguk gondoskodhattak, konzuli fennhatóság alatt szabadon kereskedhettek, és misszionáriusaik szabadon folytathatták hithirdető tevékenységüket.²

Noha a 20. század elején az egymillió sanghaji lakosnak csupán egy százaléka volt külföldi, a nyugati civilizáció jelenlétének következtében Sanghaj a leggyorsabban urbanizálódó kínai településsé vált. Az engedélyes területeken az utcákat 1865-től gázlámpák világították meg, a lakásokban 1881-től volt telefon, 1882-től villanyvilágítás, 1883-tól pedig vezetékes víz.³ Az első automobil 1901-ben jelent meg a város utcáin. Az autó tulajdonosa egy magyar üzletember, Leinz Lajos volt.⁴ A külföldi jelenlét központja a Huangpu rakpartján a Bund volt, ahol máig birodalmi hangulatot idéző neoklasszicista épületek sorakoznak. A brit konzulátus, a Hongkong and Shanghai Bank székháza és a vámház a britek gyarmati hatalmának szimbóluma volt. Az erőszakkal megnyitott többi kínai kikötővároshoz hasonlóan Sanghaj is nyitva állt a külkereskedelem előtt, és az 1930-as évekre a világ egyik legnagyobb kikötőjévé vált. A város lakossága ekkor megközelítette a négymilliót, a külföldiek száma pedig a százezret.

Sanghaj az ellentétek városa volt. Egy zsidó menekült emlékei jól illusztrálják e különleges város hangulatát: „A szagok, amelyek a templomokban égetett füstölők illatától egészen az emberi ürülékét összegyűjtő trágyahordók kocsijának büzéig terjedtek; a különös hangok és zajok, amelyek a legszegényebb kuliktól kezdve a világ leggazdagabb embereiig a legkülönbözőbb emberektől származtak; vagy a társasági élet, amelynek éppúgy részei a bárók táncosnői, mint a puritán brit társasági hölgyek... Sanghaj nem volt sem keleti, sem nyugati város.”⁵

Sanghajban olyan alakok is békében élhettek, mint az „igazi Trebitsch”. Trebitsch Lincoln, azaz Trebitsch Ignác Pakson született 1879-ben, ortodox zsidó szülők második fiaként. Eseménydús élete folyamán volt keresztény misszionárius Kanadában, anglikán presbiter Kentben, liberális képviselő a brit parlamentben, hadurak tanácsadója Kínában, német ügynök mindkét világháborúban, élete utolsó szakaszát pedig buddhista szerzetesként élte le Sanghajban.⁶

Zsidók Sanghajban

A zsidó közösség Sanghajban négy egymástól jól elkülöníthető csoportból állt. A városba érkezett első zsidók bagdadi szefárd családok fiai voltak, akik a 19. század második felében telepedtek le az új kereskedelmi lehetőségeket kínáló, újonnan megnyitott indiai és kínai kikötővárosokban. A Sassoon, a Kadoorie, a Hardoon, az Ezra és az Abraham család tagjai az angolok támogatását is élvezve hamar gazdag kereskedőkkel váltak, és előbb-utóbb brit állampolgárságot is kaptak.

Közülük a legnagyobb vagyonra a Sassoonok tettek szert, akik a Sanghajban 1949-ben bekövetkezett kommunista hatalomátvételig Kelet-Ázsia legbefolyásosabb üzletembereinek számítottak. A „Kelet Rothschildjai” Bombay, Calcutta, Hong Kong, Szingapúr és Sanghaj központtal hatalmas gazdasági birodalmat hoztak létre, amelynek reprezentatív központja, az 1929-ben épült 77 méter magas, art deco stílusú Sassoon Building volt. A Sanghaj első számú telkén, a Nanking road és a Bund sarkán épült, irodáknak és luxusszállodának is otthont adó palotát a két világháború közötti időszakban Kelet-Ázsia legpompásabb épületeként tartották számon.⁷

A szefárdi közösség Sanghajban mintegy hétszáz főből állt. A zsidó bevándorlás második hullámában, a századfordulótól kezdve Oroszországból askenázi zsidók érkeztek a városba, s a harmincas évek közepére közel ötezres közösséget alkottak. A bagdadi szefárdok és a kelet-európai askenáziak között a hagyománybeli különbségek mellett a legnagyobb eltérés az volt, hogy míg a szefárdiak Sanghajba a kereskedelmi lehetőségek reményében érkeztek, addig az askenáziakat nem elsősorban a meggazdagodás lehetősége hajtotta. Számukra Sanghaj inkább menedék volt, hiszen az oroszországi zsidók legtöbbször a bolsevik forradalom utáni polgárháborús időszak pogromjai elől menekült a Távolsziget-Keletre. Néhány éven belül azonban nekik is sikerült biztos egzisztenciát teremteniük Sanghajban, így ők alkották a helyi zsidó közösség középosztályát.

A zsidók harmadik csoportja olasz, német és japán luxuszöcsökön érkezett Sanghajba. Egész családok: a szülők és a gyerekek, sőt nemritkán a nagyszülők is együtt élvezték az első osztály minden kényelmét. A látszat ellenére azonban e közép-európai kereskedők és értelmiségiek nem kalandvágyból hagyták el berlini vagy bécsi otthonaikat, hogy a világ másik végére utazzanak. Ők német és osztrák zsidók voltak, akik a náci Németországból menekültek. Számukra Sanghajon kívül nem volt más választási lehetőség.

A negyedik csoportot mintegy ezer lengyel zsidó alkotta. Köztük volt a Mir Jesiva, az egyetlen európai zsidó vallásos iskola, amely megmenekült a nácik pusztítása elől. A jesiva rabbijai és diákjai – közel 250 ember – Lengyelországból előbb Litvániaiba utaztak, onnan a Szovjetunió keresztl Japánba, Kobe városába, Kobéból Sanghajba, ahol egészen a világháború végéig folytathatták a Tóra tanulmányozását, amíg végre eljutottak Brooklynba.

A zsidó emigráció európai háttere

A hitleri Németország antiszemita politikájának már 1933-tól kezdve egyik eleme volt a zsidók emigrációra kényszerítése. A nemzeti szocialisták célja a zsidómentes (*Judenrein*) Németország megteremtése volt. Ennek érdekében először csak gazdasági szankciókat léptettek életbe a zsidókkal szemben, majd következett a tömeges letartóztatások sora és a fizikai bántalmazás. Az 1935-ben meghozott nürnbergi törvények megfosztották a zsidókat birodalmi állampolgárságuktól (*Reichsbürgerschaft*). Attól fogva zsidók csak az állam alattvalói (*Staatsangehörige*) lehettek. Azok pedig, akik elhagyták Németországot, 1941-ben még ez utóbbi státusukat is elveszítették. A német megszállás vagy politikai befolyás alatt álló országokban és területeken élő zsidók közül egyre többen tekintették lehetséges megoldásnak az emigrációt. Ez azonban nem csak rajtuk múltott. A legnagyobb akadályt az jelentette, hogy sem a nyugat-európai országok, sem pedig az Egyesült Államok nem kívánták megnyitni határaikat a további zsidó bevándorlók előtt. A „szabad világ” magatartása az 1938-ban megtartott eviáni konferencián vált nyilvánvalóvá.

Németország viszont egyre nagyobb területeket szerzett. Hitler előbb Ausztriát, majd a csehországi Szudéta-vidéket is a Harmadik Birodalomhoz csatolta. Egyre több zsidó került német fennhatóság alá, s az ellenük folytatott szervezett terror is egyre erősödött. 1938 októberében a lengyel zsidókat kiutasították Németországból. 1938. november 9-én, a Kristályéjszakán a rendőrség alakulatai zsinagógákat szentségtelenítettek meg, zsidó üzletek ablakait törték be, zsidókat vertek meg. Ezt jól szervezett és irányított erőszakhullám követte. Az SS verőlegényei a zsidókat begyűjtötték, letartóztatták, koncentrációs táborokba szállították, és sokakat csak azzal a feltétellel engedtek szabadon, hogy záros határidőn belül elhagyják az országot. Ez volt az a pillanat, amikor a legtöbb zsidó otthona elhagyása mellett döntött. Akár a „világ vége-re” is elmentek, csak hogy menedéket találjanak.

Akkoriban a világnak csupán egyetlen pontja volt, ahol a beutazáshoz semmiféle vízumra, rendőrségi igazolásra, menlevélre vagy a vagyoni helyzetet igazoló dokumentumra nem volt szükség. Ez volt Sanghaj, a nyitott város. A Nemzetközi Settlementbe való bejutás annak ellenére járható útnak tűnt a mindenre elszánt menekültek számára, hogy Kínáról szinte semmit sem tudtak, amit pedig a harmincas évek végén az országról hallhattak, az senkinek sem tűnhetett vonzósnak. 1937-ben kitört a japán–kínai háború, és a japánok, a náci Németország szövetségesei, Sanghaj egyes részeit is elfoglalták. (Ettől kezdve a második világháború végéig a tényleges hatalmat Sanghajban a japán hadsereg gyakorolta. Hatvanezres lélekszámával egyébként is a japán volt a legnépesebb külföldi kolónia Sanghajban.)

Japán Kelet-Ázsia nagyhatalma

Japán már a 19. század vége óta terjeszkedő politikát folytatott Kínával szemben. 1932-ben a Kvantung hadsereg elfoglalta Mandzsúriát, ahol Mandzsukuo néven bábálmot hozott létre. Az agresszióért Japánt mind az Egyesült Államok, mind a Népszövetség elítélte. Válaszul Japán 1933-ban kilépett a Népszövetségből. A szigetország az USA-val, illetve Nagy-Britanniával fenntartott kapcsolatai erősen megromlottak. A teljes nemzetközi elszigetelődést elkerülni kívánó Japán a német tábor felé sodródott. Az új szövetség 1936-ban az antikomintern paktum aláírásához, majd az azt megerősítő 1938-as kulturális szerződéshez vezetett. 1940 szeptemberében Németország, Olaszország és Japán létrehozta a hármas szövetséget, amely a később tengelyhatalmakként ismert országok között már katonai szövetséget is jelentett.

Németország és Japán szövetségét több okból sem nevezhetjük „természetesnek”. Elsősorban azért, mert a németek jelentős kereskedelmet bonyolítottak Kínával. 1937-ben – a japán–kínai háború kitörésének évében – Németország teljes fegyverexportjának 37%-a Kínába ment, többnyire a Japán legfőbb ellenségének számító Csang Kaj-sek vezette Kuomintang-kormány befolyási övezetébe tartozó területekre.⁸ A fegyverexportnak a németek csak 1938-ban vetettek véget, és ekkor hívták vissza Kínából a német katonai tanácsadókat is. A Reichstag ugyanebben az évben elismerte Mandzsukuo-t, ám Kínával a diplomáciai kapcsolatot csak 1941 nyarán szakította meg. A japán kormánynak – mivel nem látta indokoltnak, hogy Németország Kelet-Ázsiában is érdekeltségeket szerezzen – viszont nem volt szándékában beavatkozni az európai politikába, a német szövetséget csupán eszköznek tekintette Japán délkelet-ázsiai terjeszkedő politikájához és Kína fokozatos elfoglalásához.⁹

A japánok viszonya a zsidókkal szemben

Japán és Németország álláspontja a zsidósághoz való viszony tekintetében is szöges ellentétben állt egymással. Japánban sosem éltek jelentős számban zsidók, ezért a legtöbb japán szinte semmit sem tudott a zsidóságról, és mivel a keresztény teológiában sem voltak járatosak, a vallási alapú antiszemitizmus is távol állt tőlük. Elmondhatjuk, hogy a sintó Japánban az antiszemitizmus hagyománya nem létezett.¹⁰ Az 1930-as évektől Japán ugyan erősen a német propaganda hatása alá került, azonban a japánok számára Hitler fajelmélete, amely szerint az ázsiai népek alacsonyabb rendűek lennének, mint az árja származású németek, érthetetlen és elfogadhatatlan volt.¹¹ (A japánoknak is volt saját „fajelméletük”, amely szerint viszont ők tekintették alsóbbrendűnek saját ázsiai szomszédjaikat.)

A japánok hasznot akartak húzni a zsidók ázsiai jelenlétéből. Úgy gondolták, hogy a japán Új Rendet, a gyors gazdasági fejlődést segítheti a zsidóknak tulajdonított vagyon és befolyás. A japánok célja éppen ezért az volt, hogy a japán fennhatóság alatt álló területeken letelepítsék a nagy szakmai tudással rendelkező zsidó szakembereket és tapasztalt üzletembereket. A terv kidolgozói szerint ez a közvetlen haszon mellett hozzájárulhatott az amerikai tőke beáramlásához is Mandzsukuo iparosítása érdekében.¹²

A japánok szemében a zsidók egyszerűen a fehér faj képviselői voltak, éppen ezért a hozzájuk fűződő viszonyt a testvériség, fajegyenlőség és igazságosság három elve alapozta meg. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy Japánban nem létezett antiszemitizmus. Az első japánok, akik tanulmányozták a judaizmust és megismerkedtek

az antiszemitizmussal, katonák voltak, akik orosz nyelvtudásuknak köszönhetően a Kolcsak oldalán harcoló japán egységek mellett szolgáltak Szibériában.¹³ Nemcsak a nyugati hadtudományt tanulmányozták, hanem a bolsevikok és a zsidók kapcsolatáról is új ismereteket szereztek. Ekkor hallottak először a zsidó világösszeesküvésről és a „Cion bölceinek jegyzőkönyvei” című közismert antiszemita hamisítványról.¹⁴ Az antiszemitizmussal megfertőzött japán szakértők számára teljesen elfogadható volt a gazdag és befolyásos zsidóról kialakult sztereotip kép.

Mandzsukuo már 1933-ban befogadott néhány Európából menekülő zsidó orvost és szakembert. Ugyanekkor egyre több zsidó érkezett Sanghajba is, főként üzletemberek és magasan kvalifikált értelmiségiek. A japán–kínai háború kitörését követően, 1937 novemberében a japánok elfoglalták Sanghaj kínai negyedeit, valamint a Nemzetközi Settlementhez tartozó három északkeleti városrészt, köztük a komoly károkat szenvedett Hungkout,¹⁵ és ott szigorú japán fennhatóság alatt kínai önkormányzati testületeket hoztak létre.

A menekültáradat megindulásának következtében a japán politikusok előtt Tokióban és Sanghajban is nehéz feladat állt. Igyekeztek úgy kezelni a menekültkérdést, hogy ne kerüljenek szembe sem Németországgal, sem az Egyesült Államokkal. Egyrészt meg akarták állítani a menekültek áradatát, másrészt viszont hasznot akartak húzni a zsidók gazdasági és politikai erejéből. Feltételezték, hogy a zsidó bevándorlás esetleges akadályozása ronthatja a japán–amerikai kapcsolatokat, és ezzel csökkentheti a gazdaság fejlesztéséhez szükséges külföldi tőke beáramlását. A zsidók többsége azonban érvényes német útlevéllel érkezett, annak ellenére, hogy az első oldalon ott éktelenkedett egy nagy vörös „J”, a német „Jude” (zsidó) szó kezdőbetűje. A németeknek nem kellett vízum Sanghajba.¹⁶

A hivatalos japán zsidópolitika az 1938 decemberében, a szűkebb kabinet öt miniszter tagjának Tokióban megtartott értekezletén rajzolódott ki. A miniszterek kinyilvánították: Japánnak ugyan tartózkodnia kell attól, hogy a szövetségesei által elűzött zsidókkal szemben nyíltan befogadó politikát folytasson, ám ha megtagadná a zsidóktól, hogy japán területre lépjenek, az a császárság által régóta hangoztatott fajegyenlőség ellen volna.¹⁷ Ezért úgy döntöttek, hogy tudomásul veszik az addig letelepült zsidók jelenlétét, s nem gátolják meg további menekültek befogadását. Többek közt ennek a politikának volt köszönhető, hogy 1938 ősze és 1941 tele között közel húszezer kelet- és közép-európai menekült utazhatott Sanghajba. A város menedéket és otthont nyújtott nekik közel egy évtizeden át.

Kik voltak a menekültek?

A legtöbbjük a nürnbergi törvények szerint zsidónak számított. Vagy családostul érkeztek Kínába, vagy a családfőt később követték a hozzátartozók. Németország zsidó lakosságának átlagához képest talán kissé magasabban képzetek voltak, de foglalkozási megoszlásuk hasonló volt, mint általában a közép-európai zsidóságé. Anyagi helyzetükről általában elmondható, hogy nem voltak szegények – legalábbis amíg a náciik le nem foglalták, vagy el nem kobozták minden vagyoniukat –, de nem voltak különösebben gazdagok sem.¹⁸

A társadalom legmobilabb csoportjához tartoztak. Általában már a szülőföldjükön is új életet kellett kezdeniük, némelyeknek nem is egyszer. Faluról városba költöztek, kisebb vidéki városokból a fővárosba, sőt a nagyvárosokon belül is lakóhelyet változtattak – legtöbbször nem önszántukból. Sokan szakmát is váltottak. Néme-

lyek a gazdasági világválság miatt, de még többen a német hatóságoknak a zsidókat korlátozó intézkedései következtében kényszerültek felhagyni eredeti foglalkozásukkal. Korábbi tapasztalataik tehát nagyban közrejátszhattak döntésükben, hogy elhagyják hazájukat, nekivágnak az ismeretlennek, és ismét új életet kezdenek. Ma már tudjuk: ez a döntés mentette meg az életüket.¹⁹

A legtöbb németországi és ausztriai zsidó a két főváros egyikéből, Berlinből vagy Bécsből érkezett Sanghajba. A német anyanyelvű menekültek közel negyven százaléka érkezett Ausztriából, legtöbbször Bécsből.²⁰ Az ausztriaiaként számon tartott zsidók között azonban nem csak német anyanyelvűeket találunk. A menekültek között sok szláv – főként cseh, szlovák, szlovén és horvát – és magyar is volt. Az 1919-es Tanácsköztársaság bukását követően sok magyar zsidó menekült Ausztriába Magyarországról. A húszas évek elején Ausztriába, majd onnan Sanghajba emigrált magyar zsidók között volt például Frank László, a *Shanghai Jewish Chronicle* szerkesztője, és Adolf Josef Storfer, akinek baloldali nézetei miatt már 1911-ben el kellett hagyni Magyarországot. Storfer Bécsben Sigmund Freud műveinek kiadásával foglalkozott, Sanghajban pedig a *Gelbe Post* című, havonta megjelenő folyóirat – sokak szerint a legszínvonalasabb sanghaji lap –, majd az azonos címmel megjelenő napilap alapító főszerkesztőjeként dolgozott.

A menekültek közel kétharmada kereskedő, egynegyede kisiparos (pék, hentes, mészáros, szabó) vagy ipari munkás volt. A sanghaji zsidók közt viszonylag kevés felsőfokú végzettséggel rendelkező embert – orvost, fogorvost, gyógyszerészt, ügyvédet vagy mérnököt – találunk. Az 1939-ben Sanghajban kiadott *Emigranten Adressbuch für Shanghai* szerint a legtöbb emigráns kisvállalkozásból tartotta fenn magát. Kimagaslóan sok volt például a kávéház, az étterem és a szatócsbolt.²¹

Utazás és megérkezés Sanghajba

Sanghaj Európából két útvonalon volt elérhető: tengeren és szárazföldön. A tengeri utat választó németországi és ausztriai menekültek többnyire olasz vagy német hajózási társaságok luxus tengerjáróin utaztak. Triesztben vagy Genovában, illetve Hamburgban vagy Bréma kikötőjében szálltak tengerre. Az út a Szuezi-csatornán keresztül négy hétig tartott. Voltak azonban olyan hajók is, amelyek, hogy elkerüljék a csatorna használatáért kifizetendő borsos díjat, megkerülték az afrikai kontinenst, és a Jóreménység-fok érintésével tíz hét alatt értek Sanghajba.²² Miután 1940 júniusában Olaszország belépett a második világháborúba, a tengeri út gyakorlatilag lezárult. Ezután csupán néhány hajó indulhatott útnak Portugáliából vagy Marseille kikötőjéből, egészen 1942 elejéig.²³

A szárazföldi útvonal a Szovjetunió át Mandzsukuóba vezetett. Onnan a menekültek japán hajókon indultak tovább Sanghajba vagy más ázsiai célpontok felé. Ezeket az utakat a hivatalos szovjet utazási iroda, az Inturiszt szervezte, és az útért dollárban kellett fizetni. A szovjet hatóságok csak azoknak adtak átutazó vagy kiutazó vízumot, akik rendelkeztek beutazó vízummal bármely harmadik országba. A transzszibériai vasútvonalat a menekültek 1941 júniusáig, a Szovjetuniót ért német támadás megindulásáig használhatták.

A japán–kínai háború kitörését követő időszakban Sanghajban egyetlen ország sem volt jogosult az odaérkezők útlevelének ellenőrzésére. A város nem állt sem a kínai kormány, sem pedig egyetlen más ország képviselőinek kizárólagos fennható-

sága alatt. A beutazást valójában a japán haditengerészet egységei ellenőrizték, hiszen ők uralták a kikötőt.

Ahogy a menekültek száma egyre nőtt – 1939 közepére elérte a tízezret –, a japán hatóságok és a Sanghaji Városi Tanács (a Nemzetközi Settlement vezető testülete) egymással egyetértésben szigorító intézkedéseket hoztak a további bevándorlás korlátozásának érdekében. Az 1939 augusztusában nyilvánosságra hozott új szabályok értelmében csak az léphetett be Sanghajba, aki rendelkezett elegendő pénzzel ahhoz, hogy eltartsa magát, illetve a beutazási engedély kiadásához volt érvényes munkaszerződése valamely sanghaji céggel, esetleg házassági szerződése sanghaji lakossal. A szigorító intézkedések bevezetésének az volt a célja, hogy feltételekhez kössék a beutazást, és így korlátozzák a menekültáradatot. A város vezetése el akarta kerülni, hogy a menekültek jelenléte a város külföldi lakosságára túlzott anyagi terhet rójon. A szabályok következményeként csökkent a bevándorlási engedélyt kérelmezők száma, és sok kérelmezőt elutasítottak.

A helyi és a nemzetközi segélyszervezetek tevékenysége

A megérkező menekülteket a vámellenőrzést követően a segélyszervezetek képviselői teherautóra szállították, és a Sir Victor Sassoon tulajdonát képező fogadóközpontba, az Embankment Buildingbe vitték. Ha nem volt Sanghajban rokonuk vagy olyan ismerősük, aki szállást biztosított volna számukra, a segélyszervezetek által kialakított menekülttáborok egyikében tölthették az éjszakát. Az első helyi segélyszervezet a Nemzetközi Bizottság (teljes nevén: *International Committee for the Organization of European Refugees in China*, röviden I. C.) volt, amelyet 1938 augusztusában hozott létre néhány régi „sanghaji” magyar. A bizottság költségvetése jórészt Sassoon pénzadományából származott.²⁴ A bizottságot a menekültek Komor-bizottságként ismerték, a szervezet tevékenységének irányítója – tisztsége szerint tiszteletbeli titkára – ugyanis egy magyar üzletember, Komor Pál volt. Komor 1898 óta élt Sanghajban, és a Komor Segélyalap (*Komor Charity Fund*) alapítójaként, illetve a Magyar Segélyalap (*Hungarian Charity Fund*) elnökeként 1924 óta folytatott segélyező tevékenységet. A másik fontos menekültszervezet az Európai Menekülteket Segélyező Bizottság (*Committee for Assistance of European Refugees in Shanghai*) volt, amelynek vezetője egy holland üzletember, Michel Speelman volt. A Speelman-bizottság vezetői között is találunk magyarokat. A bevándorlási osztály vezetője Eduard Kann, az orvosi bizottság munkájának irányítója pedig a sanghaji orvostudományi egyetem bőrgyógyász professzora, dr. Reisz Frigyes (Frederic Reiss) volt.

Mindkét szervezet tevékenységének mintájául azok a nemzeti alapon szerveződött sanghaji segélyszervezetek szolgáltak, amelyek már az 1930-as évek elején kialakították működési elveiket és finanszírozási formáikat: jótékony magán személyektől és szervezetektől havi rendszerességgel adományokat gyűjtöttek, hogy a munkanélküli menekültek számára szállást és ingyenes étkezést biztosítsanak. Mindkét bizottságnak volt lakásügyi, élelmezési, egészségügyi és oktatási osztálya. A Speelman-bizottság megalakulását követően a két szervezet felosztotta a tennivalókat, és az I. C. elsősorban a menekültek személyazonosságát bizonyító okmányok kiadásával foglalkozott. A hontalan menekültek Komor Pál aláírásával személyi igazolványt kaptak, amelyet a Sanghaji Városi Tanács éppúgy elfogadott hivatalos okmányként, mint a helyi japán hatóságok, sőt néhány külföldi ország, például Ausztrália is.

A tömeges emigráció megindulását megelőző időszakhoz képest az 1930-as évek végén jelentős különbségek mutatkoztak a menekültkérdés kezelésében. A korábbi gyakorlat szerint minden nemzet saját segélyszervezetet hozott létre, amely elsősorban a nemzetközi segélyszervezetektől és a honfitársaktól származó adományokra számíthatott. Az ügyek száma eleinte kezelhetően alacsony volt, és a legtöbb nehézség megoldásához elegendőnek bizonyult az egyszerű pénzsegély. A segélyhez az általánosan elfogadott gyakorlat szerint kölcsön formájában jutott a rászorult, azzal a feltétellel, hogy amint arra anyagi helyzetének javulásával módja nyílik, a pénzt visszafizeti. Komor Pál 1935-ben így írta le a Magyar Segélyalap célját: „Az alap egyik legfőbb célja annak elkerülése, hogy magyarok a közösség terhévé váljanak, vagy hogy az utcán kolduljanak. Mindent elkövetünk, hogy azok, akik nem találnak itt munkát, hazatérhessenek vagy elhagyhassák Sanghajt.”²⁵

Hazatérni? Vagy Sanghajt elhagyni? A csendes-óceáni háború kirobbanása előtt ugyan voltak néhány tucatnyian, akik Sanghajból eljutottak az Egyesült Államokba, Kanadába vagy Ausztráliába, de a menekültek legtöbbször nem is reménykedhetett ilyesmiben. A helyi segélyszervezetek munkatársai nem voltak könnyű helyzetben, amikor megváltozott körülmények között kellett új problémákra új megoldásokat találniuk. Arról talán voltak információik, mi zajlik Európában, de a zsidóellenes kampány jellegével nem voltak tisztában, és bizonyosan nem tudták megítélni, hogy a német zsidóüldözésnek mi lesz a végkifejlete. A helyi segélyszervezetek mellett több nagy nemzetközi szervezet is részt vett a segélyakciókban. Képviselői révén jelen volt Sanghajban az *American Jewish Joint Distribution Committee* (rövidítve: JDC), a *Hebrew Immigrant Aid Society* (HIAS) és a Nemzetközi Vöröskereszt is.

Menekültélet Sanghajban 1938 és 1941 között

Az elsőként érkezők még magukkal hozhatták vagyontárgyaikat. Volt, aki elhozta bútorait és teljes ruhatárát, volt, aki szerszámokat hozott, volt, aki még a varrógépét is elszállíttatta Sanghajba, és volt, aki Anglián vagy más országokon keresztül nagyobb mennyiségű pénzt juttatott ki Németországból.²⁶ Mivel ezek az emberek nem nincstelenül érkeztek, és volt lehetőségük műhely berendezésére vagy üzletnyitásra, többen viszonylag rövid időn belül jó anyagi körülményeket teremtettek maguk és családjuk számára. Ugyanakkor azok, akik már a Gestapo szigorú ellenőrzése mellett hagyhatták csak el Németországot, csupán egy bőröndöt hozhattak magukkal, és annyi ruhát, amennyit magukon viseltek.²⁷ Ők, eleinte legalábbis, segélyre szorultak.

Amint a menekültek berendezkedtek, a megfelelő anyagi háttérrel rendelkezők közül néhányan új üzletbe kezdtek, a szerencsések pedig külföldi tulajdonú vállalatoknál kaptak állást, így szerény körülmények között ugyan, de mégis önálló egzisztenciát teremtettek. Az elegendő bevétellel rendelkező családok – ez mintegy négyezer embert jelentett – a város legelegánsabb részén, a Francia Koncesszióban béreltek házat vagy lakást. A többség azonban nem engedhette meg magának, hogy drága helyen lakjon, ezért Hungkouban, a Nemzetközi Settlement északkeleti részén található, japán fennhatóság alatt álló kerületben keresett szállást. A háborúban ez a városrész szenvedte el a legnagyobb pusztítást. A házak egy része romos volt, és a lakberek sokkal alacsonyabbak voltak, mint az előkelőbb negyedekben.

A helyi segélyszervezetek a Nemzetközi Vöröskereszt és az amerikai zsidó szervezetek segítségével több ezer kisemmizett menekült számára biztosítottak átmeneti szállást.²⁸ Az első ilyen „otthon” (a menekültek a német *Heim*, otthon szót hasz-

nálták a szállások megnevezésére) eredetileg a britek által működtetett idősök otthona volt. Később a menekülteket félig romos gyárépületekben és barakkokban szállásolták el, ahol a családokat kifeszített takaró vagy lepedő választotta el egymástól. Voltak olyan otthonok, ahol az egyedülálló nők és férfiak külön laktak.

Hungkouban öt átmeneti szállás működött. Sassoon és Speelman mellett a Sanghaji Városi Tanács és a protestáns Londoni Missziós Társaság (*London Mission Society*) is biztosított épületeket. Az 1939 januárjában megnyitott első otthon mellett ingyenkonyha is működött, amely naponta háromszor hétezer adag étel elkészítésére volt alkalmas. Két másik konyhát is létrehoztak, egyet egy zsinagógában, egyet pedig a fogadóközpontban. Mindegyikben a kóser szabályok betartásával főztek, annak ellenére, hogy a menekültek csupán kis része tartotta magát a szigorú vallási előírásokhoz. A csendes-óceáni háború kitörése után, amikor az érkező segélyek mennyisége már nem volt elegendő, a konyhák csak napi egyszeri étkezést tudtak biztosítani.

A rossz higiénés körülmények és a nem megfelelő ellátás következményeként különféle Európában ismeretlen betegségek és járványok támadták meg a menekülteket. A segélyszervezetek megszervezték az orvosi ellátást is. Nem volt nehéz dolguk, hiszen a menekültek között számos orvos akadt. Rendelőintézetet, járóbeteg-rendelést szerveztek minden tömegszálláson, a Ward roadon található otthonban pedig egy emigránskórházat is létrehozta a magyar Verő Artúr főorvos irányításával.

Sir Victor Sassoon, aki nemcsak jótékonyágáról, hanem jó üzleti érzékéről is híres volt, felvásárolt néhány romos házat Hungkouban, majd a menekültekkel ingyen lakhatás fejében újjáépíttette azokat. A menekültek egy része kínai főbérletől bérelt lakást, majd európai szakemberek segítségével bevezették az áramot és a vizet. Ezután a kínai városi tanácstól kérvényezték a vízhasználati engedélyt, ami a megfelelő kenőpénz lefizetése után meg is érkezett.²⁹ Hungkouban a jól képzett európai szakmunkások egész utcákat építettek újjá. A „zsidónegyed” kereskedelmi és kulturális központja, a „Kis Bécs” kávéházaival, éttermeivel, éjszakai bárjaival és üzleteivel egészen európai hangulatot árasztott.

Az 1941 decemberét megelőző három évben a menekültek többsége megtalálta a helyét a sanghaji gazdasági életben. Mindez annak ellenére történt, hogy politikai kényszer hatására választották a távol-keleti utazást, nem pedig jobb gazdasági lehetőségeket keresve érkeztek, valamint hogy csak néhányan tudtak elég jól angolul, a nemzetközi közösségben és gazdasági körökben általánosan használt nyelven.

Az adományokból élő zsidók közül sokan nyomorogtak, a közösségben mégis gazdag kulturális élet bontakozott ki. Horace Kadoorie zsidó gyerekek számára iskolát alapított, ahol az oktatás nyelve az angol volt, de kínait és franciát is tanítottak. A japán és a német nyelv oktatását csak a város teljes japán megszállását követően tették kötelezővé. Az I. C. felnőttek számára angoltanfolyamot szervezett, és a menekültszállásokon is tartottak angolórákat. Az újjáépítéssel és képzéssel foglalkozó szervezet, az ORT (*Organization for Reconstruction and Training*) huszonegy szakma képzésére hat hónapos tanfolyamokat szervezett. A menekültek több napilapot és folyóiratot adtak ki, a profi zenészek és színészek koncerteket, színelőadásokat rendeztek. A cionista csoportok a *Zionistische Organization Shanghai* nevű szervezetben egyesültek, amelynek központja a Hungária étteremben működött.³⁰

Menekültélet a csendes-óceáni háború kirobbanása után

A menekültek életében az első jelentős változást a csendes-óceáni hadszíntér megnyitása hozta. 1941. december 8-án a japán hadsereg egységei bevonultak Sanghajba, és ellenőrzésük alá vonták az egész várost, beleértve az összes külföldi befolyási övezetet is. A japán alakulatok fegyveres ellenállással sehol sem találkoztak.

A japán megszállást követően a menekültek gazdasági helyzete látványosan rosszabbodott. A sanghaji zsidó közösség forrásai elapadtak. A japánok a Sanghajban állomásozó amerikai és brit fegyveres erők katonáit letartóztatták, és a város közelében fekvő kis szigetek egyikén létrehozott hadifogolytáborban helyezték el őket. Az ellenséges nemzetekhez tartozó polgári lakosságot, elsősorban az amerikaiakat és a briteket a városon belül internálták. (1942 tavaszán a JDC helyi képviselőit is letartóztatták, ennek ellenére a szervezet továbbra is folytatni tudta a segélyakciókat. Az egyik menekülttábor mellett kialakított konyhán mintegy nyolcezer embernek biztosítottak napi egyszeri meleg ételt.)³¹ A megszállók minden szövetséges üzleti érdekeltséget bezárattak, így az ellenséges államok polgárainak tulajdonában levő cégeknél dolgozó zsidók elvesztették az állásukat. Nem sokkal a csendes-óceáni háború kitörése előtt a menekültek többségének jogi státusa is bizonytalanná vált, hiszen 1941. november 29-én a németek a tartósan külföldön élő zsidókat hontalanná nyilvánították.

Miután Japán is harcoló résztvevője lett a háborúnak, a németek felhatalmazva érezték magukat arra, hogy minden téren, így a zsidókérdés megoldásában is nagyobb mértékű együttműködést követeljenek szövetségesüktől. 1942 nyarán az a szóbeszéd járta a menekültek között, hogy Josef Meisinger, a Gestapo tokiói képviselője Sanghajba érkezett, és tárgyalásokat folytatott a japán hatóságokkal a zsidó menekültek sorsáról. Azt beszélték, hogy Meisinger, a „varsói mészáros”, aki 1939-ben a lengyel fővárosban a Gestapo helyi főnökeként több tízezer ember meggyilkolásáért volt felelős, Sanghajban találkozott a japán konzulátus, a katonai rendőrség és a Zsidó Ügyek Hivatalának képviselőivel, hogy a „végső megoldás” sanghaji megvalósításáról tárgyaljon.³²

A japánok semmi olyat nem akartak elkövetni a zsidókkal szemben, ami az ellenséges propaganda számára támadási felületet jelenthetett volna, így nem akartak részt vállalni a végső megoldásban sem. Ugyanakkor mivel a stabilitás megőrzése Sanghajban elsődleges szempont volt a japánok számára, 1943. február 18-án a város katonai vezetése kiadott egy rendeletet, amelyben korlátozták a hontalan menekültek szabad mozgását, és kényszerlakhelyet jelöltek ki számukra Hungkou egy olyan részében, ahol már több ezer zsidó menekült élt. A menekülteknek három hónapjuk volt, hogy beköltözzenek a kijelölt területre. A rendelet nem beszélt általában a zsidókról – olyannyira nem, hogy a zsidó szó nem is szerepelt a szövegben –, mivel az új szabály nem minden zsidóra vonatkozott. Csupán azok a hontalan menekültek estek a rendelkezés hatálya alá, akik 1937 után érkeztek Sanghajba Németországból (beleértve az egykori Ausztriát és Csehszlovákiát), Magyarországról, az egykori Lengyelországból, Litvániából, Lettországból és Észtországból. Az 1937, vagyis Sanghaj japán megszállása előtt érkezettek – ilyen volt a legtöbb orosz zsidó – nem internálták, ők mindenféle korlátozó intézkedés hatálya alól mentesültek. A japánok a zsidó vallásos intézmények: iskolák, zsinagógák vagy temetők ellen semmiféle erőszakos cselekedetet nem hajtottak végre.³³

A menekültek átköltözését az újonnan létrehozott szervezet, a SACRA (*Shanghai Ashkenazi Collaborating Relief Association*) segítette, élén dr. Abraham

Cohnnal, aki román szülők gyermekeként Nagaszakiban nőtt fel, és folyékonyan beszélt japánul. (Érdekeség, hogy japánul kiejtve a SACRA szó szakurának – magyarul „cseresznyevirág” – hangzik. Talán nem véletlen, hogy a szervezet címerében ott volt a cseresznyevirág.) A kijelölt övezet létrehozását követően a japánokkal szorosan együttműködő SACRA lépett elő első számú helyi zsidó segítségsszervezetté (habár a pénz továbbra is elsősorban az amerikai JDC-től származott).

Élet a gettóban

A kijelölt övezet – a menekültek szóhasználatával élve gettó – ugyan nem volt szögesdróttal vagy fallal bekerítve, de a hontalan menekültek csak külön erre a célra kiállított kilépési engedély birtokában hagyhatták el a területet. A rendelet értelmében a Sanghaj más részeiben lakóknak (kb. 8000 embernek) fel kellett számolniuk otthonukat, üzletüket, irodájukat, és jelképes összegért el kellett adniuk kínaiaknak vagy japánoknak.³⁴ A gettó létrehozása a legtöbb ember karrierjének a végét is jelentette, hiszen ha a kijelölt övezeten kívül levő vállalatoknál dolgoztak, a japán hatóságoktól nem kaptak engedélyt a terület elhagyására. Japán részről a Hontalan Menekültek Hivatala volt a felelős az engedélyek kiadásáért. A hivatal japán munkatársa – bizonyos Ghoya – magát a zsidók királyának nevezte, és az engedélyek kiadásánál kényúrként viselkedett a kiszolgáltatott menekültekkel szemben. Az egykori menekült emlékirata szerint gyakran kínzással ért fel az egész napos várakozás a tűző napon, hogy végre hozzájussanak az engedélyhez.³⁵ Csak azok kaphattak könnyedén engedélyt, és dolgozhattak egészen a háború végéig, akiknek a munkája a közjót szolgálta, például az orvosok és a mérnökök.

A sanghaji gettó sokban különbözött az európaiaktól. A tizenötezer hontalan menekültet nem zárták el teljesen a külvilágtól. Ez már csak azért is lehetetlen lett volna, mert a másfél négyzetkilométernyi területen a külföldiek mellett vagy százezer-nyi kínai élt, akiknek eszük ágában sem volt elhagyni az otthonukat. A japánok nem is őrizték a gettó határait, csak néhány ellenőrző pontot hoztak létre, ahol útkadályokat állítottak fel, és japán katonák, orosz rendőrök vagy zsidó polgárőrök teljesítettek szolgálatot. A kijelölt körzetet elhagyni kívánó hontalan menekülteknek jelentkezniük kellett a japán rendőrségen.³⁶ A gettó engedély nélküli elhagyása elméletileg nem volt nehéz dolog, a gyakorlatban azonban igen veszélyes vállalkozás lehetett, hiszen egy kínai városban a külföldi ember igen feltűnő jelenség.

A menekültek egy része alkalmazottként vagy önálló vállalkozóként a gettóban is talált munkát, hiszen asztalosra, lakatosra, cipészre, szabóra továbbra is szükség volt. Volt, aki kávézót vagy kifőzdét nyitott, az értelmiségiek, egykori tanáreberek közül pedig néhányan magánórát adtak ebédért. A menekültek túlnyomó többségének élete azonban a jótékonyági szervezetek adományaitól függött.³⁷ Az elszegényedett emigránsok helyzete 1943 telén még nehezebbre fordult. A szén és a brikett ára elérhetetlen magasságba szökött (a menekültek leírása szerint olcsóbb volt forralt vizet vásárolni, mint a szén megvenni, és a vizet otthon felforralni),³⁸ az áramhasználatot korlátozták, az ennivaló pedig éppen arra volt elég, hogy az emberek ne éhezzenek. Az ingyen étkezések számát a napi háromról egyre kellett csökkenteni, és az adagok is egyre kisebbek lettek.

1944 elejétől az amerikai JDC Svájcban keresztül ismét küldhetett pénzt a japán fennhatóság alatt álló Sanghajba. A pénzsegélynek azért kellett egy harmadik országon keresztül bonyolódnia, mert az Egyesült Államokban törvény tiltott minden-

fajta kereskedelmi tevékenységet az ellenséges területekkel, így a zsidó szervezeteknek is tilos volt bármiféle adományt eljuttatni az ellenség által ellenőrzött városba. A segélyakciók felelevenítését követően az ellátás mennyisége és minősége is javult.³⁹

A *Shanghai Jewish Chronicle* és a helyi német nyelvű rádióadások folyamatosan beszámoltak a háború európai hadszínteréről. A németek visszaszorulását, majd a kapitulációt a menekültek csöndben ünnepelték. A háború európai befejezése azonban a menekültek között újabb aggodalomra adott okot, hiszen a német megadást követően az ázsiai térségben a harcok egyre erősödtek. A szövetségesek folyamatos távol-keleti előretörése során Sanghajt is több bombatámadás érte. Hungkouban nem-hogy óvóhely, de még pince sem volt. A japánok, abban bízva, hogy az amerikaiak nem fogják bombázni a külföldiek által lakott negyedeket, a gettó területére rádióközpontot és hadianyagraktárt telepítettek.

1945. július 17-én az Okinaván állomásozó amerikai bombázók támadást intéztek a rádióállomás ellen, amely a japán hadihajók irányításában fontos szerepet játszott. A bombázásnak polgári célpontok is áldozatul estek. Az akció során több száz kínai és harmincegy európai emigráns vesztette életét, a sebesültek száma megközelítette az ezret.⁴⁰

A menekültek sorsa a japán fegyverletétel után

A japán kapitulációt Sanghajban 1945. augusztus 15-én jelentették be. A japán hadsereg ennek ellenére rendfenntartóként augusztus 26-ig – az amerikai tengerészgyalogosokból álló első egység megérkezéséig – a városban maradt. Néhány napon belül Csang Kaj-sek kuomintangista erői foglalták el a várost. A kijelölt övezet megszűnt, a zsidóknak nem kellett többé engedélyért folyamodniuk, szabadon mozoghattak az egész városban. A zsidó negyedben mégis szinte változatlanul zajlott tovább az élet. A legtöbb embernek ugyanis nem volt pénze, hogy visszatérjen korábbi lakhelyére, vagy akár csak önálló szobát béreljen. A helyi segélyszervezetek és a JDC képviselői kiszabadultak az internálótáborokból, és a nemzetközi közösség segélyszervezete, az UNRRA (*United Nations Relief and Rehabilitation Administration*) is megkezdte tevékenységét.

A háború befejeztével végre megnyílt a lehetőség Sanghaj elhagyására is. A zsidó menekültek túlnyomó többsége távozni akart, amilyen gyorsan csak lehetett. A város gazdasága viszonylag hamar új lendületet vett, ezért voltak olyanok is, akik szívesen maradtak volna, hogy Sanghajban kezdjenek új életet. Elsősorban az oroszok szerettek volna maradni, akik nem szenvedtek kárt a háború idején sem. Az ő maradásukat azonban az akadályozta, hogy Mao Ce-tung kommunista rendszere nem tette lehetővé számukra, hogy szovjet iratok nélkül Kínában éljenek.

A zsidók millióinak elpusztításáról szóló hírek csak a háború végén jutottak el Sanghajba. A holokausztról a helyi és a nemzetközi sajtóból, valamint személyes levelezés útján értesültek a menekültek. Amikor megtudták, hogy mi történt Európában maradt rokonaikkal, a legtöbben nem kívántak visszatérni egykori hazájukba. A túlnyomó többség harmadik országba akart emigrálni. Elsősorban azok az idős emberek tértek haza, akiknek a legcsekélyebb volt az esélyük arra, hogy más ország befogadja őket. Néhány százan mentek az Egyesült Államokba, Kanadába, Ausztráliába, Új-Zélandra és Latin-Amerikába. 1948 után, Izrael állam megalapítását követően a sanghajiak közül is több ezren, szefárdiak és askenáziak, oroszok és németek egyaránt a zsidó államba tértek haza.⁴¹

Jegyzetek

- ¹ *Blumenthal, Michael W.*: Shanghai: The Persistence of Interest. 1. In: Points East, Vol. 10, No. 1. 1996. március, 1, 3–4.
- ² *Mayers, W. F.* (szerk.): Treaties between the Empire of China and Foreign Powers. Shanghai–London, 1877. (Reprint: Ch'eng-Wen Publishing Company, Taipei, 1966). 1–20.
- ³ *Hszüang Jüecse* (szerk.): Lao Sanghaj ming zsen ming si ming vu ta kuan. Sanghaj, Sanghaj zsenmin csuansö, 1997. 198. (A tanulmányban a kínai szavak és nevek az ún. népszerű magyar átírásban szerepelnek.)
- ⁴ Uo. 207.
- ⁵ Idézet *Paul Rosdy–Joan Grossman*: The Port of Last Resort – Refuge in Shanghai című filmjéből.
- ⁶ Trebitsch Ignácrról: *Wasserstein, Bernard*: The Secret Lives of Trebitsch Lincoln. New Haven–London, Yale University Press, 1988. Magyarul: *Gömöri Endre*: Az igazi Trebitsch. Budapest, Kozmosz könyvek, 1985.
- ⁷ A Sassoon családról: *Jackson, Stanley*: The Sassoons. New York, E. P. Dutton and Co., Inc., 1968. Az épületről: uo. 217–218. A Sassoonok 1949 után sem szakították meg minden kapcsolatukat Sanghajjal. Az 1990-es években újjáalakult Shanghai Jewish Community első elnöke Albert Sassoon volt. (Ma a zsidó közösség Sanghajban kizárólag a városban dolgozó üzletemberekből és családtagjaikból áll, és néhány éve saját rabbijuk is van.)
- ⁸ *Altman, Avraham–Eber, Irene*: Flight to Shanghai, 1938–1940: The Larger Setting. In: Yad Vashem Studies XXVIII, Jerusalem, 2000. 55.
- ⁹ A német–japán szövetségről lásd: *Menzel Meskill, Johanna*: Hitler and Japan: The Hollow Alliance. New York, Atherton Press, 1966.
- ¹⁰ *Kowner, Rotem*: On Ignorance, Respect and Suspicion: Current Japanese Attitudes towards Jews. Jerusalem, The Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism, The Hebrew University of Jerusalem, 1997. 2.
- ¹¹ *Goodman, David G.–Miyazawa Masanori*: Jews in the Japanese Mind. The History and Uses of a Cultural Stereotype. New York, The Free Press, 1995. 35.
- ¹² *Tokayer, Marvin–Swartz, Mary*: The Fugu Plan. New York–London, Paddington Press, 1979. 9.
- ¹³ *Goodman–Miyazawa*: i. m. 80.
- ¹⁴ *Kranzler, David*: Japanese, Nazis and Jews. New York, Yeshiva University Press, 1976. 177.
- ¹⁵ Hungkou a városrész nevének népszerű magyar átírása. A Kínában ma hivatalos átírás, a pinyin szerinti átírás Hongkou, a harmincas–negyvenes években a Sanghajban élő külföldiek által használt elfogadott írásmód pedig Hongkew volt.
- ¹⁶ 1938 augusztusától a németországi zsidók csak bizonyos, jól felismerhető utónevet viselhettek. Ha valakinek az utónevéből nem lehetett egyértelműen következtetni zsidó származására, fel kellett vennie az Izrael vagy Sara nevet. Ugyanezen év októberében a zsidóknak új útlevelet kellett kiváltaniuk, amelynek első oldalán ott állt a vörös pecsét. A részletekről például: *Grebenschikoff, I. Betty*: Once my name was Sara. Ventnor, New Jersey, Original Seven Publishing Company, 1993.
- ¹⁷ *Rotner Sakamoto, Pamela*: Japanese Diplomats and Jewish Refugees. A World War II Dilemma. Westport, Connecticut and London, Praeger, 1998. 56.
- ¹⁸ *Hoss, Christiane*: Abenteurer. Wer waren die Shanghai-Flüchtlinge aus Mitteleuropa? In: *Armbüster, Georg–Kohlstruck, Michael–Mühlberger, Sonja* (szerk.): Exil Shanghai, 1938–1947. Jüdisches Leben in der Emigration. Teetz, Hentrich & Hentrich, 2000. 133.
- ¹⁹ Uo.
- ²⁰ Uo. 107.
- ²¹ Emigranten Adressbuch fuer Shanghai, November, 1939. Hong Kong, Old China Hand Press, 1995. (Reprint.)
- ²² *Ginsbourg, Anna*: Jewish Refugees in Shanghai. Shanghai. The China Weekly Review, 1940. 13.
- ²³ *Ristaino, Marcia R.*: New Information on Shanghai Jewish Refugees: The Evidence of the Shanghai Municipal Police Files, National Archives and Records Administration, Washington, D. C. In: *Goldstein, Jonathan* (szerk.): The Jews of China. Volume Two: A Sourcebook and Research Guide. Armonk, New York: M. E. Sharpe, 2000. 140.
- ²⁴ Jewish Refugees in Shanghai. In: Oriental Affairs, 1940. június, 290.
- ²⁵ Magyar Országos Levéltár, K 672/1935/119. Komor levele Boissevainhez, Hollandia sanghaji főkonzul-jához. Sanghaj, 1935. november 29.
- ²⁶ Fred Linden in Shanghai. Utah Oral History Institute, Wells College Press, 1995. 7.

- ²⁷ *Isaac, John-Isaac, Harriet*: Flight to Freedom, 1939–1947 Kézirat. USHMM Levéltár, RG–03.011.*01. 5.
- ²⁸ *Kranzler*: i. m. 127–150.
- ²⁹ *Linden*: i. m. 8.
- ³⁰ *Kranzler*: i. m. 378.
- ³¹ *Margolis, Laura L.*: Race against Time in Shanghai. In: Survey Graphic. Vol. XXXIII. No. 3. 1944. március, 171.
- ³² A terv részletei Tokayer könyvében szerepelnek. A leírás alapjául egykori sanghaji menekültekkel készített interjúk szolgáltak. Meg kell azonban említenem, hogy levéltári kutatásaim során a németek sanghaji Endlösung-tervével kapcsolatban semmiféle bizonyítékot nem találtam.
- ³³ *Zeitlin, Josef*: The Shanghai Jewish Community. An Historical Sketch. In: Jewish Life. Vol. 41. No. 4, 1973. október, 65.
- ³⁴ *Gruenberger, Felix*: The Jewish Refugees in Shanghai. In: Jewish Social Studies. Vol. XII, No. 4, 1950. október, 342.
- ³⁵ *Heppner, Ernest G.*: Shanghai Refuge. A Memoir of the World War II Jewish Ghetto. Lincoln, University of Nebraska Press, 1993. 114.
- ³⁶ Németországban előkerült egy 1944. augusztus 24-i keltezésű, 14 974 nevet tartalmazó japán rendőrségi lista, amely a Dee Lay Jao kerületben lakó összes külföldi nevét tartalmazza. CD-ROM-on közli: Exil Shanghai, 2000.
- ³⁷ *Frank László*: Sanghajba menekültem. Budapest, Gondolat, 1960. 216.
- ³⁸ *Tobias, Sigmund*: Strange Haven. A Jewish Childhood in Wartime Shanghai. Urbana–Chicago, University of Illionis Press, 1999. 86–88.
- ³⁹ *Gruenberger*: i. m. 343.
- ⁴⁰ *Tobias*: i. m. 86–88.
- ⁴¹ *Armbüster, Georg*: Das Ende des Exils in Shanghai. Rück- und Weiterwanderung nach 1945. In: Exil Shanghai. 184–201.

AZ ALGÉRIAI HÁBORÚ KEZDETE (1954–1955)

Az 1954. november 1-jén kirobbant felkelésről nem csupán a jogilag „tengerentúli három francia megyét” alkotó Algéria iránt csekély érdeklődést tanúsító francia közvélemény, de a kormányon és ellenzékben lévő politikusok – sőt maguk a felkelők – sem gondolták, hogy közel nyolc évig tartó háborút indít el. Gyors megoldást reméltek mind a felkelők, mind a gyarmati hatalom. Az előbbieket abban bízták, hogy az algériaiak tömegesen ragadnak majd fegyvert, állnak melléjük, s a nemzetközi közvélemény támogatását is megszerezve Algéria szuverenitásának elismerésére kényszerítik Párizst. A gyarmati hatalom pedig úgy vélekedett, hogy gyors és határozott rendőri akciókkal, valamint reformoknak alig nevezhető változtatásokkal helyreállítja a társadalmi békét.

A felkelés kirobbanását követő év eseményei egyik fél kezdeti elvárásait sem igazolták. Annak jelei viszont egyre nyilvánvalóbbá váltak, hogy Franciaország súlyos belpolitikai megrázkódtatások elé néz, s minél inkább hangsúlyozza algériai katonai akcióinak „rendfenntartó” jellegét, annál inkább egy valószínűs háborúba sodródik.¹ A felkelőknek pedig arra kellett rájönniük, hogy egy szikra nem elég a gyarmat lángba borításához, s a nemzetközi életnek sem Algéria a legfontosabb problémája.

A nemzeti mozgalom útja a fegyveres felkelésig

Algéria különleges helyet foglalt el a francia gyarmatbirodalomban: de facto gyarmat volt, de jure viszont az 1947-ben elfogadott ún. szerves alaptörvény értelmében Franciaország integráns részeként „egy megyecsoporthoz” tartozott. A végrehajtó hatalom a francia kormány által kinevezett és neki felelős főkormányzó kezében összpontosult. Franciaország nemzetközi szerződéseit (így pl. a NATO szerződést) teljes joggal alkalmazták Algériára is. Az ország ügyeit a 120 tagú *algériai gyűlés* a főkormányzóval egyetértésben intézte. A területbe 60 képviselőt választott az egymillió európai származású lakos, s ugyanennyit a kilencmillió algériai. A demokratikus szabadságjogokat kiterjesztették ugyan Algéria valamennyi lakójára, ám garantálását a gyakorlatban az algériai gyűlés hatáskörébe utalták, ahol viszont minden döntés meghozatalához kétharmados többségre volt szükség. Ez az eljárás jogilag is biztosította az európai származásúak korlátlan uralmát, az algériaiakat pedig gyakorlatilag a politikai élet perifériájára szorította, s lehetetlenné tette nemzeti aspirációjuknak, az önrendelkezési jognak az érvényesítését. Ennek ellenére a nemzeti mozgalom pártjai – bízva a franciaországi demokratikus erők támogatásában – tudomásul vették a legális kereteket, s az általa nyújtott lehetőségeket kihasználva küzdöttek a nemzeti függetlenségért. A gyarmati legalitás elfogadását az algériai lakosság részéről elsősorban a kényszer és a megfélemlítés motiválta. Ennek a lélektani állapotnak a kialakulásában meghatározó élmény volt az 1945. májusi felkelés leverését követő könyörtelen megtorlás.

1945. május 8-án Algéria-szerre megünnepezték a fasizmus felett aratott győzelmet. A keleti országrész városaiban (Sétif, Guelma stb.) felvonuló algériaiak arra is felhasználták az eseményt, hogy követeljék országuk függetlenségét. Az ünneplés és a tüntetések véres összeütközésekbe, majd napokig tartó – a falvakra is kiterjedő – szervezetlen brutalitásba, a középkori parasztfelkelésekre emlékeztető fegyveres összecsapa-

pásokba torkollottak. A felkelés elfojtására bevetették a katonaságot. A beavatkozásnak több tízezer algériai halálos áldozata lett.²

Valóságos traumát élt át az algériaiak társadalma, a rettegés, a félelem és az elfojtott gyűlölet telepedett rá. Az európaiak társadalmát sem a nyugalom jellemezte már ezután, a legális kereteket elutasítókra vagy akárcsak megkérdőjelezőkre a legszélsőségesebb eljárás várt. A nacionalizmus megerősödött mind az európaiak, mind az algériaiak körében. Az előbbieké a változatlanyságot, a gyarmati status quo fenntartását fejezte ki. Ezzel feszült szembe az algériaiaké, amely gyökeres változást akart, s akár erőszak árán is változtatni akart a megalázott algériaiak helyzetén.³

A felkeléskor a nemzeti mozgalom pártjait betiltották, újjászervezésükre csak a következő évben nyílt lehetőség. Kivételt képezett az Algériai Kommunista Párt (AKP), amely „hitleristának” bélyegezte a nacionalistákat és könyörtelen megbüntetésüket követelte.⁴ Ez az állásfoglalás szinte helyrehozhatatlanul megrontotta a kommunisták és a nacionalisták kapcsolatát. Pedig az AKP 1946-tól, amikor nyilvánosan beismerte az egy évvel korábban elkövetett hibáját, határozottan törekedett arra, hogy a nemzeti felszabadulásra helyezze a hangsúlyt, s ne a szociális forradalomra. Az 1952-ben tartott VI. kongresszusa jelezte először egyértelműen a bekövetkezett változást, amit az elfogadott program címe fejez ki: „Nemzeti földön küzdeni a független és szabad Algériáért”.⁵

Az európai származásúak körében számottevő befolyással rendelkező pártnak a nemzeti mozgalomba való integrálódását azonban – az 1945-ös felkeléskor tett állásfoglalásán túl – erőteljesen gátolta, s végső soron megakadályozta a nemzetközi kérdésekben elfoglalt álláspontja, amely gyakorlatilag a zsdanovi-kommunista blokkszemléletben kifejeződő szovjet külpolitikai szervilis támogatását jelentette. Így történhetett meg, hogy a párt a nemzeti függetlenség kivívásának feltételeként tüntette fel a Szovjetunió kritikátlan támogatását. Az ilyen állásfoglalások még a párthoz közelálló mérsekelt nacionalista Algériai Kiáltvány Demokratikus Uniója (Union démocratique du Manifeste algérien – UDMA) bírálását és elutasítását is kiváltották.

A párt vezetője, Ferhát Abbász (1899–1985) politikai karrierjét az 1920-as években kezdte. A második világháború előtt azért küzdött, hogy az algériaiak francia citoyenné váljanak, az ország pedig ne gyarmat legyen, hanem integrálódjon Franciaországba, annak egyik tartományaként. A világháború alatt, leszűrve a korábbi tapasztalatok tanulságait és érzékelve a küszöbönálló változásokat a világban, gyökeresen változtatott politikai programján. Az 1943 februárjában szerkesztett Algériai Nép Kiáltványa már az önálló algériai állam megteremtését tűzte ki célul.⁶ Erre épült az 1946-ban alapított UDMA programja, amint arra a párt neve is utal. Ez a program a francia forradalom republikánus eszmeiségében gyökerezett, s a politikai harc békés módszereit részesítette előnyben. Nagy hangsúlyt fektetett a demokrácia szociális alapjainak megteremtésére, a kolonializmus – „a politikai, gazdasági, társadalmi diktatúra” – gerincét alkotó algériai és európai földbirtokos oligarchia uralmának lerombolására, „a demokratikus és szociális köztársaság megteremtésére”. A létrejövő szuverén algériai állam továbbra is szoros kapcsolatban, „szabad föderációban” lenne Franciaországgal.⁷

A vallási reformizmus hívei, az ulemák, akik az 1930-as években aktív politikai tevékenységet is kifejtettek, visszahúzódtak, s csak kulturális kérdésekkel foglalkoztak, továbbra is hangsúlyozva Algéria iszlám civilizációhoz tartozását. A fegyveres felkelés gondolata sem az AKP-ban, sem az UDMA-ban nem vetődött fel. A nemzeti mozgalom legbefolyásosabb pártjában, a Mozgalom a Demokratikus Szabadságjogok

Diadaláért (Mouvement pour le Triomphe des liberés démocratique – MTLD) névben viszont igen. A városokban és vidéken, de a Franciaországban dolgozó algériaiak körében is döntő befolyással rendelkező párt egyes tagjaiban az 1945. májusi felkelés után gyökeresedett meg az a gondolat, hogy a nemzeti függetlenség kivívásának csak egyetlen útja van: a fegyveres harc.

Az MTLD 1947-ben tartott – illegális – kongresszusán kompromisszumos döntés született. A gyarmati legalitást elvetők nyomására létrehozták az Organisation spéciale (OS) nevű paramilitáris szervezetet. Feladatául a fegyveres felkelés előkészítését szabták meg. Ugyanakkor a kongresszus arról is határozott, hogy a párt részt fog venni a különböző szintű választásokon.⁸ A kongresszus döntései meghatározták az MTLD sorsát, a kompromisszumot 1954-ig, a felkelés kirobbanásáig mindannyiszor megújították. Eközben azonban a politikai ellentéteket takaró szervezeti megosztottság fokozatosan felbomlasztotta az MTLD-t.

A kongresszus az OS szervezését a fiatal, a nacionalista mozgalomhoz a világháború alatt középiskolásként csatlakozó Ait Ahmedre bízta.⁹ Az egymással konspiratív módon kapcsolatot tartó négyfős báziscsoportokra épülő szervezet 1948-ban már 1000–1500 tagot számlált. Többségük az európai frontokon harcolt, illetve az 1945. májusi megtorlás hatására csatlakozott a nacionalistákhoz. A tagok számára tanfolyamokat szerveztek. Ezek fő témája a forradalmi mozgalmak, partizánháborúk elméletének (Clausewitz, Engels) és gyakorlatának (Írország, Jugoszlávia, Szovjetunió) tanulmányozása volt.¹⁰

Az OS alig hajtott végre fegyveres akciót, mivel fegyverzete igen szegényes volt (vadászpuskák, illetve néhány az észak-afrikai frontokon elhagyott kézi fegyver). Elsősorban a fegyvervásárláshoz szükséges pénz megszerzése motiválta leglátványosabb akciójukat, az orani posta kirablását is 1949 áprilisában. A rendőrség az akció mögött nem sejtett politikai indítást, amely csak egy évvel később tárult fel, amikor árulás következtében az OS több mint háromszáz tagja került börtönbe. Ben Bellát,¹¹ aki 1949 óta volt a vezetője a szervezetnek, életfogytiglani kényszermunkára ítélték. Ait Ahmed illegálisan Kairóba távozott. Őt követte Mohamed Khaider, a francia parlament képviselője, aki szándéka ellenére keveredett az orani postarablásba (gépkocsiját használták az OS-tagok), majd 1952-ben a blidai börtönből megszökött Ben Bella. Ez a „kairói csoport” továbbra is kitarzott a fegyveres felkelés mellett.

Otthon viszont a legális harc vitákat provokáló eredménytelensége, s az 1920-as évek óta a nacionalista harc élén álló, vitathatatlan tekintéllyel rendelkező pártvezető, Messzali Hadzs (1898–1974) diktatórikus vezetési stílusa kaotikus állapotot idézett elő az MTLD-ben. A vezető testület, a központi bizottság többsége szembe fordult a zaimmal (a „vezetővel”). Néhányan közülük 1954 márciusában megalakították a Cselekvés és Egység Forradalmi Bizottságát (Comité révolutionnaire d’unité et d’action – CRUA). A csoport – amelynek létezéséről nyomban megalakulása után tudomást szerzett a katonai felderítés – „valódi forradalmi eszközzé szeretné alakítani az MTLD-t, amely vállalva a tunéziai és a marokkói nacionalistákkal a gyarmati rendszer lerombolásán tevékenykedne”.¹²

A tagság teljes dezorientáltsága – mondhatni bénultsága – és Messzali Hadzs makacs, hiúságtól sarkallt ellenállása miatt azonban a CRUA nem tudott jelentős befolyásra szert tenni a pártban. Célja megvalósításához, a fegyveres felkelés előkészítéséhez viszont támogatást kapott az egyre markánsabb pánarab elkötelezettségű nasszeri Egyiptomtől. 1954. április 3-án a három maghreb ország Kairóban tartózkodó nacionalista vezetői tanácskozást tartottak a francia gyarmati rendszer elleni harc összehango-

lásáról. Itt Ben Bella a felkelés kirobbantásának részletes tervével állt elő, ami elnyerte az egyiptomi vezetés támogatását.¹³ Tunéziában már 1951 óta folyt partizántevékenység. Intenzitását az sem csökkentette, hogy Mendès-France kormányfő 1954. június 30-án Tuniszba látogatott és bejelentette a protektorátus belső autonómiájának az elismerését. Marokkóban a városokban bontakozott ki különösen véres gerillamozgalom 1953 augusztusa után, amikor Párizs lemondatta és száműzetésbe küldte a nacionalistákkal szimpatizáló Mohamed ben Juszeft uralkodót. A legnagyobb hatást azonban a franciák indokínai veresége váltotta ki. A nacionalisták „isteni igazságszolgáltatás-ként” értékelték, mivel Dien Bien Phu eleste május 8-án, az 1945-ös véres események évfordulóján történt.¹⁴ Ezek az események tovább növelték a fegyveres harc híveinek türelmetlenségét. Attól tartottak ugyanis – s egyáltalán nem alaptalanul –, hogy a marokkói és a tunéziai probléma megoldása, illetve az indokínai kivonulás után Párizs fokozott figyelmet fordít majd Algériára, s mindent meg fog tenni a nacionalista mozgalom szétzúzásáért.

Június végén a CRUA 22 tagja Algírban tanácskozást tartott, és eldöntötte, hogy „kirobbantja a fegyveres felkelést, mert csak ez teszi lehetővé, hogy túllépjenek a belső párharcokon és felszabadítsák Algériát”.¹⁵ Mohamed Budiaf vezetésével és Ben Bulaj, Ben Mhidi, Murad Didus, Rabat Bitat tagságával megalakult az „ötök bizottsága” a fegyveres harc előkészítésére. Július 7-én Budiaf Bernben találkozott Ben Bellával, s megegyeztek, hogy az „ötök bizottsága” és a kairói csoport koordinálja az előkészületeket. Hosszas habozás után augusztusban csatlakozott hozzájuk a messzalista Belkaszem Krim is. Ezt a kilenc személyt nevezi előbb a zszurnalisztika, majd a történetírás „történelmi vezetőknek”.¹⁶ 1954. október 22–23. éjjelén tartott tanácskozásukon pedig megalakították a Nemzeti Felszabadítási Frontot (Front de libération nationale – FLN) és a Nemzeti Felszabadító Hadsereget (Armée de libération nationale – ALN). Arról is döntöttek, hogy az első fegyveres akciókat november elsejére virradó éjjel hajtják végre.

Tettükkel a nemzeti mozgalom egész addigi fejlődését, küzdelmének eredményességét kérdőjelezték meg, sőt utasították el, mivel úgy vélték, hogy előrelépni vitákkal már nem lehet, csak cselekvéssel. Egyelőre a tagadás álláspontjára helyezkedtek, és semmilyen programot nem tudtak felmutatni a politikai megújulásra. Programjukat két szóban foglalták össze: fegyveres harc. Jól jellemzi ezt az álláspontot Mohamed Budiaf: „A felkelés előestéjén a nemzeti függetlenségen és azon az akaraton kívül, hogy a tömegeket bevonjuk a felkelésbe, semmilyen pontos elképzelésünk nem volt arról, milyen legyen az algériai forradalom programja. A forradalom szón elsősorban azt a módot értettük, ahogyan a függetlenséget kivívjuk. Egyrészt erőszakkal a nacionalista mozgalom bürokratikus és reformista módszerei ellenében, másrészt darabokra törve a mozgalom régi struktúráit”.¹⁷

Ezt az álláspontot fejtették ki a november 1-jén közzétett – rölapokon terjesztett – kiáltványukban is. Ugyanitt leszögezték, hogy céljuk „a szuverén, szociális és demokratikus algériai állam helyreállítása az iszlám elveinek keretén belül”. Harcukban kiemelten számítanak a nemzetközi közvélemény támogatására („internacionalizálják az algériai problémát”).¹⁸ A kiáltványban többször előfordul a forradalom szó, vagy annak jelzős változata. Valójában a thawra szó, amelyet az algériai történészek és politikusok azóta is nagybetűvel írnak, lázadást, felkelést, a fennálló rend felforgatását jelenti, s nem azt a tartalmat takarja, amit az európai – s általában a nemzetközi – szakirodalomban használt fogalom.¹⁹ Az 1954-es állapotot minden esetben pontosan fejezi ki.

A november elsejei „események” és az első reakciók

1954. november 1-jére virradóan az ország egész északi területére kiterjedően 30 helyen 70 erőszakos cselekményt követtek el: rendőrörsöket támadtak meg, villanyvezetékeket rongáltak meg, rárontottak a gyarmati hatalom algériai képviselőire, stb. A merényletek mintegy 80%-a a keleti országrészen történt, epicentruma az Aurès hegység volt. Az anyagi kár nem mondható jelentősnek, némely esetben a házilag készített bomba fel sem robbant. Volt viszont nyolc halálos és tizenkét sebesült áldozata az akcióknak. Ami különösen megdöbbenetete a hatóságokat, főként pedig az európaiakat, az Guy Monnerot tanító meggyilkolása volt.

A 23 éves fiatalember önként vállalta, hogy Algériába megy tanítani. Első munkahelyére, Arris településre igyekezett feleségével, amikor a menetrend szerint közlekedő autóbuszukat a fegyveres felkelők feltartóztatták. A leszállított utasok között levő Szadok Kaidot, a gyarmati hatalom közismerten hűséges kiszolgálóját nyomban agyonlőtték. Ezt követően az egyik fegyveres hirtelen tüzet nyitott az európai házaspárra. Monnerot nyomban meghalt, felesége súlyosan megsebesült. E felelőtlen gyilkosságnak komoly következményei lettek: az egész háború folyamán mind a hatóságok, mind az európaiak képviselői elsőként ezt az esetet idézték, amikor idegengyűlölőnek állítva be az FLN-t diszkreditálni akarták – nem mindig sikertelenül – a francia és a nemzetközi közvélemény szemében.²⁰

Katonai szempontból az erőszakos akciók jelentéktelenek voltak, lélektani hatásuk viszont egyáltalán nem elhanyagolható. Ami a katonai hatóságokat különösen meglepte, az a merényletek szervezetségre utaló összehangoltsága, valamint az volt, hogy a legutolsó pillanatig titokban maradtak. A felkelés kirobbantásáról közvetlenül a megelőző napon értesültek.²¹

Mind a civil, mind a katonai felderítésnek voltak már információi arról, hogy a CRUA, volt OS-tagok és nacionalista fiatalok felforgató akciókra készülnek. Jean Vaujour prefektus hiába írta Párizsba október második felében, hogy fegyveres akciók történhetnek bármely pillanatban, kormánykörökben nem vették komolyan a jelzést.²² Párizsban azonban úgy vélekedtek, hogy a fegyveres akciók az MTLD válságának a következményei, s a pártban uralkodó zűrzavar miatt hamarosan kifulladásra kerülnek.²³ A kormány és valamennyi párt – a Francia Kommunista Párt (FKP) és az AKP kivételével – az ország területi integritását veszélyeztető terrorista akciónak minősítette a felkelést, rendőrségi és nem politikai problémaként kezelte: „Algéria Franciaország, és Flandriától Kongóig egy a törvény, egy a nemzet” – jelentette ki a belügyminiszter a Nemzetgyűlésben.²⁴ Szinte általános véleményként fogalmazódott meg a nemzetgyűlési vitában, hogy a felkelés a nemzetközi kommunizmus és az arab nacionalisták külföldről irányított együttes műve.²⁵ A felkelést támogató rádiópropaganda miatt különösen két országot támadtak, Egyiptomot és Magyarországot. A hónap folyamán a belügyminiszter és a miniszterelnök többször is bírálta a budapesti és a kairói rádióállomást, amelyek „rendszeres propagandája napról napra erőszakra buzdítja az észak-afrikai lakosságot”.²⁶

Az 1953 óta működő kairói Arabok Hangja a felkelés napján beszámolt arról, hogy „Algéria november 1-jén tiszteletre méltó életet kezdet élni, és fiai kirobbantották a szabadság felkelését a zsarnoki francia imperializmus ellen”.²⁷ Budapesten 1954 nyaratól kezdve 1955 októberéig működött *A nemzeti függetlenség és a béke hangja* nevű észak-afrikai, kommunisták által szerkesztett rádióállomás, amely főszerkesztője

William Sportisse szerint közölte az FLN november 1-jei felhívását, s azt a Kairóban tartózkodó Ait Ahmed meg is köszönte.²⁸ Az arab nyelvű adó kisebb diplomáciai boykotot okozott Magyarország és Franciaország között. Végül is a magyar pártvezetés, tekintettel a kibontakozó enyhülésre és Magyarország ENSZ tagsági kérelmére – amelyet Franciaország mint a Biztonsági Tanács tagja megakadályozhatott volna –, 1955 októberében beszüntette az adót.²⁹

A magyar lapok viszonylag gyorsan közöltek híreket a fegyveres akciókról: november 3-án a Magyar Nemzet (10-én már vezércikket), 5-én a Szabad Nép. Ugyanezen a napon a Pravda is írt az eseményekről. A későbbiekben – egészen 1956 végéig – a szovjet pártlap alig foglalkozott az algériai háborúval. A rádió szintén hírt adott a felkelésről. A politikát ekkor az egy héttel korábban, október 19–23-án aláírt, a Nyugat-európai Uniót létrehozó, s ezzel a Német Szövetségi Köztársaság NATO-felvételét előkészítő párizsi szerződések foglalkoztatták. Ezt szem előtt tartva a felkelésről szóló magyar híradás nem tekinthető jelentéktelennek. Már csak azért sem, mert az arab országok sajtója, rádióállomásai sem az első helyen említették.

Az arab nyelvű adásokat (a szocialista országokét is) lehallgató, a sajtót elemző francia szervek még november 22-én kelt összefoglalójukban is a következőket írták: „Ellentétben azzal, amit vártunk, az algériai események nem adtak helyet nagy jelentőségű franciaellenes kampánynak a közel-keleti sajtóban.”³⁰ Az Arab Liga és az egyes független arab országok decembertől kezdtek egyre aktívabban foglalkozni az algériai felkeléssel, s 1955 elején már pénzügyi támogatást is megszavaztak.³¹

A párizsi magyar követség jelentéseiben először 1955 májusában jelent meg az észak-afrikai ország: „Azok a megmozdulások, amelyek 1957 végén Algírban ki-robbantak” összefoglaló címen.³² A november elsejei eseményekkel kapcsolatban megnyilvánuló viszonylag alacsony érdeklődésnek oka egyrészt az volt, hogy az elkövetkezendő napokban – sőt hosszú heteken keresztül – nem követték azt hasonló intenzitású akciók. Másrészt az is, hogy ilyen fegyveres események a szomszédos Tunéziában és Marokkóban már egy éve heti – olykor napi – rendszerességgel történtek.

Az amerikaiak is a hidegháború szellemének megfelelően formáltak véle-ményt. Clark algíri amerikai konzul szerint „semmi kétség, a terroristák az MTLD tagjai, és az Arab Liga nyomására cselekszenek”.³³ A november végi Dulles–Mendés-France találkozón viszont az amerikai külügyminiszter már aggodalmát fejezte ki a francia kormányfőnek az algériai események miatt. Azért ítélte súlyosnak a helyzetet, mert az csapatokat vonhat el a hidegháború fő színterének tartott Európából. Dulles visszautasította a NATO és az Egyesült Államok bevonását az algériai probléma rendezésébe, s közölte, hogy Washington legfeljebb csak külső megfigyelőként követheti az eseményeket.³⁴

Az algériai nemzeti mozgalom pártjai a gyarmati rendszert okolták az erőszakos cselekményekért, de nyilatkozataikból az is kiderült, hogy még nem azonosultak a felkelők módszereivel. Ferhát Abbász szerint az erőszakos eszközök alkalmazása nem jelent megoldást, a továbbra is a gyarmatosítókat próbálta meggyőzni arról, hogy változtassanak politikájukon, mert „a gyarmati korszaknak mindörökre vége”.³⁵ Az MTLD november 5-i nyilatkozatában a kormányt tette felelőssé a véres eseményekért: eröpolitikája s az algériai nép önrendelkezési vágyának a semmibevétele váltotta ki az erőszakos cselekményeket. Úgy vélte, hogy végső szakaszába lépett az algériai probléma megoldása, s az csak politikai – s nem katonai – lehet.³⁶ Az ulemák is ezen a napon tették közzé nyilatkozatukat. Az információk szűkösségére hivatkozva nem foglaltak állást, nem kommentálták az eseményeket, viszont az iszlám toleranciájával

érvelve mindenféle erőszakos akciót elítéltek. Az volt a véleményük, hogy az „algériai nép hiteles képviselőivel” folytatandó tárgyalásokkal el lehet jutni a belső autonómiához. Tehát az FLN-nek sem a módszereit (fegyveres harc), sem a célkitűzéseit (függetlenség) nem támogatták.³⁷

A legtöbb vitát akkor is – és mindmáig – az algériai és a francia kommunisták állásfoglalása váltotta ki. Franciaországban az FKP tárta fel legkomplexebben a felkelés politikai gyökereit, bár valójában nem hitt abban, hogy nemzeti felkelés kezdődött. Első reakciója az volt, hogy provokációról van szó, hiszen a fegyveres akciókra az MTLD zürzavaros, szakadással fenyegető állapotában került sor. A párt attól tartott, hogy a gyarmati hatalom megismétli az 1945. májusi megtorlást, s leszámol a nacionalistákkal. Ezért került a november 8-i hivatalos állásfoglalásba az a leggyakrabban idézett megállapítás, hogy „a kommunista párt, hüen Lenin tanításához, nem tud támogatni olyan egyéni cselekedeteket, amelyek alkalmasak arra, hogy akaratlanul is a legszélsőségesebb gyarmatosítók érdekét szolgálják, még ha azokat nem is ők szították”.³⁸ Az egyéni erőszakcselekmények kritikája kétségtelenül bizalmatlanságot takar. Bár az FKP vezetése – Pierre Lentinen, a Libération algíri tudósítóján keresztül – már a felkelés napján kapott információkat az FLN létezéséről, ezeket azonban nem tekintette hitelesnek.³⁹ A rendelkezésre álló adatok arra utaltak, hogy szűk bázisú, blanquista típusú zendülésről van szó, amely az algériaiakat meglepte, s egyáltalán nem váltotta ki a remélt aktivitást.

Az AKP-nak a felkelés napján elfogadott nyilatkozata szerint „az eseményeket a nemzeti elnyomásnak, a szabadság eltiprásának és a kizsákmányolásnak a gyarmati politikája idézte elő”.⁴⁰ Ebben a nyilatkozatban nincs szó „egyéni cselekedetéről” és a velük szembeni bizalmatlanságról. A november 14-i, de még inkább az 1955. január 9-i állásfoglalásban viszont a párt egyértelműen kételyét fejezte ki az „át nem gondolt jelszavakkal és egyéni cselekedetekkel szemben”.⁴¹

Az AKP is, mint a korszak valamennyi kommunista pártja, elvileg támogattott minden antikolonialista megmozdulást, ugyanakkor azonban bizalmatlan volt minden olyan kezdeményezéssel szemben, amely nem a kommunistáktól indult ki. Az európai származású tagok véleménye is hozzájárult ennek az álláspontnak a kialakításához: „Túl megértőnek találták a vezetés politikáját a nacionalisták iránt, s egyre nagyobb számban hagyták el a pártot.”⁴² Ugyanakkor több párttag egyéni elhatározásból már az első napokban csatlakozott a felkelőkhöz. Ebben a vezetés egyáltalán nem akadályozta őket, sőt maga is kapcsolatba lépett az FLN-nel. (Az egyetlen párt volt, amely ilyen korán megtette ezt.) November 7–8-án és 12-én a központi bizottság tagja, Mohamed Geruf, majd titkára, Paul Caballero folytatott megbeszéléseket Musztafa ben Bulajjal. Megállapodtak abban, hogy a kommunisták anyagi támogatást nyújtanak a felkelőknek.⁴³

Össességében elmondható, hogy a nemzeti mozgalom pártjai értették – és magyarázták – az események kiváltó okait, olykor még szimpatizáltak is a felkelőkkel, de végső soron – egyéni esetektől eltekintve – nem támogatták a fegyveres megoldást. Még mindig úgy vélték, hogy a legalitás lehetőségei nem merültek ki. Emiatt, továbbá a gyarmati hatalom koncentrált fegyveres offenzívája miatt az FLN egyáltalán nem volt kényelmes helyzetben. Léte, fennmaradása 1954 végén egyáltalán nem volt garantált.

Egyéni akciókból népi felkelés

1954 novemberében a X. katonai körzetet alkotó Algériában mintegy 60 ezer fős szárazföldi erő állomásozott. Ebből azonban csupán mintegy 20 ezer fő volt azonnal hadra fogható. S ez sem gerillaháborúra volt kiképezve. A hadsereg nehézgépjárművei nem tudták megközelíteni a felkelők hegyi bázisait. Ezt állapította meg a katonai körzet főparancsnoka, Charrière tábornok, aki a nehéz terepviszonyok leküzdésére öszvérek és lovak „hadrendbe állítását” javasolta.⁴⁴

A kormánynak nem volt új elképzelése a probléma kezelésére. Továbbra is a klasszikus recepttel próbálkozott: erőt alkalmazni és meghirdetni a reformokat, amelyeket azután soha nem hajt végre egyetlen kormány sem. A helyzet most annyiban volt más, hogy az 1955 januárjában kinevezett új főkormányzó személye némi garanciát jelentett a kormány reformszándékát illetően. Jacques Soustelle ellenállói múlttal rendelkező, tisztességes baloldali gaullistának minősíthető, aki jó kapcsolatokkal rendelkezett értelmiségi körökben is. (Eredeti képesítése etnográfus volt, s a prekolumbiai civilizációról írott munkája kiváltotta a szakmai körök elismerését.) Az európai származásúak nem is fogadták kedvezően a kinevezését.

Integrációnak nevezett politikája három elemet tartalmazott. Az első a legfontosabb: minden algériai politika kiindulópontja az a törvényben is rögzített helyzet, hogy Algéria Franciaország szerves része. Ám ezen belül – s ez a második elem – garantálni kell Algéria vallási, nyelvi és kulturális sajátosságát. S végezetül biztosítani kell a francia származásúak és az algériaiak számára a jogok és kötelezettségek teljes és valóságos azonosságát.⁴⁵ Ez a politika lényegében a klasszikus „francia Algéria” modernizált változatának tekinthető, s lényegében az 1947-es státútum maradéktalan alkalmazását jelentette. Éppen ezért nem is tetszett az európai származásúaknak.

Az új főkormányzó politikai koncepciója ha nem is volt radikálisan új, munkatílusa annál inkább tekinthető annak. Február 16-án, nyomban megérkezését követően a felkelők központjának tekintett Aurès hegységbe repült, falvakat látogatott meg. Megdöbbenette a nyomor. Úgy vélekedett, hogy mélyreható szociális reformokkal és a nemzeti mozgalom mérsékelt képviselőinek megnyerésével még elejét lehet venni a fegyveres felkelés kiterjedésének. Mindenekelőtt olyan civil és katonai munkatársakkal vette körül magát, akiknek jó helyi ismereteik vannak, és akik a politikai eszközök alkalmazását részesítik előnyben. Így került kabinetjébe Germaine Tillon neves etnográfus, Vincent Monteil ezredes, aki a klasszikus arab nyelven túl a kabilt és a helyi nyelvjárásokat is kitűnően beszélte.

Monteil februárban felkereste Tunéziában a líbiai határ mentén elfogott Ben Bulajt. A vele folytatott beszélgetésből – s nem kihallgatásból –, amelynek nincs hivatalos formája, kiderült, hogy a felkelés nem stabilizálódott, a külföldről remélt segítség nem érkezett meg (Ben Balaj is fegyverekért ment volna Líbiába), a hadsereg túlkapásai (például kínzások) viszont napról napra növelik a felkelők seregét. S a fegyveres harc kirobbanásának is az az oka, hogy Franciaország mindig becsapta az algériaiakat, akiket nem vesz emberszámba, s még az 1947-es státútumot sem alkalmazta.⁴⁶ Monteil tárgyalta az ulemákkal, az UDMA vezetőivel, és más elfogott felkelőktől is értékes információkhoz jutott. Sőt, március 28-án – éjjel, hogy a nyilvánosságot teljesen kizárják – találkozót szervezett meg a nemzeti mozgalom még legálisan politizáló vezetői és Soustelle között, akinél azt is elérte, hogy néhány bebörtönzött MTLD vezetőt (Ben Kedda) szabadon engedjenek.⁴⁷ A főkormányzó – mivel a franciaországi sajtóban cikkek kezdtek megjelenni arról, hogy a katonaságnál kínozzák a foglyokat⁴⁸ – elren-

delte, hogy a hadsereg lélektani hadviselést (gyakorlatilag politikai meggyőzést) is folytasson a lakosság körében. Ugyancsak az ő javaslatára kezdték szervezni 1955 tavaszán a francia tisztek által vezetett algériaiakból álló katonai egységet – közös elnevezéssel a harkikat – a falvak védelmére.⁴⁹

A felkelők – önmagukban nem jelentős, de igen gyakori – akciói, főként márciusban, növelték az európai származásúak és a kormány bizalmatlanságát Soustelle iránt. Párizs a hadviselés jogi kereteinek megteremtése céljából keresztülvitte a szükségállapotról szóló törvény megalkotását és megszavazását április 3-án. A törvény, amelyet egyelőre csak a keleti országrészben vezettek be, lehetővé tette az előzetes letartóztatást, a gyülekezési és sajtószabadság korlátozását, a hosszabb ideig tartó házi őrizetben tartást. A törvényre azért volt szükség, mert a kormány nem ismerte el, hogy háború van. Ha elismeri, az ostromállapot bevezetésére vonatkozó, meglévő törvényt kellett volna életbe léptetni. (Erre eddig csak három alkalommal került sor: a két világháborúban, illetve az 1870-es francia–porosz háborúban.) Ha viszont nem ismeri el a háborút, amint az történt, akkor jogilag csak a hatályos büntető törvénykönyvek alkalmazhatták volna, amely nyilvános tárgyalásokat követelt meg. A jogászok tiltakoztak a törvény elfogadása és bevezetése ellen, mert attól tartottak, hogy önkényes alkalmazása internálótáborok felállításához fog vezetni. Aggodalmuk rövidesen be is igazolódott: az első internálótáborokat – a hosszabb idejű házi őrizetben tartás megszervezésére – 1955 nyarán állították fel, bár erről, s a később felállítottak létezéséről a széles közvélemény csak 1959-ben értesült.⁵⁰

A törvény alkalmazásával egy időben tett nyilatkozataiban a hadügyminiszter kizárta a békés megoldást, s könyörtelen katonai fellépést helyezett kilátásba a felkelőkkel szemben.⁵¹ Ekkor már Soustelle is a fegyveres megoldás felé hajlott, engedélyezte, hogy a hadsereg alkalmazza a kollektív büntetést. Erre viszont a főkormányzó dialógust előnyben részesítő munkatársai lemondtak. Az erőpolitika kerekedett felül.

Az FLN nehéz helyzetbe került, katonailag és jogilag koncentrált támadás indult ellene. Az egy évvel később készült FLN-beszámoló megállapította, hogy a zónák között nem létesült rendszeres kapcsolat, s az eredeti megállapodás ellenére a körzetszervezők közötti találkozóra sem került sor 1955 elején. Ez azért sem történhetett meg, mert egy parancsnok (Murad Didus) elesett a harcokban, kettőt pedig (Ben Bulaj és Rabat Bitat) foglyul ejtettek. A beszámoló azt is megállapította, hogy a forradalomnak nincs igazi vezetője, s „az FLN pedig még nem született meg”.⁵²

Ebben a kritikus helyzetben vette kézbe Algírban az FLN irányítását a könyörtelenül következetes, a börtönből hosszú éhségsztrájk után 1955 februárjában szabadult Abane Ramdane.⁵³ Április 1-jén röplap formájában felhívást tett közzé. Felszólította az algériaiakat, hogy minden eszközzel segítsék az ALN-t, hagyjanak fel a tartózkodó magatartással, s tömegesen csatlakozzanak a harcolókhöz. Ettől függ a siker. A közömbösség az árulás szinonimája, s az árulókkal szemben az ALN bírósága könyörtelen lesz.⁵⁴ A felhívás jelentősége szinte a november 1-jei proklamációéval ért fel, de az is kiviláglik belőle, hogy a felkelők nem kapták meg a remélt támogatást a lakosságtól.

Ramdane energiát nem kímélő politikai szervezőtevékenységbe kezdett, hogy az ALN köré tömörítse a még habozó nemzeti erőket. Kapcsolatba lépett és megbeszéléseket folytatott Ferhát Abbással, az ulemákkal és az MTLD centralistáknak nevezett képviselőivel. A messzalistákkal viszont nem volt hajlandó tárgyalni, árulónak tekintette őket, és fizikai likvidálásukat hirdette meg, elsősorban Messzaliét. „Őt ki fogjuk végezni” – írta a kairói csoportnak küldött levelében 1955. szeptember 30-án.⁵⁵ Éve-

ken keresztül valóságos polgárháború dúlt a messzalisták és az ALN között Algériában és Franciaországban. A messzalisták franciák ellen harcoló külön fegyveres csoportjai 1955 végén és 1956 elején, különösen az ország keleti részében, Bône és Biskra környékén voltak jelentősek. 1957–1958-ban részben a francia katonaság, részben az ALN számolta fel őket.⁵⁶

Ramdane jakobinus lendületének első halvány eredményei majd csak a nyár folyamán kezdenek mutatkozni. Az algériai probléma internacionalizálásának területén viszont a bandungi értekezlet egyértelműen sikert hozott az FLN-nek. Az el nem kötelezettek alapító értekezletén az FLN küldöttei a tunéziai Szalah ben Juszeft vezette delegáció részeként vettek részt. Szukorno elnök is fogadta az Ait Ahmed vezette algériai küldötteket. A konferencián elfogadott hivatalos dokumentum pedig támogatásáról biztosította „Algéria, Marokkó, Tunézia népének önrendelkezési jogát és függetlenségét, és felszólítja a francia kormányt, hogy késedelem nélkül gondoskodjon ennek a kérdésnek a békés rendezéséről”.⁵⁷ Am önmagában sem Ramdane kitartó tevékenysége, sem a bandungi siker nem lett volna elegendő ahhoz, hogy a felkelők harca új lendületet kapjon, s megerősödjön, ha magában Algériában nem került volna sor újabb jelentős szervezeti fegyveres akciókra.

Murad Didus halála után a körzet parancsnokságát helyettese, a nagy ellenálló múlttal rendelkező, CRUA alapító Juszuf Zigut vette át, aki a nyár elején egy nagyszabású katonai akció szervezését kezdte el. Június 25. és július 1. között összehívta az egyenként nem nagy létszámú harcoló egységek vezetőinek tanácskozást. Itt döntöttek arról, hogy augusztus 20-án – a szokástól eltérően – nappal, a városokban és egyenruhás egységek részvételével támadásokat hajtanak végre katonai és civil célpontok ellen. A tanácskozáson részt vevők visszaemlékezési szerint szilárdan elhatározták, hogy az akciónak döntőnek kell lennie, világossá kell tennie a frontvonalakat, az ingadozókat állásfoglalásra kell kényszeríteni. Ki kell törni a bezártságból, hogy elkerüljék a lassú halált.⁵⁸ S ezt azon az áron is meg kell tenni – volt a véleménye a tanácskozás résztvevőinek –, hogy az áldozatok száma nagy lesz. A harcban kíméletlennek kell lenni, hogy egyértelművé váljon: az európai származásúak és az algériaiak együttélése lehetetlen.

Az akciót augusztus 20-ára tűzték ki, amely egybeesett a marokkói szultán detronizálásának második évfordulójával. Ez csupán véletlen, hiszen nem volt kapcsolat az algériai felkelők és a marokkói gerillák között, akik ugyanezen a napon szintén fegyveres támadásokat hajtottak végre több városban a gyarmati hatalom képviselői ellen. A francia rendőrség, a katonai és civil felderítés biztos információkhoz jutott a készülődésről és az akció dátumát illetően is.⁵⁹ Ennek ellenére a támadások meglepetést keltettek a szervezethez, a résztvevők számát és az akció kiterjedtségét illetően. Augusztus 20-án déli 12 órakor 27 helység ellen indított támadást az összességében inkább szegényesen felfegyverzett több ezer felkelő. A megtámadott városok között volt a tudatosan kiválasztott Philippeville (ma Skikda), amelynek 70 ezer lakosából 28 ezer európai származású volt. A támadók harcmodora a középkori parasztfelkeléseket idézte, mindent és mindenkit elpusztítottak, meggyilkoltak, ami vagy aki a gyarmati uralomra emlékeztetett. Kegyetlenkedésükön (mint például holttestek megcsonkítása) már csak a megtorlás tett túl: a kollektív felelősségre vonást alkalmazva a légierő falvakat törölt le a térképről, a philippeville-i stadionban összezúfolt „gyanús elemeket” legéppuskázták, az európaiakból alakult „szabadcsapatok” büntetőakcióit a hatóságok napokig nem tudták megfékezni. A főkormányzó szerint 71 európai származású és

1273 algériait öltek meg.⁶⁰ A megtorlás algériai áldozatainak száma – s ebben a történések megegyeznek – több ezerre tehető.

Az augusztus 20-án kezdődött, s napokig tartó harcok fordulópontot jelentenek a háború menetében. Az eddigi fegyveres akciók egy-egy összecsapásra korlátozódtak, s azokban 15–20 főnél több algériai alig vett részt. Augusztusban viszont már több ezer fősek voltak a megmozdulások, és először jelentek meg az ALN egyenruhás egységei. A harcok valóban egy népi felkelés jellegét öltötték, katonailag és lélektanilag pedig mindenképpen az FLN győzelmét jelentették. Egyetérthetünk azzal a megállapítással, hogy „november 1. a jeladás volt, augusztus 20. pedig a felkelés”.⁶¹ Az algériaiak és az európai származásúak között tovább növekedett szakadék most már áthidalhatatlanná vált, az integráció mítosza szertefoszlott. Néhány – igaz, tekintélyes személyiség (Albert Camus, Aziz Kessous) – még próbálkozott az életben tartásával.⁶²

A nemzeti mozgalom még legális erői, amelyek korábban nem helyezkedtek szembe mereven Soustelle integrációs politikájával, elfordultak tőle. Szeptember 26-án az UDMA kezdeményezésére a választott testületek algériai képviselői tanácskozást tartottak. A vita tárgya az integrációs politikához, illetve az FLN-hez való viszony volt. A jelen lévő 90 képviselőből 61 elutasította a főkormányzó integrációs tervét, s az FLN politikai programjának elfogadását javasolta. Nyilatkozatot fogalmaztak meg, amelyben a gyakran hirdetett, de soha nem alkalmazott integrációs politikát túlhaladottnak nyilvánították. Megállapították: „A lakosság óriási többsége már az algériai nemzeti eszme gondolatát tette magáévá. Ezután az aláírók cselekedeteit is ez a tény fogja meghatározni.”⁶³

Szeptember 12-én a belügyminiszter betiltotta az AKP-t, mivel – a főkormányzó szerint – az augusztus 20-i felkelésben kommunisták is részt vettek. Tény, hogy a párt ekkor már teljesen elkötelezte magát a fegyveres harc mellett. Erről az utolsó legális központi bizottsági ülésen, 1955. június 20-án döntött. S arról is, hogy megalakítja a Felszabadítás Harcosai nevű saját fegyveres csoportját, elsősorban ott, ahol a kommunisták befolyása viszonylag jelentős (Oran megyében), illetve ahol az ALN-nek még nem sikerült gyökeret eresztenie.⁶⁴ E döntésüknek az lett a következménye, hogy az európai származású tagok elhagyták a pártot, s rohamosan közeledtek a gyarmati status quót mindenáron fenntartani akaró ultrakolonialisták felé, majd rövidesen teljesen befolyásuk alá kerültek. Néhányan, akik maradtak (Maurice Laban, Yveton), mártíromságukkal jelezték a párt tragikus sorsát.

Október elején az ALN a Marokkói Felszabadító Hadsereggel együttműködve kiterjesztette a fegyveres harcot az ország nyugati részére. (Ekkor érkezett az első komolyabb egyiptomi fegyverszállítmány marokkói területen keresztül az algériai felkelőkhöz.) A francia kormány nyomban újabb csapatokat küldött Algériába, ahol így a katonák létszáma a novemberihez képest a háromszorosára (160 ezerre) emelkedett. A lakosság szeptember–októberben tiltakozott először a katonai behívások ellen. Párizsban – és vidéken is – tüntettek a pályaudvarokon, és késleltették a vonatok indulását.⁶⁵ Ezekből a tiltakozásokból született meg az algériai háború elleni békemozgalom, amely szélesebb társadalmi és politikai bázison nyugodott, mint az indokínai háborúval szembeni ellenállás. Elsősorban azért, mert míg az első „szennyes háborúban” hivatásosok, a gyarmatokon – többek között Algériában is – toborzott katonák és a zsoldosokkal feltöltött idegenlégió harcolt, addig Algériában a sorkatonaságot vetették be. A francia lakosság ekkor döbönt rá, mit is jelent az, hogy „Algéria francia föld”. Az 1955 decemberében végzett közvélemény-kutatás szerint a franciák Észak-Afrikát tartották a legfontosabb nemzeti problémának.⁶⁶ A kormány is érzekelte a

lakosság elégedetlenségét, ezért előrehozott parlamenti választások kiírását fontolgatta. Ebben megerősítette a parlament is, amely november 29-én megvonta tőle a bizalmat. A választási kampány fő témája a háború volt, ami egyértelműen jelezte, hogy a Negyedik Köztársaság meghatározó politikai problémájává Algéria – általánosságban a dekolonizáció – vált. S ez az FLN sikerét is jelentette, mert a francia politikai osztály – ha de jure tagadta is – de facto elfogadta létét.

Jegyzetek

A tanulmány az OTKA (T 046272) támogatásával készült a „Nacionalizmus, nemzet, (nemzet)állam a Maghreb-térségben: Algéria” című téma keretében.

¹ Egészen az 1999. június 10-én hozott törvényig a nyolc évig tartó háborút „rendfenntartásnak” nevezték a hivatalos dokumentumokban, és ez számos következménnyel járt (pl. a rész vevő félmillió sorkatonára semmilyen kedvezményre nem volt jogosult, amely minden háborúviseltest megillet).

² A felkelésnek mindmáig legteljesebb feldolgozása: *Ainad Tahet Redanane: Le mouvement du 8 mai 1945 en Algérie*. Alger, 1987.

³ *Annie Rey-Goldzeiguer: Aux origines de la guerre d'Algérie, 1940–1945. De Mers el Kebir aux massacres du Nord-Constantinois*. Paris, 2002. 364–367.

⁴ Liberté, 1945. május 12.

⁵ Liberté, 1952. február 28.

⁶ Manifeste du peuple algérien, février 1943. In: *Claude Collot-Jean Robert Henry* (szerk.): *Le Mouvement national algérien. Textes 1912–1954*. Paris, 1978. 105–114.

⁷ La République algérienne, 1950. január 22.

⁸ *Mohamed Habri: Le FLN. Mirage et réalité, des origines à la prise du pouvoir (1945–1962)*. Paris, 1980. 38–39.

⁹ 1926-ban született, 1956-ban letartóztatták. 1962-ben, a függetlenség kikiáltásakor szabadult, azóta szüntelenül ellenzékben van. A Szocialista Erők Frontjának vezetője.

¹⁰ *Hocine Ait Ahmed: L'esprit d'indépendance, 1943–1952. Mémoires d'un combattant*. Alger, 2002. 133–136.

¹¹ 1916-ban született, 1956-ban őt is letartóztatták. 1962–1965 között köztársasági elnök. Ekkor Bumedien puccsal megbuktatta. 1980-ig házi őrizetben volt. Szabadulása után egy ideig mérsékelt iszlám színekben politizált. Az 1990-es évek második felében felhagyott az aktív politizálással.

¹² Bulletin politique mensuel, 1954. április. In: Archives militaire. Service historique de l'armée de terre I H 1202. In: *La guerre d'Algérie par les documents. 2. k. Les portes de la guerre: des occasions manquées à l'insurrection*. Szerk.: *Jean-Charles Janffret*. Service historique de l'armée. Château de Vincennes, 1998. 435. (A továbbiakban: *La guerre d'Algérie 2.*)

¹³ *Mohamed Fathi al Dib: Abdel Nasser et la révolution algérienne*. Paris, 1985. 16. (A szerző Nasszer titkosszolgálatának vezetője volt.)

¹⁴ Bulletin politique mensuel, 1954. május. In: *La guerre d'Algérie 2.* 447.

¹⁵ *Mohamed Budiaf: La préparation du 1er novembre*. Paris, 1976. 33.

¹⁶ *Mohamed Budiaf* (1919–1992): 1956-ban letartóztatták. A függetlenség után ellenzékbe vonult, és Marokkóba távozott. 1990-ben az iszlamista elöretörést megakadályozó katonák hazahívták, és államfővé nevezték ki. Két évvel később merénylet áldozata lett. *Ben Bulaj* (1971–1956): 1955-ben elfogták, halálra ítélték, de megszökött. Egy évvel később egy rádióba épített pokolgép végzett vele, amit a francia titkosszolgálat juttatott el hozzá. *Ben Mhidi* (1923–1957): 1957-ben Algírban fogták el és halálra kínozták. *Murad Didus* (1922–1955): 1950 óta illegálisban volt. Egy összecsapásban veszítette életét. *Rabat Bitat* (1925–): 1955-ben Algírban letartóztatták. A függetlenség után felelős tisztségeket töltött be. Egy ideig még Bumedien halála (1978) után is politizált. *Belkaszem Krim* (1922–1970): 1947 óta a hegyekben élt, kétszer ítélték halálra. 1962 után ellenzékbe szorult, Frankfurtban gyilkolták meg. *Mohamed Kider* (1912–1967): a világháború után a francia parlament, majd az algériai gyűlés tagja. 1956-ban letartóztatták. 1962 után ellenzékben volt, Madridban gyilkolták meg.

¹⁷ Idézi *Yves Courrière: Les fils de la Toussaint*. Paris, 1968. 217.

¹⁸ A kiáltvány szövege: *Henri Alleg* (szerk.): *La guerre d'Algérie*. Paris, 1981. III. k. 510.

¹⁹ *Gilbert Meynier: L'Histoire intérieure du FLN (1954–1962)*. Paris, 2003. 167.

²⁰ *Henri Alleg*: i. m. I. k. 430.

²¹ Rapport de police. Renseignements généraux. 1954. november 2. Archives du Wilaya d'Alger.

²² *Fabienne Mercier-Bernadot: La „Toussaint rouge”: que savaient les pouvoirs publics?* In: *La guerre d'Algérie Magazine*. 6. sz. 35.

- ²³ Le Monde, 1954. november 7.
- ²⁴ Journal officiel de la République française, 1954. november 13. 4967.
- ²⁵ Uo. 4945–4947.
- ²⁶ Le Monde, 1954. november 21–22.
- ²⁷ Idézi: *Georges Fleury*: La guerre en Algérie. Paris, 1993. 17.
- ²⁸ Interjú William Sportisse-szal, Párizs, 1999. december 15.
- ²⁹ A rádióadó története: *J. Nagy László*: „A nemzeti függetlenség és a béke hangja”. A Magyar Rádió arab nyelvű adása (1954. május–1955. október). In: Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Pécs, 2000. 301–306.
- ³⁰ Afrique du Nord (Articles et documents), Secrétariat général du gouvernement. Présidence du Conseil. 42. sz. Archives d’outre-mer, Aix en Provence 36H1.
- ³¹ Cahiers de l’Orient contemporain, 1955. 154.
- ³² Magyar Országos Levéltár Külügyminisztérium iratai. Párizsi követség Tük XIX-J-1-j 5. doboz 003027/1 sz. irat (1955. május 28.).
- ³³ *Samya el Machat*: La question algérienne en 1954 à travers les archives du Département d’État. In: Revue d’histoire maghrébine, 61–62. sz. 42.
- ³⁴ *Sanya el Machat*: Les États-Unis et l’Algérie. De la méconnaissance à la reconnaissance 1945–1962. Paris, 1996. 36.
- ³⁵ République algérienne, 1954. november 12.
- ³⁶ Algérie libre, 1954. november 5.
- ³⁷ *Ahmed Nadir*: Le mouvement réformiste algérien et la guerre de libération nationale. In: Revue d’histoire maghrébine, 4. sz. 175–176.
- ³⁸ L’Humanité, 1954. november 9.
- ³⁹ *Annie-Rey Goldzeiger*: La gauche française et le 1er novembre 1954. In: Retentissement de la Révolution algérienne. Alger–Bruxelles, 1985. 254.
- ⁴⁰ L’Alger républicain, 1954. november 2.
- ⁴¹ Liberté, 1954. november 18., 1955. január 13.
- ⁴² Rapport de police. Renseignements généraux 1954. december 14. Archives du Wilaya d’Alger.
- ⁴³ *Henri Alleg*: i. m. I. k. 478.
- ⁴⁴ *Maria Roma*: Le gouvernement Mendès-France et le maintien de l’ordre en Algérie. In: Militaire et guérilla dans la guerre d’Algérie. Szerk.: *Jean-Charles Jauffret et Maurice Vaisse*. Paris, 425–426.
- ⁴⁵ *Jacques Soustelle*: Aimée et souffrante Algérie. Paris, 1956. 207.
- ⁴⁶ *Yves Courrière*: La guerre d’Algérie. II. k. Paris, 1969. 24–27.
- ⁴⁷ *Bernard Droz-Evelyne Lever*: Histoire de la guerre d’Algérie 1954–1962. Paris, 1991. 68–69.
- ⁴⁸ Különösen nagy visszhangot váltott ki az a cikk, amely a Gestapóhoz hasonlította a vallatókat: *Claude Boudet*: Votre Gestapo d’Algérie. L’Observateur, 1955. január 13. Aussares tábornok, akit a rend helyreállítására küldtek 1955 elején Algériába, botrányt keltő könyvében – amelyben elmeséli, hogyan kínzott halálra FLN-tagokat vagy szimpatizánsokat – leírja, hogy „a kínzásokról Párizsban mindenki tudott”. *Général Aussares*: Services spéciaux Algérie. 1955–1957. Paris, 2001. 38.
- ⁴⁹ *Charles-Robert Ageron*: Les supplétifs algériens dans l’armée française pendant la guerre d’Algérie. 20e siècle. In: Revue d’histoire maghrébine, 48. sz. 3–20.
- ⁵⁰ A táborokról készült félhivatalos jelentést Michel Rocard készítette 1958-ban, s a sajtó a következő évben közül belőle részleteket. *Michel Rocard*: Rapport sur les camps de regroupement et autres textes sur la guerre d’Algérie. Paris, 2003. Milliónál jóval magasabb volt azok száma, akik a háború alatt ezekben a táborokban hosszabb-rövidebb időt töltöttek. Tulajdonképpen ezt a módszert alkalmazták – továbbfejlesztve – az amerikaiak a vietnami háborúban, amikor létrehozták a „stratégiai falvakat”.
- ⁵¹ Le Monde, 1955. május 14.
- ⁵² Rapport de coordination et d’exécution. Nagd. In: Revue d’études et de critique sociale, 12 sz. 193.
- ⁵³ *Abane Ramdane* (1920–1957): az MTLD tagja. 1950-ben letartóztatták és bebörtönözték. Szabadulásakor, 1955-ben nyomban csatlakozott az FLN-hez, s az algíri körzet vezetője lett. Ő szervezte meg az FLN első kongresszusát 1956-ban. A katonai vezetők belső intrikáinak áldozata lett. Marokkóban gyilkolták meg 1957 decemberében.
- ⁵⁴ *Khalfa Mameri*: Albane Ramdane. Héros de la guerre d’Algérie. Paris, 1988. 142.
- ⁵⁵ *Mabranh Belhocine*: Le courrier Alger-le Caire, 1954–56. Alger, 2000. 91.
- ⁵⁶ *Jacques Vallette*: Militants et combattants messalistes 1954–1962. In: Des hommes et des femmes en guerre d’Algérie. Szerk.: *Jean-Charles Jauffret*. Paris, 2003. 331–332.
- ⁵⁷ A konferencia záróközleménye. Szabad Nép, 1955. április 25.

⁵⁸ *Charles-Robert Ageron*: L'insurrection du 20 août 1955 dans le Nord-Constantinois. De la résistance armée à la guerre du peuple. In: *La guerre d'Algérie et les Algériens 1954–1962*. Szerk.: *Charles-Robert Ageron*. Paris, 1997. 32.

⁵⁹ *Général Aussares*: i. m. 49.

⁶⁰ *Soustelle*: i. m. 125.

⁶¹ *Henri Alleg*: i. m. I. k. 557. A hivatalosnak tekinthető *Année politique* c. évkönyv is a „felkelés” (insurrection) szót használja, míg a november elsejei akciókat „eseménynek” vagy „terrorista cselekményeknek” nevezte. *Année politique*, 1954. 1955. 234.

⁶² *Communauté algérienne*, 1955. október 1. A lap a két közösség közötti dialógus fenntartásáért küzdött. A helyzet azonban oly mértékben elmérgesedett, hogy a szerkesztők néhány szám után beszüntették. *Olivier Todd*: *Albert Camus*. Budapest, 2003. 472–494.

⁶³ La déclaration des 61. 1955. szeptember 26. In: *Henri Alleg*: i. m. III. k. 521–522.

⁶⁴ *Mohamed Teguia*: *Algérie en guerre*. Alger, 1988. 281–282. Az egységek 1956-ban beolvadtak az ALN-be.

⁶⁵ *Jean-Pierre Vittori*: *La vraie histoire des appelés d'Algérie*. Paris, 2001. 23–28.

⁶⁶ *Henri Alleg*: i. m. III. k. 524.

SZEMLE

SZILI SÁNDOR

SZIBÉRIA BIRTOKBAVÉTELÉNEK KONCEPCIÓI AZ OROSZ ÉS A SZOVJET TÖRTÉNETÍRÁSBAN

Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 2005. 233 p.
(Ruszisztikai könyvek XIV.)

A hazai történeti ruszisztikai kutatások a középkori, kora újkori és újkori orosz történelem vizsgálata során leginkább a kejevi és a moszkvai állam kialakulását és fejlődését, I. Péter reformjait, az orosz történelem európai hatásairól vagy a nyugati értékek átvételéről folytatott belső szellemi diskurzust, a cári Oroszország kelet-európai (Balkán, Ukrajna, Lengyelország, Baltikum) terjeszkedését, illetve általában véve az orosz történelem európai színterein zajló eseményei helyezik a középpontjukba. Az ELTE Ruszisztikai Intézetének kutatója, Szili Sándor ezúttal egy eddig teljesen feldolgozatlan témához nyúlt hozzá, amely Oroszország európai expanziójához hasonlóan ugyancsak az orosz hatalmi politika fő tengelyébe került a 16. század végétől a 19. század második feléig, de utóérzései még az 1960-as években is érződtek. A különféle természeti erőforrásokban gazdag szibériai területek birtokbavétele és szláv etnikai elemmel véghezvitt benépesítésének hullámai, a történelem folyamán itt végbemenő demográfiai, gazdasági és társadalmi változások mind a mai napig erőteljesen befolyásolják az orosz nép kollektív tudatát. A keleti terjeszkedés és az orosz államiság megszilárdulása az Urálon túli területeken valójában csak tovább generálta azokat az orosz filozófia, irodalom és történettudomány évszázadain végighúzódo vitákat, amelyek az orosz történelem és ezen belül a „sajátosan orosz fejlődés” európaiságát vagy ázsiai vonásait tételezték vagy ellentételezték.

Az egykor a szentpétervári egyetem történeti doktori iskolájában végzett, így az orosz historiáról és historiográfiairol igen átfogó ismeretekkel rendelkező szerző az ázsiai kontinens önálló földrajzi régióját alkotó, s hatalmas kiterjedése okán annak északi szubkontinensét jelentő Szibéria birtokbavételének, valamint az erre vonatkozó különféle történeti koncepciók, illetve a mindezzel összefüggő metodológiai problémák monografikus feldolgozására vállalkozott. Az orosz történelem olyan nagy horderejű változását, mint az orosz államiság látványos kitolódását keleti irányba a különböző korszakokban a tudományos ismeretek mélyége, a politikai vagy az egyházi akarat és ideológiai befolyásoltság, a terület gazdasági kiaknázását előtérbe helyező szándékok, a befogadó közeg igényei, a történetírói módszertani megközelítés, s végül a műfaji sajátosságok függvényében különféleképpen interpretálták az egyes tudományágak (földrajztudomány, néprajztudomány, történettudomány stb.).

Szili Sándor könyve bevezetőjében leszögezi, hogy Szibéria fogalmát elsősorban történetföldrajzi értelemben használja, megadva a 16. század vége és a 18. század eleje között eltelt időszakban – kisebb alrégiók kivételével – orosz fennhatóság alá eső térség természetes földrajzi határait. A címben is szereplő „birtokbavétel” fogalmát azért tartja helyénvalónak, mert az értéksemleges más, egymással rivalizáló nézeteiket magukban foglaló, így akár érzelmi, akár ideológiai tartalommal telített terminusokhoz képest (például „hódítás”, „kolonizálás”, „csatolás”). A koncepció szónak egy szűkebb és egy tágabb jelentéskörét különbözteti meg, amelyek közül mindkettőt használja. Tudományos koncepció alatt szűkebb értelemben a módszeres kutatással nyert empirikus tények elemzéséből levont, rendszerező következtetést, az összefüggéseket magyarázó elméleti konstrukciót érti, míg tágabb értelemben valamilyen alapeszmét, felfogást, értékítéletet, elgondolást.

Az első fejezetben a szerző foglalkozik a Szibéria szó eredetével, a régió területének jellegzeteségeivel a 13. századtól a 17. század végéig, illetve III. Iván és IV. Iván Szibéria-politikájával. Bemutatja Jermak kozák csapatainak hadjárát a Szibériai Kánság ellen 1582–1585 között. Ezután részletesen elemzi, hogyan interpretálják Szibéria meghódítását az egyes történeti forrásokban, krónikákban, így az orosz követutasításokban, s a különböző korszakokban keletkezett évkönyvekben (például a „Szoloveckij-kolostor évkönyve”, a „Korai tobolszki évkönyv”, a „Sztroganov-évkönyv” és a „Szibériai évkönyv-kompozíció”), illetve a 17–18. századi orosz népköltészetben (a Jermak-ciklus históriás énekei).

A második fejezetben áttekinti az észak-ázsiai szubkontinens tervszerű tudományos kutatásának kezdeteit, majd külön kitér az Urálon túli területek meghódításának kérdéseit megválaszoló, a Szibériakutatás alapművének tekinthető, s ma is nagy hatású, első tudományos monográfia ismertetésére, G. F. Müller „A Szibériai Cárság leírása” című művére. Ugyancsak ebben a fejezetben fejt ki, hogyan tükröződik Szibéria cári uralom alá kerülése, a régió fokozatos pacifikálása és „civilizálása” – részben Müller gondolatának hatása – J. E. Fischer, majd az orosz „felvilágosodás” nagy alakjainak (M. V. Lomonosov, II. Katalin, A. Ny. Ragyiscsev, Ny. M. Karamzin) írásaiban, illetve az első orosz történeti szintézisekben (M. M. Scserbatov). Karamzin szellemi hatása különösen a Jermak-téma reneszánszában mutatkozott meg, a 19. századi gondolkodók és történetírók, így A. Sz. Homjakov, Ny. G. Usztraljov, M. P. Pogogyin művein

keresztül. P. A. Szlovcov „Szibéria történeti szemléje” című munkájában először próbálta beilleszteni az észak-ázsiai orosz kultúrmissziót, vagyis Szibéria autochton népei és a telepés szlávok közti bonyolult kapcsolatrendszerét, s azon belül a különböző etnikai, vallási, szociológiai, kulturális konfliktusokat és megoldási módozatait az orosz szellemtörténet vonulatába.

A harmadik fejezetben Szili Sándor ismerteti a Szibéria birtokbavételét követő egyik kulcsfontosságú, s sokféleképpen megítélhető problémát, a „kolonizációt”, tehát a térség benépesítésének kérdését. Itt találhatjuk meg a „kolonizáció” elméletének fejlődéstörténetét a nyugat-európai közgazdaságtudományban és annak oroszországi recepciójában. Választ kapunk arra is, miként alakult ki a kolonizációs elmélet, s a vele korrelációban álló hatalmas problémahalmaz – úgymint az extenzív gazdálkodás és az orosz kolonizáció összefüggései, az őslakos népcsoportok kérdése, az erőszakmentes kolonizáció mint orosz kultúrtörténeti típus – Sz. M. Szolovjov, K. D. Kavelin, A. P. Scsapov, Ny. A. Firszov műveiben és Ny. J. Danyilevszkij történelembölcseleti rendszerében. A szerző átfogó képet nyújt a szibériai ún. „regionalista” történetírás produktumáról, illetve a cári kormányzat telepítéspolitikájáról a 19. század végén és a 20. század elején, valamint a tudományos ismeretterjesztő szintézisek által közvetített Szibéria-képről. Két olyan fajsúlyos történeti kérdés, mint az „eurázsiai” történeti paradigma (G. V. Vernadszkij) és a kereskedőtöke szerepe a kolonizáció folyamatában (Sz. V. Bahrusin) vázlatát is fellelhetjük.

Figyelemfelkeltő a negyedik fejezet címe: „Szibéria »gyarmatosítása«, »önkéntes csatlakozása«, »csatolása« (az 1920-as évektől 1991-ig)”. Ez a fejezetcím már megfelelőképpen érzékelteti Szibéria birtokbavételének újszerű interpretációját, új magyarázatát a szovjet korszakban. Megtudhatjuk, mi volt Marx és Lenin álláspontja a kolonizációval kapcsolatban, hogyan helyeződött a középpontba a bennszülött népcsoportok cári elnyomás elleni küzdelme, hogyan elevenítődött fel a bevándorlás civilizációs jelentősége népi-es-osztályharcos értelmezésben, s milyen nézetek ütköztek egymással az 1947. évi ulan-udei történészvitán. Az 1940–50-es években igyekeztek kiemelni az orosz parasztság „munkakultúrájának” progresszív hatását az őslakosságra, Burjátöld és Jakutia „önkéntes csatlakozását”. A XX. kongresszust követően élénk polémia folyt a „Szibéria története” című akadémiai szintézis kötetének készítése idején, majd megszületett a kompromisszumot tükröző „hivatalos” változat: a szubkontinens Oroszországhoz „csatolásának” koncepciója. Az 1970–80-as években diverzifikálódott a kutatási tematika: megjelent a prémkereskedelem fejlődésének, a helyőrségi állomány gazdasági szerepének és szociális rétegződésének, a városfejlődés regionális sajátosságainak vizsgálata. R. G. Szkrinnyikov révén újfajta megvilágításba került a Jermak-féle expedíció is. A fejezet végén a szerző bemutatja, a peresztrojka idején milyen kísérletek történtek a „kolonizáció” szakkifejezéssel szemben táplált előítéletek lebontására a közgondolkodásban.

A szerző kötetének összefoglalójában kiemeli, hogy az észak-ázsiai szubkontinens birtokbavételének koncepciói az orosz történettudomány marxizmus előtti korszakában a G. F. Müller fejtegetéseire épülő szolovjovi-scsapovi kolonizációs elmélet bázisán fejlődtek. Az a nézet vált uralkodóvá, hogy a „fegyveres hódítás”, a cári hatalom erőszakos terjeszkedése és az alapvetően békésen lezajló „kolonizáció” folyamata egymást támogatva, párhuzamosan haladt, de a gyér népsűrűségű és lakatlan területek nagysága miatt az utóbbi tett szert meghatározó jelentőségre. A „kolonizáció” belső arányait a historikusok másként ítélték meg. Egyesek az állami szerepvállalás (betelepítés, benépesítés), mások a spontán népmozgás (betelepülés, benépesülés) dominanciáját vélték kiolvasni a forrásokból. Később a marxizmus fogalmi készletéből az osztályharc jelentőségét hangsúlyozták. Az észak-ázsiai térség „gyarmatosítása”, illetve népeinek „önkéntes csatlakozása” preconcepcióként született. Ideológiai és aktuálpolitikai megfontolásból igyekeztek ráerőltetni a történészekre. A szibériai orosz terjeszkedés kérdéseivel foglalkozó historikusok az 1950–60-as években a „kolonizáció” elméleti kereteit tudományosan megalapozottnak tekintették. A marxista módszer alkalmazásával perspektivikus és társadalmilag releváns kutatási iránynak tartották, amihez érdemes visszatérni. Erre ösztönözte őket az 1960-as években kibontakozó regionális fejlesztési program is.

Szili Sándor monográfiáját nemcsak az orosz történelem eme izgalmas fejezete iránt érdeklődő kutatók forgathatják nagy haszonnal, hanem a historiográfia s a történeti módszertan egyes kérdéseivel foglalkozó szakemberek is. Hozzátenném, hogy a kötet tartalmi egysége, a szerző széles körű ismeretei, s ennek megfelelően az általa felhasznált szakirodalom (összefoglalások, monográfiák, és tanulmányok mellett levéltári források, így elsősorban a Szibéria-kutatók két emblematisus alakjának, Szergej Bahrusin és Viktor Sunkov hagyatékának az Orosz Tudományos Akadémia Levéltárában őrzött egyes iratai) elismerésre méltó mennyisége mellett igényes szakmai nyelvezete is dicséretet érdemel.

BOGDAN LEKIĆ

AGRARNA REFORMA I KOLONIZACIJA U JUGOSLAVIJI 1918–1941

(Agrárreform és kolonizáció Jugoszláviában 1918–1941)

Beograd, 2002. 595 p.

Jugoszlávia fennállása idején az ország történetének kutatása során a királyi korszak nem tartozott a kiemelt témák közé. Az egyes lényeges társadalmi-gazdasági folyamatok vázolását megelőzte az állam dicsőséges és szükségszerűnek tekintett létrejöttének, illetve a második világháború alatti partizánmozgalomnak és szocialista forradalomnak a bemutatása. A királyi Jugoszlávia történetét feltáró munkák között is túlsúlyban voltak a politikatörténeti megközelítések. Jugoszlávia felbomlása után mindegyik nemzet megírta a saját verzióját a közös állami létről. A jelenlegi nemzeti történetírások közül a szerb ragaszkodik a leginkább az egykori államhoz, fennállásában valamiféle értéket látva. Érthető is ez, hiszen sem előtte, sem utána nem élt annyi szerb egy államban, mint Jugoszláviában, és a szerbek végső soron biztosítani tudták vezető szerepüket. A szerb történészek pozitívnak tartanak minden olyan kísérletet, amely a „tartományi nacionalizmusok” meghaladását célozta, s szándéka szerint az ország fennmaradását akarta elősegíteni. A szlovén történészek nemzetük egyik fejlődési állomásának tekintik a Jugoszláviában eltöltött évtizedeket, és számos pozitív vonásait is elismerik ezeknek az éveknek. A szlovén történészek nem tudnak alternatívát állítani Jugoszláviával szemben, hiszen a korabeli szlovén politika mindig egy nagyobb állam keretében képzelte el a szlovén nemzet létét. Egyre hangsúlyosabb viszont a rövid életű Szlovén–Horvát–Szerb Állam kutatása, mivel ebben a szlovén államiság csíráját lehet kimutatni. Ekkor alakult a történelemben először szlovén kormány és népképviselői szerv. A horvát történetírás semmilyen nosztalgiát nem mutat a királyi Jugoszlávia iránt, a horvát nemzeti fejlődés szempontjából semmilyen pozitívumot nem talál benne, sőt kifejezetten – miképp egy néhány éve megjelent összefoglaló horvát történeti könyv fejezetének címe is jelzi – a szerbiai dominancia korszakának értékeli. A mai horvát történészek szinte kizárólag a horvát államiság szempontjából ítélik meg a kérdéses korszakot. Jugoszláviában – állítják szinte egyöntetűen – nagyszerb program valósult meg: nem ismerték el sem a horvát nemzet létét, sem a történelmi jogon alapuló különállását. A politikai berendezkedés lehetővé tette, hogy a fontos állami döntések a horvátság részvétele nélkül születessenek meg, a horvátok politikai képviselete alacsonyabb szintre került, mint korábban. A horvátság gazdasági fejlődését a mai horvát történetírás egy korabeli munka, Rudolf Bičanić „A horvát kérdés gazdasági alapjai” című könyve nyomán mutatja be. Ennek summázata: a szerbek az államhatalom segítségével kizsákmányolták az ország nem szerb területeit.

A jelenlegi kutatást nehezíti, hogy a központi hivatalok iratanyaga Belgrádban található, s ahhoz nem mindenki számára egyszerű a hozzáférés. Ennek ellenére az elmúlt években több, egy-egy területre koncentráló monográfia látott napvilágot. Ezek sorába tartozik Bogdan Lekić könyve is, amely az agrárreform és kolonizáció évtizedeken keresztül elhúzódó és tulajdonképpen véglegesen le nem zárt folyamatát mutatja be.

Jugoszlávia társadalmá egyértelműen agrártársadalom volt. A szlovén területeket kivéve a lakosság legalább háromnegyede a mezőgazdaságból élt, de voltak olyan vidékek, ahol ez az arány a 90%-ot is meghaladta. Az első világháborút követően a kelet-európai országok zömében a feszítő agrárviszonyok rendezése érdekében az állam beavatkozott a tulajdonviszonyokba. Nem volt ez másképpen a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban sem, itt azonban nemcsak a tulajdonviszonyokon kellett változtatni, hanem számos feudális eredetű intézményt meg kellett szüntetni. Az agrárrendezést nehezítette, hogy a több korábbi állam részeiből létrejött délszláv állam szinte mindegyik területén más jellegű problémával kellett szembenézni. A kormányzat – a szerbiai viszonyoknak megfelelően – önálló paraszti gazdaságok létrehozásában látta az agrárrendezés alapját. Az agrárreform a parasztok földhöz jutásával és a feudális köztételek megszüntetésével csillapítani szándékozott az ország politikai életét is veszélyeztető paraszti elégedetlenséget. A szegény földnélküliek vagy csak minimális földdel rendelkezők földtulajdonhoz juttatásával jelentős paraszti rétegek megélhetését remélték biztosítani.

Az agrárreform és a kolonizáció rendezése szinte az egész királyi korszakon végighúzódt. Nem sokkal az egyesülés után, 1919. január 6-án Sándor régensherceg kiáltványában kifejezésre juttatta, azt akarja, hogy azonnal induljon meg az agrárkérs igazságos rendezése, vagyis a jobbágy- és a nagybirtokrendszer eltörlése. A földet – méltányos kárpótlás mellett – a szegényparaszatok között fel kell osztani. „Minden szerb, horvát, szlovén gazda lesz a földjén. Szabad államunkban csak szabad földtulajdonosok lehetnek, és azok is lesznek.” Alig néhány héttel a régens kiáltványa után, 1919. február 25-én kelt a kormány határozata, az ún. „Előzetes rendelkezések az agrárreform előkészítéséhez”. A rendelkezések eltörlték a kmetviszonyokat Bosznia-Hercegovinában, Crna Gora és Szerbia új területein, a kmetek földjük tulajdonosai lettek, az agákat kártérítés illette meg. Ehhez hasonlóan Dalmáciában, Isztriában és az ország egyéb területein megszüntették a kolonátust és az ehhez hasonló intézményeket. A kormányhatározat rendelkezett a nagybirtokok kisajátításáról (mindenekelőtt ezeket a területeket kívánták a szegényparaszatoknak,

a hadirokkantaknak, -özvegyeknek és -árváknak felosztani). Nagybirtoknak számítottak a hitbizományok (fideicommissumok), a 100–500 hektár feletti megművelt területek, a 100–500 hektár közötti birtokok, amelyeket egyetlen személynek adtak bérbé. Kárpótlás nélkül kisajátították a Habsburg-dinasztia és a háborúban Szerbiával szemben álló uralkodócsaládok tagjainak földjeit. A rendelet szerint a kisajátított területeket egyből felosztják, de amíg a végleges tulajdonba adásra nem kerül sor, az állam bérletbe adja ezeket a területeket. A nagyobb erdőbirtokok kárpótlás mellett állami kézbe kerülnek. Végezetül a kormányhatározat kimondta, hogy az említett rendelkezések nem érvényesek az 1912 előtt Szerbiához tartozó területeken. Az Előzetes rendelkezések pontjait végül a Vid-napi alkotmányban erősítették meg. Az agrárreform során megfogalmazott célok az Előzetes rendelkezéseken túl több területen további szabályozást igényeltek. Mindezeket a rendelkezéseket Lekić könyve részletesen bemutatja.

Az agrárreform céljainak megvalósítása, különösképpen a parasztok földhöz juttatása érdekében, és azért, hogy egyes tájakon ne legyenek megműveletlen területek, szükség volt a belső migráció, a munkaerő-vándorlás, a kolonizáció megszervezésére. Az első jelentősebb agrárrendeletben, az Előzetes rendelkezésekben nem szerepelt külön a kolonizáció, de – ismerve a szerb kormány korábbi terveit, illetve a rendelkezések azon cikkelyeit, amelyek a nagybirtokok felosztásával földek adását helyezték kilátásba egyes társadalmi csoportoknak – minden bizonnyal a kormányzat már ekkor tervezte a szervezett telepítések megkezdését. Már 1918-ban megindult a spontán migráció, 1918-tól kezdődően sokan akartak földhöz jutni, akár saját vidéküket elhagyva. Nemcsak a harcokban részt vett önkéntesek, hanem mások, földre vágyó parasztok is útra keltek. A kolonizáció során két vidékre indult meg nagyobb vándorlás: Koszovóba és Makedóniába, illetve az újonnan megszerzett Vajdaságba.

A kolonizáció megindulásához lökést adott, hogy 1919 végén a szerb–horvát–szlovén kormány rendeletet hozott az önkéntesek jogairól, s ebben teljesítette a szerb kormány világháború alatt tett ígéreteit: ingyenesen földhöz jutatta az önkénteseket (3–5 hektár járt nekik, de csak azok kaphattak földet, akik valóban megművelik). Emellett a kormány úgy döntött, hogy a kolonizáció során az önkénteseket elsőbbség illeti meg. 1920. február 12-én pedig egy újabb rendelet révén megteremtették a kolonizáció jogi alapjait. Az említett rendelet lehetővé tette a nagybirtokok részleges kisajátítását és felhasználását közcélokra, többek között a kolonizációra. A kisajátítást és a földek parcellázását az agrárreform-ügyi minisztérium feladatául szabta a rendelet, s hamarosan létre is jöttek a rendelet előírásainak megfelelően a föld elosztását intéző helyi szervezetek, bizottságok. A betelepülők életének megszervezése érdekében az agrárreform-ügyi minisztérium 1920. szeptember 24-én rendeletet hozott a déli vidékek betelepítéséről, s ebben meghatározta mind a telepesek, mind az állam jogait és kötelességeit. A rendelet 1931. június 11-ig volt érvényben, ekkor új rendelkezés született: a déli területek kolonizációjáról szóló törvény, amely szellemében és előírásaiban a korábbiakat ismételte meg. A rendelkezések értelmében földhöz juthattak az ország bármely pontjáról érkező szegény földművelők, az önkéntesek (az ő előjogaikról több rendelet és törvény rendelkezett), a határ menti területek hivatalnokai családjuk eltartásának megkönnyítésére, és olyanok, akik saját erőből vettek valamennyi, de a törvényes maximumnál kevesebb földet, valamint 1931 után az agrárreform helyi kedvezményezettjei. A kolonizáció céljaira a szabad állami földeket és legelőket, azokat a községi földeket, amelyek nagysága meghaladta a község igényeit, a megműveletlen és a tulajdonosaik által elhagyott, illetve nem művelt területeket, valamint 1931 után a törvényben megszabott földmaximumot meghaladó területeket jelölték ki. Eltérően az ország déli részeitől, ahol jelentős nagyságú állami, valamint megműveletlen földek álltak rendelkezésre, az északi vidékeken – Horvátországban, Szlavóniában, a Bácskában, a Bánságban, a Szerémségben, Szlovéniában és Dalmáciában – a kolonizáció csak a nagybirtokok kisajátítása után indulhatott meg. A területre vonatkozó egységes rendelkezés megalkotására azonban 1925-ig kellett várni, mikor is február 25-én megjelent az északi vidékek kolonizációjáról szóló rendelet.

Az agrárreform és kolonizáció eredményeit nehéz egyértelműen megvonni, számszerűsíteni. A rendelkezésekre álló adatok, a végrehajtásért felelős hivatalok jelentései, miniszteri expozék és az újabb, 1945-ben kezdődő agrárreform előtt készített összefoglalások – ha nem is mutatnak eltérő képet – számszerű adataikban nem minden esetben egyeznek. A lebonnyoltott jogügyletek nyomán úgy tűnik, a családtagokat is beszámítva az ország lakosságának negyedét érintette közvetlenül az agrárreform, s így joggal mondható, az agrárreform és kolonizáció volt a korszak legnagyobb társadalom-átalakító intézkedése. Több mint félmillió családfő juthatott földtulajdonhoz (vagy új birtokhoz, vagy korábban valamilyen függőségi viszonyban megművelt földjeihez). A könyv szerzője 527 932 főről ír, aki jogosult volt földre, és 512 073-ról, aki valóban földhöz jutott. A kolonizáció során mintegy 58–63 ezer család költözött új helyre (összességében 290–330 ezer fő). Az északi területekre 27–29 ezer család érkezett (a zöme a Vajdaságba, míg kb. ötezer Szlavóniába), a délre pedig 17–20 ezer (összesen 80–90 ezer fő, kétharmad részben Koszovóba és egyharmad részben Makedóniába), Bosznia-Hercegovinába pedig közel 14 ezer (innen azonban elvándorlás is volt).

Az elmondottakból látható, nem egyszerű feladatra vállalkozott a szerző, amikor egy átfogó képet kívánt nyújtani. Munkája tulajdonképpen két nagy részből áll, az első rész egy monografikus feldolgozás, az ismertetett folyamatok részletes leírása. Ezen belül az egyes fejezetekben az 1918 előtti különböző

agrárviszonyokat, az agrárreform megszervezésével megbízott állami intézményeket és magát az agrárreform lebonyolítását mutatja be. Az agrárreform esetében nem a kronológiai megközelítést választotta, hanem a legfontosabb kérdések köré csoportosítva, tematikus rendben adja elő elemzését. A főbb témakörök: a feudális jogok megszüntetése, a nagybirtokok reformja, a kárpótlás kérdése, igazságtalanságok az agrárreform során, végül pedig az agrárreform eredményei. Szintén egy nagy fejezet foglalkozik a kolonizációval. Ebben egy rövid részben kijelenti a szerző, a kolonizáció nem a szerb etnikai terület kiszélesítését célozta, főleg nem a horvátok rovására (ld. a Horvát-Szlavónországba való betelepülést). Ezen a rövid alfejezeten kívül a nemzeti komponens nem kap szerepet a monografikus részben.

A kötet nagyobb részét, mintegy 360 oldalnyi terjedelemben az agrárreformmal és kolonizációval kapcsolatos iratok teszik ki. A dokumentáció első részében a korabeli törvények és előírások szerepelnek. Ezek felkutatása manapság hatalmas energiát és munkát igényel. Az előírások nagy száma, illetve tartalma mutatja, milyen összetett kérdéskört kellett megoldani, s ez végül is milyen bonyolult módon történt. A dokumentumok másik csoportját a levéltári anyagok alkotják. Ezek az agrárreformmal és kolonizációval foglalkozó szervek iratait, jelentéseit tartalmazzák, végső soron többek között azt mutatják meg, mekkora tömegeket érintett a folyamat, és mindez milyen pénzügyi eszközök igénybevételével történt.

Bogdan Lekić kötete mindenképpen nagyban hozzájárul ahhoz, hogy a királyi Jugoszláviában legnagyobb társadalmi átalakulást hozó folyamatot jobban megismerhessük, számos bonyolult részletkérdésben tájékozódhassunk. Könyve azzal a reménnyel is kecsegtet, hogy példáját mások is követik, és kutatásait a királyi Jugoszlávia társadalmi, gazdasági folyamatainak szentelik, s így végső soron egy árnyaltabb kép alakulhat ki erről a letűnt országról, illetve erről a korszakról.

Bíró László

SZÁMUNK SZERZŐI

Bíró László, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete
 Horváth Gyula, a történettudomány kandidátusa, egyetemi docens, Kaposvári Egyetem
 J. Nagy László, a történettudomány doktora, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem
 Kéri Katalin, PhD, habilitált egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem
 Sashalmi Endre, PhD, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem
 Seres Attila, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete
 Vajnági Márta, doktorandusz, Eötvös Loránd Tudományegyetem
 Vámos Péter, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete

